

ПРОФ. Г. ВАЩЕНКО

ВИХОВАННЯ
ВОЛІ
І
ХАРАКТЕРУ

1957

Р

А

Herstellung Druckgenossenschaft „CICERO“ e. G. m. b. H.

München 8, Zeppelinstr. 67.

ВСТУП

Наша праця складається з двох частин. В першій, психологічній, ми дали більш-менш розгорнуту аналізу емоційних процесів і того комплексу психічних властивостей, що зветься характером. Другу частину ми присвячуємо безпосереднім питанням виховання волі і характеру.

Між цими двома частинами мусить бути тісний органічний зв'язок. Педагогіка неможлива без психології. Виховуючи дитину чи взагалі молоду людину, ми мусимо знати властивості психіки людини взагалі, властивості вікові і статеві і, нарешті, властивості індивідуальні. Мало того, ми повинні добре розбиратися в психічних переживаннях вихованця в даний момент. Без цього наші педагогічні заходи не досягнуть своєї мети, не дадуть бажаних наслідків, а іноді можуть навіть пошкодити вихованцеві. Тому то всі видатні педагоги були в той же час і добрими психологами.

Але самого лише знання психології для педагога не достить. Педагогіка включає в себе багато важливих проблем, що виходять за межі психології. Всі їх можна звести до двох основних проблем: мети виховання і засобів його. Це повною мірою стосується і до виховання волі і характеру.

Щоб виховати волю і характер, треба перш-за-все чітко собі уявити, які саме риси цих психічних властивостей ми мусимо виробити у наших вихованців. Інакше кажучи, ми мусимо самі мати певний ідеал вольової, характеристичної людини. Такий ідеал мусить бути дороговказом у нашій педагогічній роботі.

Поряд з тим педагог мусить володіти відповідними засобами впливу на вихованця, щоб досягти поставленої виховної теми.

А крім цих основних проблем, ми мусили ще розв'язати питання про межі впливу виховника на вихованця, і це тим більше, що педагоги по різному розв'язують це питання. З цим міцно зв'язана проблема виховання і самовиховання, як двох чинників виховного процесу.

У вихованні, себто формуванні людської особистості, велику роль відіграють не тільки впливи педагога і праця над собою вихованця, а й зовнішні та внутрішні чин-

ники, що існують помимо нашої волі, а іноді від нас не залежать. Такими, напр., є вроджені властивості виховання, а головне, — буття в цілому, що підлягає своїм власним законам. Щоб педагог мав під ногами твердий ґрунт, він має розв'язати для себе питання: чи може людина зусиллям своєї волі спрямовувати в той чи інший бік формування особистості людини. Чи може цей процес, а також все особисте життя самого педагога підлягають виключно незмінним законам буття?

Інакше кажучи, чи існує свобода волі, чи це є лише фікція? Це питання має особливо велике значення для нас, українців, бо ми боремось і мусимо боротись за свободу свого народу; а свобода народу не може бути без свободи людини.

Ми розв'язуємо це питання в позитивному сенсі: визнаємо свободу волі, але не абсолютну, а обмежену і стосункову. З цього логічно випливає висновок, що педагог і виховник можуть не фіктивно, а по-справжньому, як вільні істоти, прагнути до якогось ідеалу, як мети виховного процесу.

А стрижнем такого ідеалу, як і стрижнем характеру, є основна життєва мета людини. Такою метою може бути або служіння особистим егоїстичним інтересам, або служіння суспільству чи якійсь високій ідеї. (Див. першу частину, розд. «Характер»).

Отож виникає проблема особи і суспільства, що має таке велике значення не тільки у вихованні молоді, а й у всьому політичному й економічному житті людства.

Ми розв'язуємо цю проблему в дусі християнства, себто стоїмо на тому, що людина є образ і подоба Бога і тому має абсолютну вартість, але разом з тим повноту життя вона може знайти лише в свободному служінні Богові й суспільству.

На цьому ми обґрунтовуємо як основну мету української молоді — служіння Богові й Батьківщині, а така мета своєю чергою визначає риси волі й характеру, що їх треба виховувати у нашої молоді. Такий зміст першого, філософічно-педагогічного розділу цієї книжки.

Друга частина має технічно-педагогічний зміст і розглядає питання самої техніки виховання волі і характеру. Ми маємо більш-менш докладно з'ясувати, як треба виховувати у нашої молоді патріотизм і який саме патріотизм, як виховувати релігійність, моральність, стійкість, наполегливість у праці і т. інше. Тому останній розділ книжки має складатися із окремих підрозділів, що мають охопити процес виховання волі і характеру в цілому.

В своїй праці ми частково спираємося на літературні джерела. Особливо це стосується перших п'ятьох розділів, де переважно розглядаються філософічні питання, зв'язані з педагогікою. Що ж до останніх розділів, то помимо літературних джерел ми широко використовуємо свій багаторічний педагогічний досвід.

До цього маємо додати, що як у філософічно-педагогічній, так в технічній частині цієї книги, ми не обмежуємось лише абстрактним розв'язанням проблем, а зв'язуємо їх з сучасністю, себто з тією боротьбою, що її провадить український народ за свою самостійну державу. Зі зміною політичної ситуації змінюються й завдання у вихованні української молоді. Тоді для керівництва нам будуть потрібні інші підручники, які напишуть українські педагоги в майбутньому.

Примітка: З огляду на те, що розділ «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру» виданий окремою брошурою, в цю частину моєї праці він не вміщений.

Автор

ВИХОВАННЯ І САМОВИХОВАННЯ

Виховання можна визначити як формування особистості людини з метою наближення її до більш-менш чітко визначеного виховного ідеалу. Кожен нарід, кожна епоха мали й мають свій виховний ідеал, бо без нього не можливе саме виховання.

Так виховним ідеалом в старовинних Атенах була всебічно і гармонійно розвинена особистість, в Спарті — хоробрий, сильний, спритний і витривалий вояк-патріот, в США — ініціатива й енергійна людина, що вміє сполучувати теорію і практику, в СРСР — озброєне знанням і технікою знаряддя комуністичної партії в її боротьбі за панування над світом.

Пінкевич визначає виховання лише як такий процес формування особистості людини, що має систематичний і пляновий характер і провадиться в спеціальних виховних закладах під керівництвом підготованих до цього людей, себто педагогів. Визначення Пінкевича в деяких точках має сенс. Виховання, як і всяка дія, спрямована до певної мети, мусить мати свій плян і систему.

Але плян може бути розрахований на одну лекційну годину, на тиждень, на рік, а може охоплювати декілька років виховної роботи.

Справжнє виховання мусить охоплювати собою весь період розвитку дитини, починаючи з раннього дитинства і кінчаючи юнацтвом. Пляни, розраховані на одну лекційну годину або взагалі на більш-менш короткий термін, мусять виходити з основного виховного пляну й спиратися на нього. А проте не можна погодитися з твердженням Пін-

кевича, що вихованням можна назвати тільки такий процес формування особистості людини, що відбувається в спеціально призначених для цього закладах. Ми не мусимо забувати великої виховної ролі родини і то не тільки в ранньому дитинстві, а навіть і в період юнацтва. Так само велику роль у вихованні молоді має Церква. В зв'язку з цим ми не можемо погодитись із тим, що вихованням можна назвати лише процес формування особистості, що відбувається під керівництвом педагогів. Крім педагогів, виховують своїх дітей батьки, виховує Церква, виховує і добре організована держава, і то не тільки через школу і дитячі садки, а й через пресу, театр, кіно та інше. Таке державне виховання має може мати цілком систематичний і плано-вий характер.

Але, хто б не керував виховним процесом, останній має двосторонній характер і включає в себе педагога і вихованця, або групу вихованців. Тому виникає питання, яка роль кожної з цих сторін і яке відношення між ними. В педагогіці існує два напрямки в розв'язанні цього питання. Перший має назву авторитарної педагогіки, другий — теорії вільного виховання. Представники першої течії стоять на тому, що в процесі виховання лише педагог має активну роль. Він є суб'єктом виховання. Вихованець має пасивну роль, він мусить цілком підлягати виховникові й є лише об'єктом виховання.

Одною з найбільш типових форм такого виховання було виховання спартанське. Дитина розглядалась тут як власність держави.

При народженні її оглядали спеціально призначені для цього мужі. Коли вони визнавали, що з новонародженої дитини може вирости здоровий міцний вояк, або здорова жінка, дитині залишали життя; коли ж дитина була слабою, її кидали з Тарпейської скелі, як непридатну державі. До 7 ро-

ків дитину виховувала мати, а потім вона переходила до спеціального гуртожитку, де її виховували педагоги. Виховання було дуже суворе. Метою його було виховати здорових, міцних, спритних і дисциплінованих вояків, що могли б підтримувати суворий лад у країні і боронити її від ворогів. Тому дітей виховували у надзвичайно суворій дисципліні і часто навіть без всякої провини, лише з метою виховати у них терплячість, жорстоко били їх, вимагаючи, щоб діти жодним звуком не видавали своїх терпінь.

На засадах повної авторитарності було засновано й виховання у старовинних юдеїв, що довго зберігали патріархальний устрій суспільного і родинного життя. „Сокрушай ребра сина твого, поки він малий” — сказано в книзі Ісуса сина Сіраха. Такий же характер мало і виховання в середні віки в Західній Європі, особливо виховання монастирське, де також широко вживались кари на тіло і де вимагався від вихованців повний послух до виховника, настоятеля монастиря. На Україні в княжі часи виховання порівняно мало м'якший і лагідніший характер, про що свідчать такі пам'ятники письменства, як „Поученіє Володимира Мономаха”.

Зате крайньою авторитарністю пройнятий „Домострой” московського протоєрея Сільвестра, сучасника Івана Лютого. Як показує назва цього твору, він присвячений питанням організації „дому”, себто родинного життя.

Значне місце відведене в ньому і вихованню. За Сільвестром, батько є необмеженим господарем в родині. Йому мусять безумовно коритися дружина, діти і слуги. За порушення волі господаря і порядку в домі господар має карати, переважно на тіло. При цьому протопоп Сільвестер дає детальні вказівки, як і за що карати.

Ідеї авторитарної педагогіки мали своїх оборон-

ців і серед педагогів-теоретиків ХІХ ст. Таким був, між іншим, славетний німецький педагог і філософ Герbart. На його думку, дитині властива „дика жвавність”, яку в інтересах виховання треба стримувати. Одним із засобів для цього є карі, як позбавлення волі рухів на якийсь час (карцер), догани і т. ін.

Як видно з вищенаведеного, одною з характерних рис авторитарної педагогіки є визнання кар, як необхідного засобу у вихованні. Такий погляд на методи виховання цілком логічно виникає з основної засади авторитарної педагогіки, що суб'єктом у вихованні є лише педагог, а вихованець є лише об'єктом, що має цілком коритись волі виховника.

Такі в загальних рисах основи авторитарної педагогіки, що до останнього часу, принаймні в практиці родинного і шкільного виховання, не втратили значення.

Повною протилежністю авторитарної педагогіки є теорія вільного виховання. Перший сформулював її швейцарський педагог Жан Жак Руссо. Він був великим прибічником природности в житті та вихованні і ворогом всякої штучности. „Все виходить прекрасним з рук Творця і все псується в руках людини” — писав він у своєму знаменитому „Емілі”. На його думку, золотий вік людство пережило в давньому минулому; культура і цивілізація, відійшовши від природи, внесли в життя людини страждання, несправедливості й нещастя. Тому людям треба повернутись до природи і жити відповідно до її законів. На засадах природности мусить бути побудоване й виховання. Останнє Руссо фактично зводить до природного розвитку. Дитина, живучи серед природи, вільно, без усякого примусу з боку дорослих, розвивається відповідно до своїх природних нахилів і здібностей. Роля виховника в основному полягає тільки в тім, що він

створює для дитини відповідні умови її розвитку й оберігає її свободу.

В XIX ст. скрайніми послідовниками Руссо були Еллен Кей, що написала цікаву книжку „Вік дитини”, і Лев Толстой, що пробував застосувати теорію вільного виховання в заснованій ним Яснополянській школі. Елементи теорії вільного виховання, але в поміркованій формі, можна відзначити в системі італійського педагога Марії Монтесорі.

Обидві коротко розглянуті нами теорії не можуть нас задовольнити. Авторитарна педагогіка занадто принижує особистість вихованця, обмежує його ініціативу і розвиток творчих сил.

Хиби такої системи виховання виявила багатовікова практика, і тому така педагогіка викликає так багато заперечень, особливо в найновіші часи, коли життя потребує людей з великою ініціативою і розвиненими творчими здібностями.

Але не може нас задовольнити й теорія вільного виховання, принаймні в такій формі, як її подають Руссо, Еллен Кей і Толстой.

Поперше, багато дітей мають від природи зародки негативних, а іноді навіть хворобливих рис. Коли покластися виключно на природу дитини і не спрямовувати її розвитку в напрямку виробленого суспільством ідеалу, негативні риси її вдачі можуть взяти верх над рисами позитивними. Крім того, слід взяти до уваги і вплив оточення. Виховання дитини серед природи, що його описує Руссо в своєму „Емілі”, є утопія, бо відгородити дитину від впливу суспільства з його культурою, цивілізацією, з його поглядами і звичаями, в сучасних умовах неможливо. Та це відгороджування бодай до 12 років, як це радить Руссо, було б тільки на шкоду дитині, і вона росла б якимсь дикуном, далеким від культурного життя.

А головне те, що мала дитина є по суті безпомічна істота, більш безпомічна, ніж будь яка тва-

рина. Вона вимагає найпильнішого догляду за собою. З роками дитина набуває досвіду, але до повного зформування її особистости, що буває вже після юнацтва, вона потребує керівництва з боку досвідчених дорослих людей. І це керівництво особливо потрібне в нові часи, коли культура й цивілізація досягла такого високого рівня, йи суспільне життя набуло таких складних форм.

Отже питання про виховання і самовиховання, поставлене нами в початку цього розділу, треба розв'язувати в першу чергу на ґрунті психології.

Психологія каже нам, що всі вищі розумові процеси, як логічне мислення і творча фантазія, відбуваються за участю волі, себто мають свідомий, цілеспрямований характер. Велику роллю відіграють в них дві форми уваги: увага самовільна і вища форма несамовільної уваги, що шляхом довготривалої праці в певному напрямку виробляється на основі самовільної або активної уваги.

Коли, напр., учень розв'язує якусь, бодай, легеньку математичну задачу, або заучує якийсь вірш, або читає з розумінням книжку, тут неодмінно має участь його воля. Навіть тоді, коли учень слухає лекцію учителя, то й тут не обходиться без участі волі. Треба, щоб учень, так би мовити, відкрив свою душу для сприймання змісту лекції, бо інакше він буде лише чути голос учителя, а сприймати її змісту не буде.

Теж саме треба сказати про вищі почуття, які міцно зв'язані з вищими розумовими процесами. Щоб милуватися якоюсь картиною, я мушу мати відповідний настрій і зрозуміти її сенс. Щоправда, краса моря зразу ж без усяких міркувань захоплює мене; так само безпосередньо захоплює мене музика. Але і для них я мушу мати відкриту душу. В суспільстві часто вживають вираз „насилно милити не будеш”. Але сенс його значно глибший, ніж той, який у цей вираз звичайно вкладають. На

ґрунті насильства не може розвиватись ні любов, ні краса, ні добро, бо все це вияв свобідної волі людини, як образу і подобі Божої. Без свободи не може бути й творчости ні в галузі науки, ні в галузі мистецтва. Нам на це можуть зауважити, що в ССРСР, країні найстрашнішого терору й насильства, все ж таки існують наука й мистецтво. На це ми маємо відповісти так. В більшості випадків це не є справжня, об'єктивна наука, що без перекручень відбиває істину, а тим більше це не є справжнє мистецтво. Крім того, слід пам'ятати, що в ССРСР серед науковців і письменників є якась частина переконаних комуністів і прихильників большевицького режиму. А головне те, що людину не можна зовсім позбавити свободи і перетворити її в тварину. Отже хоч мінімальну внутрішню свободу мають і ті науковці і письменники ССРСР, що пишуть не те, що вони думають.

І писання їх чи в галузі науки, чи в галузі мистецтва, остільки є наукові й мистецькі, оскільки вони є вільними.

Все це дає нам право на такі висновки щодо виховання і самовиховання.

Виховання ми не можемо розуміти як такий процес формування особовости вихованця, в якому останній має тільки пасивну, сприймаючу ролю, а педагог має ролю виключно активну. Іноді педагога порівнюють зі скульптором, що бере брилу мармуру і з нього відповідно до образу, створеного його фантазією, вирізблює високомистецьку статую. Це порівняння цілком відповідає авторитарній концепції виховання. Але воно не має під собою психологічних підстав. Вихованця не можна порівняти з грубою, бездушною матерією, — він є розумна істота, що має свою особистість з певними властивостями, з певним покликанням. Тому вихователь не має морального права насильно ламати особистість вихованця, ігноруючи його психічні

властивості. Та по суті таке ламання може дати лише жалюгідні наслідки. Засаду авторитарної педагогіки найпростіше і найлегше можна застосувати в галузі розумового виховання. Але й тут практика показала, що насильством трудно вбити в голови якісь знання. Коли вихованець учиться лише з наказу, без всякого зацікавлення, коли мотивом, що спонукує його до навчання, є лише страх перед карою або низькою оцінкою, знання з великим трудом засвоюються ним, вони не стають органічною частиною його „я” і тому скоро забуваються, як щось непотрібне, з-зовні накинута. Недарма учні старої школи, виходячи з неї, після випускних іспитів палили шкільні підручники, як щось ненависне і непотрібне.

Тим більше не можна побудувати на ґрунті насильства виховання естетичного, морального і релігійного.

Не заторкнувши живих струн душі, самими лише холодними нотаціями, і тим більш зовнішньою дисципліною не можна зробити вихованця моральним, а тим більше не можна прищепити йому тонкого естетичного смаку або високих релігійних почувань.

А особливо лише авторитарним способом не можна виховати в людини характеру. Основною рисою характерної, вольової людини є здібність ставити перед собою чітко визначені завдання і здійснювати їх, не зважаючи на всякі перепони. Характерна людина це людина ініціативна і енергійна. Зрозуміло, що такою не може бути людина, що з раннього дитинства до років дозрілості не діяла самостійно, не виявляла жодної ініціативи, а лише виконувала накази виховника.

А проте ми не мусимо забувати того, що було сказано вище про слабі сили дитини, про її недосвідченість, про те, що вона потребує керівництва.

Тому процес формування особливості людини,

починаючи з раннього дитинства і кінчаючи юнацтвом, мусить включати в собі, як органічно об'єднані елементи, виховання і самовиховання. Речником першого є вихователь, речником другого вихованець. Одною з умов успішного виховання є авторитет вихователя. Але це не є зовнішній авторитет, що спирається лише на вік вихователя та його становище як такого, і підтримується виключно суворістю й карами або нагородами. Це є авторитет внутрішній, що спирається на почуття щирої пошани і навіть любови до педагога. А така любов можлива тільки тоді, коли вихователь любить вихованця, знає його психічні властивості, розуміє його прагнення та інтереси, не ламає його волі, а тактовно й мудро спрямовує її на вірний шлях. В такому випадкові між вихователем і вихованцем утворюється єдність. Вихованець охоче і з вірою сприймає те, що подає йому вихователь, а останній, не насилуючи волі вихованця, веде його вперед. Вихователь діє на свідомість і волю вихованця, але так, щоб той сприйняв його науку і поради як щось своє, згідне з його волею, бажане для нього. Разом з тим вихователь всіма засобами стимулює власну ініціативу вихованця, його творчі поривання. Таким чином виховання переходить у самовиховання. Це стосується всіх галузів виховного процесу: виховання розумового, або освіти, виховання естетичного, морального, релігійного і, нарешті, виховання фізичного. В процесі навчання учитель подає учням певні знання, допомагає їм оволодіти здобутками науки, а разом з тим стимулює їх самостійну працю в напрямку поширення знань і розвитку творчих розумових здібностей. З цією метою він рекомендує учням певну літературу, підтримує інтерес учнів до знань, до самостійних дослідів над природою, підтримує нахили до самостійної творчості в галузі науки чи мистецтва.

В галузі морального виховання педагог, не обме-

жуючись розмовами на морально-релігійні теми, стимулює моральні чини вихованців.

Таким саме шляхом ішов у своїй виховній роботі найвидатніший педагог нового часу Песталоцці. Він писав про своїх вихованців: „Їх руки лежали в моїй руці, їх очі дивились в мої очі, їх радощі були моїми радощами”.

Виховання і самовиховання, як елементи єдиного виховного процесу, мають різну роль в різні періоди життя вихованця. Чим молодший останній, тим більшу роль в формуванні його особистості має виховання і меншу роль самовиховання, і навпаки, чим старший вихованець, тим більшу роль в його розвитку має самовиховання. Але ці обидва елементи мусять входити в процес формування особистості. Маленька дитина потребує найніжнішого догляду з боку матері, а проте мати зробила б помилку, коли б не давала дитині можливості самій побавитися. Юнак 17-18 років мусять виявляти значну самостійність як у своїй праці над поширенням і поглибленням своїх знань, так і в праці над виробленням волі й характеру. Але й він потребує керівництва з боку досвідченого керівника. Тільки тоді, коли кінчається юнацтво і молода людина стає на власні ноги, керівна місія педагога закінчується. Щасливий педагог і щасливі вихованці, коли в їх душах збережеться взаємна любов, коли роки навчання будуть згадуватись як щасливі роки життя.

СВОБОДА ВОЛІ ЯК ФІЛОСОФІЧНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Виховання ми визначили, як формування людської особистості. В ньому бере участь виховник, що спрямовує розвиток молодої людини до певної мети, і вихованець, що не тільки сприймає вплив

виховника, а й сам відповідно до його вказівок активно діє на свої психічні і фізичні властивості. Але, крім того, є ще декілька чинників, що впливають на формування особистості людини.

Це є оточення, в якому живе людина, природа, суспільство, а особливо вроджені властивості вихованця, що в основі своїй не залежать ні від нього, ні від виховника. Тому зразу ж постає питання: де межі виховання і самовиховання? А коли глибше вдуматись в це питання, то у нас може виникнути сумнів, чи можливе в принципі виховання й самовиховання, чи не є це своєрідна ілюзія.

Може життя й розвиток людини спрямовується силами від нас незалежними, і нам тільки здається, що ми діємо з власної ініціативи і можемо змінювати процес розвитку людини відповідно до наших бажань. Всі ці питання можна звести до одного: чи існує свобода людини?

Це питання постало перед людською думкою вже давно, ще в старовинні часи; ще тоді філософи розв'язували його по-різному. Одні з них заперечували існування свободної волі людини, інші стверджували його. Перших прийнято називати детерміністами, других — індетерміністами.

Основні твердження детерміністів є такі. Існують вічні незмінні закони буття. Їм підлягає жива і мертва природа, життя окремої людини і цілого суспільства. Від них залежить спрямування історії людства й окремих націй. Все, що існує, являє собою ланцюг причин і наслідків, що є безконечним. І коли людині здається, що вона зусиллями своєї волі може змінити щось у цьому ланцюгові, то це є лише фікція, бо насправді й самі бажання людини і всі без винятку її дії вже визначені і спрямовуються в певний бік вічними незмінними законами буття.

Такі погляди були властиві людству ще в доісторичні часи. Про це свідчать в першу чергу ре-

лігійні вірування доісторичної людини, що потім перейшли в історичні часи. Типові з цього погляду релігійні вірування індусів, що потім зформувалися в системи браманізму й буддизму. Обидві вони яскраво детерміністичні і навіть фаталістичні, особливо буддизм. Одним з основних елементів релігійно-філософської системи буддизму, що склалась уже за історичних часів, це вчення про т. зв. самсару.

Буття, як учить Будда, являє собою ланцюгове коло, або самсару, в якому все зв'язане, як причина й наслідок. Все, що існує, рухається в цьому колі і терпить страждання, бо буття є зло. Причиною руху самсари, або буття, є бажання, що перебуває під впливом вічної ілюзії. Щоб уникнути страждання, треба вбити в собі бажання буття. Тому метою людини, за буддизмом, мусить бути пірвана, себто такий стан, коли людина не має ніяких думок і бажань.

Безперечно вплив на формування скрайне песимістично-детерміністичної системи буддизму мала природа Індії, що своєю могутністю пригнічувала людину. Але детерміністичний світогляд був властивий і старовинним грекам, що жили в соняшній Гелладі з її лагідною природою. Греки вірили в богиню Мойру, себто Долю, що панує не тільки над людьми, а й над богами. Може найяскравіше ця віра в Мойру відбита в грецькій трагедії, а особливо в трагедіях, в яких виступає, як герой, цар Едип. Його доля була визначена ще до народження.

Всі намагання батьків Едина і його самого уникнути страшної долі якраз і призводили до того, що вона здійснювалась. Завдяки збігу обставин Едип убиває свого батька, не здаючи собі справи в тому, кого він убив. В скорому часі після того він стає чоловіком своєї матери, не знаючи, що він її син.

Фаталізмом пройняте також і мохамеданство, що виникло вже після Народження Христа.

Але детермінізм властивий також багатьом філософічним системам, перш-за-все системам матеріалістичним. Так, послідовним детерміністом був Демокрит, основоположник атомістичної теорії. За його вченням, буття є виключно матеріальне і складається із найдрібніших, неподільних часток, або атомів.

Рух атомів, у тому числі й атомів, що з них складається душа людини, підлягає незмінним законам. Таким чином Демокрит рішуче заперечує свободу волі.

Нові віки позначаються великим і швидким розвитком природознавства. А що в основу його лягло вчення про кінцевий причинний зв'язок між явищами буття, то серед учених і філософів нового часу не мало детерміністів. Одним із визначних між ними був Гоббс, англійський філософ-матеріаліст.

Він учить, що основою буття є матерія; що наші психічні переживання (відчуття, бажання та інш.) мають матеріальну природу. Вони являють собою наслідки рухів матеріальних частин нашого тіла. Своєю чергою ці рухи залежать від рухів, що відбуваються поза нами. Вони проходять в середину тіла до певних органів відчуттів і викликають певну реакцію в формі відчуття зору, слуху, смаку і т. ін. Коли рухи викликають відчуття сприятливі організму людини, остання відчуває приємність; навпаки, рухи несприятливі викликають почуття неприємности, або страждання. Людині властиво прагнути до приємних переживань і уникати неприємних. Але ці прагнення не є вияв свободи людини: вони обумовлені зовнішніми, чисто матеріальними причинами.

Тому дії і, навіть, прагнення людини не залежать від її волі. Приблизно таких же поглядів дотримувались і більшість матеріалістів 17 й 18 ст.

В 19 ст. подібні погляди на свободу волі людини

висловлювали Маркс і Енгельс. Вони визнавали, що основою буття є матерія, що свідомість є властивість високоорганізованої матерії; що розвиток буття підлягає вічним, незмінним законам, які марксистки назвали законами діалектики.

Разом з тим основоположники марксизму не відкидають самого терміну „свобода”. На їх думку, свобода є усвідомлена необхідність. Але це ніяк не міняє суті справи. Усвідомлена необхідність залишається все ж таки необхідністю, що виключає справжню свободу волі людини.

А проте на засадах детермінізму стояли і стоять не тільки матеріялісти. Його визнають і дехто з ідеалістів, навіть визначних діячів в галузі християнської релігії. Таким, напр., був Лютер. У своєму трактаті „Де серво арбітро” він пише так. „Бог все передбачає не випадково; тому, що Він передбачає, Він наперед покладає і здійснює Своєю незмінною, вічною непомильною волею”.

Ще яскравіше детерміністичні погляди проводить у своїх творах Кальвін.

Ці погляди можна назвати, навіть, фаталістичними. Це є вчення про Божеське напередвизначення.

Сутність його полягає в тому, що Всемогутній і Всевидячий Бог наперед визначив долю кожної людини, зокрема одним призначив праведне життя і блаженство, другим життя гріховне і вічні муки. Таке вчення дуже нагадує мохамеданський фаталізм і виключає свободу волі людини.

На інших основах будує свою детерміністичну систему новітній психолог і філософ Ліпс.

Всупереч Гоббсу та іншим матеріялістам, він стоїть на засадах ідеалізму. Основою буття, за Ліпсом, є дух, Божественне, світове „Я”. Людина з її психічним життям є вияв цього Божественного „Я”. Тому вона, зокрема її душа, не є чимсь пасивним; навпаки, вона є фактор, що обумовлює виникнення нових подій.

Здавалось би, що Ліпс виступає як ворог детермінізму. Але при глибшій аналізі його поглядів виявляється, що він обстоює детермінізм, але іншого типу, як детермінізм матеріялістів! В своєму творі „Основні питання етики” він пише так: „Коли дана причина якогось вчинку (і при тому дана повністю), то слідом за цим можна уявити себе тільки постання певного вчинку”.

„Кожне хотіння людини визначається й детермінується в одному напрямку сукупністю всіх умов, серед яких воно настає”. (Стор. 329).

Характер людини, як учить Ліпс, формується за її участю, бо всі її психічні переживання, всі її вчинки залишають свій слід у формі тих чи інших властивостей вдачі.

Ліпс не відмовляється вживати термін свобода людини. Але це є лише від’ємна і відносна свобода, себто незалежність хотіння людини від тієї групи умов. „Свобода існує тоді, — пише Ліпс, — коли рішення обумовлене мною: моїм еством, моїм образом думок, моїми нахилами, моїми міркуваннями” (стор. 346). А кінець кінцем основна причина характеру і вчинків людини лежить не в ній, а в чомусь зовнішньому для неї. Кожна стадія мого морального й духового буття розвивається закономірно з попередніх стадій. А оглядаючи в цілому цей розвиток, ставлячи запитання про причину цієї цілості, я, звичайно, повинен сказати, що ця структурність, як така, має не в мені свою причину, бо в іншому випадкові я повинен був би існувати раніш, ніж я народився”.

Відкладаючи надалі оцінку поглядів Ліпса на свободу волі, зазначимо, що вони, будучи значно глибшими, ніж детермінізм матеріялістичний, в основному відрізняються від нього тільки тим, що Ліпс визнає процесуальну активну роль психіки людини, що заперечує Гоббс.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ

Треба відрізнати дві форми індетермінізму: абсолютний і обмежений, відносний.

Абсолютний індетермінізм відкидає будь-яку причинову обумовленість хогінь і поведінки людини, як внутрішню, так і зовнішню. Тому при однакових зовнішніх і внутрішніх умовах людина може хотіти і діяти зовсім протилежним способом. При цьому поведінка її не обґрунтовується якимись внутрішніми чи зовнішніми причинами. Інакше кажучи, абсолютний детермінізм є по суті філософією свавілля. Зрозуміло, що на ній не можна будувати жодної системи моралі, а тим більше виховання.

Ось як визначає сутність індетермінізму, або індеферентизму відомий данський мораліст Мартенсен:

„Людина всякий час має можливість діяти інакше, як вона діє; може незалежно від своїх прецедентів покласти новий початок у своєму житті; із цього виникає, що добродійна людина може у всякий момент покінчити з добродійністю і стати на шлях гріха й розпусту, розбещена людина у всякий момент може стати на шлях добродійності і жертвенності”. (Моральне богословіє, т. I., 120 ст.).

Відносний або обмежений індетермінізм посідає середину між детермінізмом і індетермінізмом. Він не відкидає зовсім впливу на хотіння й поведінку людини зовнішніх і внутрішніх чинників, але не визнає, що ця залежність людини від них абсолютна, бо людина є морально свобідна істота, хоч свобода її й обмежена.

Відкладаючи надалі розкриття суті обмеженого індетермінізму (ми якраз стоїмо на засадах його), перейдемо до характеристики спроб погодити детермінізм та індетермінізм. Ця спроба в першу чер-

гу належить славетному німецькому філософу Канту.

Він відрізняє людину як явище і як річ у собі. Людина, як річ у собі, належить до інтелегібельного світу, себто до того світу, що можемо його пізнати лише розумом, а не зовнішніми відчуттями.

Тому вона не підлягає ні простору, ні часу, ні законам причиновости. Навпаки, людина, як явище, підлягає всім цим категоріям і в тому числі законам причиновости. Інакше кажучи, вона не є свобідна.

Вчення Канта розвинув далі Шопенгауер. За його вченням, людина має подвійну сутність: вона, з одного боку, належить до царства речей у собі, а з другого, — до царства мінливих явищ.

Сутність людини, як речі в собі, є її інтелегібельний характер, що є свобідний; сутністю людини, як явища, є її емпіричний характер, що не є свобідний.

Поведінку людини обумовлюють два фактори: внутрішній і зовнішній, себто вроджений емпіричний характер людини і зовнішні обставини її поведінки. В різних обставинах виникають і різні прагнення людини, що стають мотивами її поведінки. Але людина завше діє в напрямку найсильнішого мотиву, що найбільше відповідає її емпіричному характеру. Тому твердження деяких людей, що вони могли б діяти інакше, ніж вони діяли, є тільки ілюзія.

Тільки те, що я дійсно зробив, я й міг зробити і не міг зробити інакше. Для ілюстрації цієї думки Шопенгауер наводить такий приклад: „Уявім собі, що якась людина, стоячи на улиці, каже сама собі: „Тепер уже шість годин вечора, денна робота закінчена, тому я мушу піти в клуб, або можу зійти на вежу і подивитись, як заходить сонце, або можу піти в театр, або можу вийти за міські ворота на поле і ніколи вже не повертатися додому.

Все це у моїй владі, я маю повну свободу робити

те, що хочу. А проте тепер я не зроблю нічого з цього, але цілком зі своєї власної волі піду знову додому до своєї дружини.

Але це було б те саме, коли б вода сказала собі: я можу зробити величезні хвилі (так, у відкритому морі в бурю), я можу роз'ярено мчати вперед (так, у річці), я можу скакати і пінитись (так, у водоспаді); я можу підноситись угору подібно до сонячного промення (у водограї); а проте я нічого з цього не зроблю, а залишусь зі своєї власної волі в своєму спокійному ставку і буду гладенькою, як дзеркало. Як вода може зробити все це тільки тоді, коли існують в наявності відповідні причини того або іншого, так і людина може робити тільки те, що вона визнає згідно зі своєю волею вирішувати при тих же самих умовах. Поки ж не існують в наявності причини, таке рішення для людини неможливе; а коли воно настане, людина, подібно до води, повинна робити це, як тільки вона буває поставлена у відповідні обставини. Людина повинна таким чином іти додому до своєї дружини тому, що думка, ніби вона може бажати і чогось іншого, себто іти в клуб і т. інш., є виключно уявна і визначає тільки те, що вона хотіла б цього, коли б не хотіла більше чогось іншого, а саме йти додому, коли б ця думка не була для неї найсильнішим мотивом. В дійсності вона може робити тільки одно, і це одно вона повинна робити."

Отже, виходить, що т. зв. інтелігібельне „я” людини свобідне, „я” емпіричне несвобідне. Але людина відповідає за свою поведінку. Відповідає тому, що її інтелігібельне „я“ добровільно стало на той чи інший шлях і таким чином визначило емпіричний характер людини та її життєвий шлях. Тому людина по суті відповідає і відчуває докори сумління фактично не за свою поведінку, а за свій характер.

Коли поставити питання, до якого типу детермі-

ністичного, чи індетерміністичного більше наближається концепція Шопенгауера, ми мусимо відповісти, що вона має всі ознаки детермінізму. Так визначає її, між іншим, і данський мораліст Мартенсен, називаючи її ще до того туманною.

Дійсно, концепція Шопенгауера дуже туманна, бо трудно зрозуміти той момент поза часом і простором, коли інтелігібельне „я” свобідно вибирає для себе шлях зла.

*

Приставаючи тепер до критичної аналізи поданих вище концепцій про свободу волі людини, ми лише декілька слів скажемо про концепцію абсолютного індетермінізму. Ця концепція очевидно не витримує жодної критики. Щоденні факти показують, що людські прагнення, настрої, поведінка людини значною мірою обумовлюються природними властивостями її та оточенням, в якому вона живе. Значно більше підстав має під собою детермінізм. Крім того, ця концепція, як ми бачили, має своє коріння в історії, в світогляді народніх мас, її дотримується також немало видатних філософів. Тому на критичну аналізу цієї концепції ми й маємо звернути особливу увагу.

Першим і основним запереченням детермінізму є наявність у людини сумління. Більшість своїх вчинків людина оцінює з морального погляду: одні з них вона визначає за добрі, другі за злі, — за такі, що не повинні б бути. Але це не є холодна, позбавлена емоційних переживань оцінка. Їх не можна прирівняти, приміром, до оцінки чужих чи своїх теоретичних думок, або продуктів своєї чи чужої праці.

Я можу, напр., пропустити помилку в рішенні якоїсь математичної задачі. Можливо, що від того мені буде неприємно. Але це зовсім інше почуття ніж те, яке людина переживає, несправедливо об-

разивши когось, кого вона любить і поважає. Після неморальних вчинків більшість людей переживають стан, що його звичайно називають муками сумління. І така назва не є якась звичайна метафора. Дійсно, переживання людини з приводу аморальних вчинків іноді мають такий гострий характер, що своєю гостротою навіть переживають муки фізичні. Немало було й є випадків, коли людина під впливом докорів сумління божеволіє або накладає на себе руки.

Дуже яскраво ці муки сумління відбив геніяльний Шекспір у трагедії „Макбет”, особливо в особі леді Макбет.

Де джерело цих мук? Можна думати, що причиною їх є страх перед карою або осудом суспільства за аморальний вчинок.

В багатьох випадках такий страх дійсно має місце, але він має іншу природу, ніж муки сумління в стислому розумінні цього слова.

Іноді людину мучить сумління і тоді, коли вона певна, що про її злий вчинок ніхто не знає і знати не буде. Існують навіть випадки, що людина не витримує мук сумління і сама заявляє про свій злочин судовій владі.

Заперечуючи свободу волі, детермінізм тим самим підриває основи моралі. З погляду матеріялістичного детермінізму поведінка людини та її внутрішні переживання цілком визначаються суто матеріяльними процесами, що обумовлюються незмінними законами буття. Отже, з погляду такого розуміння поведінки людини, вона не може по суті відповідати за неї, й саме почуття відповідальності стає незрозумілим.

А там, де нема відповідальности й обов'язку, не може бути й моралі. Фактично це ж саме треба сказати і про т. зв. психологічний детермінізм. Хоч він і визнає певну роль в поведінці людини мотивів і психічних переживань, але, оскільки ці чинники не

залежать від волі людини, вона не може відповідати за них.

Твердження ж Шопенгауера, що людина відповідає за свій характер, який вона свobodно вибрала, перебуваючи в стані інтелігібельного „Я”, ні скільки не міняє суті справи.

Мораль спирається на свідомість людської гідності. Своєю чергою ця свідомість спирається на свідомість своєї свободи.

Цим людина істотно відрізняється від тварини, що позбавлена свідомости свободи волі і гідности. Тому то людина так тяжко зносить рабство. Тому то такою тяжкою і мало продуктивною з'являється рабська праця.

Так в аспекті детермінізму втрачають свій сенс поняття гріха, провини, злочину, а також і поняття добродієности, мужности, героїства, бо все це є природні наслідки дії законів причинности, незалежні від людини. А звідси зовсім гублять моральний сенс такі поняття, як кара і нагорода. В кращому випадкові вони стають зовнішніми побудниками, що мають стимулювати певні вчинки людини або утримувати від них.

А що всяка виховна система кінець-кінцем спирається на мораль, то, стоячи на засадах дотермінізму, ми мусіли б або зовсім відмовитись від виховання як від ілюзії, або змінити погляд на нього, що протягом віків існував у суспільстві і відбитий у системах найвидатніших педагогів. „Безглуздо думати, — пише Шопенгауер, — що хтось може змінити свій характер або змінити характер іншого”. Оскільки ж виховання є свідоме формування людської особистости, що провадиться педагогом за активної участі вихованця, то твердження Шопенгауера дійсно заперечує саму можливість виховання. Воно стає тоді своерідною ілюзією.

В такому ж випадкові, коли на засадах детермінізму будується якась виховна система, вона неод-

мінно набуває характеру дресури, подібної до дресури тварин. Дуже переконливі з цього погляду спроби розбудови виховної системи, що мали місце в СРСР, зокрема на Україні в період від 1924 до 1932 рр. Це був той період, коли значна частина української інтелігенції, відмовившись зовсім від ідеалістичного світогляду, намагалася в усіх галузях культурного життя стати на ґрунт марксистського матеріалізму. Такі тенденції в той час панували, як тоді казали, і на „педагогічному фронті”. Найретельнішими виразниками їх були Соколянський, Залужний і Попов. Саме вони й давали основний напрямок у роботі Народнього комісаріату освіти.

Всі вони стояли на тому, що в основу виховної системи треба покласти рефлексологію, себто галузь фізіології, що вивчає діяльність вищої нервової системи, або, точніше, діяльність півкуль головного мозку. Вони рішуче відкидали психологію, називаючи її поповщиною і містикією, відкидали такі психологічні терміни, як „пам'ять” і „увага”, замінюючи їх рефлексологічними термінами, як „репродукція” і „домінанта”. Саму педагогіку вони поділяли на педагогіку особистости і колективу, твердячи, що і всі форми не тільки індивідуального, а й колективного життя підлягають законам рефлексології. В такому дусі складались навчальні пляни і програми, розроблялись методи виховання, провадились дослідження в Українському Науково-дослідчому інституті педагогіки (УНДІП), розсилались інструкції по школах („Тези Соколянського”).

Наскільки реакційною була ця течія, про це свідчить, між іншим, книжка Дерново-Ярмоленкової „Рефлексологічний підхід в педагогіці”. В основу цього твору покладені досліди академіка Павлова над собаками. Павлов переважно досліджував процес утворення і гальмування у собак умовних рефлексів на ґрунті безумовних.

Дерново-Ярмоленко, як і . . . загальні прибічники рефлексологічної педагогіки, стояла на тому, що й виховання людини зводиться в основному до вироблення у неї умовних рефлексів на ґрунті безумовних, за допомогою певних подразнень. Одним із таких подразнень вона визнавала фізичну кару, що мала утворювати гальмування небажаних рефлексів.

Так „передова”, на думку її авторів, наука повернулася до метод середньовічної школи. До якого дивацтва доходили рефлексологи в своїх педагогічних концепціях, про це між іншим, свідчать педагогічні дослідження київських рефлексологів.

В 1924 р. в Києві був заснований педагогічний інститут. Того ж року мені з групою студентів Полтавського інституту народньої освіти довелося відвідати цей інститут.

Пояснення нам давав доцент Мокульський. Між іншим, він підвів нас до kabіни, в якій провадились досліди за допомогою екрана Сорохтіна. Цей екран своїм зовнішнім виглядом нагадує тахістоскоп Вундта. На сторчовій дошці екрана містяться отвори з електричними жарівками різних кольорів. На поземній дошці встановлено приладдя з платівками для прийняття електричного струму. З другого боку, на поземній дошці встановлено приладдя для пропускання електричного струму в жарівки і платівки, що містяться на передній стороні екрану. Для того, щоб ізолювати предмет дослідження від сторонніх подразнень, екран було вроблено в стінку kabіни так, що приладдя для пускання току приходилось на зовнішній стороні kabіни. З допомогою такого приладдя кабинет провадив досліди над дітьми, виховуючи у них умовні рефлекси на певні світові подразнення. Досліди полягали в тому, що дитину вводили в kabіну, саджали на стілець коло екрану і наказували тримати руки на платівках, що в них пропускався електричний

струм. Потім дитину залишали саму, а дослідник, сівши з другого боку екрану, пускав струм в жарівку і слідом за тим в платівку, на якій лежала рука дитини. Дитина віднімала руку від платівки і разом з тим припинявся струм у жарівці і платівці. Після декількох таких спроб дитина віднімала руку від платівки, як тільки появлялось світло в жарівці, хоч би струму в платівці й не було.

Так провадилися досліди над утворюванням у дітей умовних рефлексів. Але, за словами доц. Мокульського, інститут за допомогою того ж екрану Сарохтіна провадив і виховання дітей. Як ілюстрацію великих успіхів у цьому напрямку, Мокульський наводив виховання мокрунів. Мокруна, себто дитину, що не тримає, уночі сечі, вводили в кабінку, саджали за екран і потім, пускаючи струм в руку, наказували: „не мочись”. За словами Мокульського, наслідки такого „виховання” були впросто чудодійні. Після декількох сеансів діти дійсно переставали мочитись.

Безглузді педагогічні концепції і досліди, про які сказано вище, доводять, що на засадах рефлексології не можна побудувати виховання людини.

Застосовуючи такі досліди, рефлексологи забувають, що людина не є нерозумна тварина, а розумна істота; що не можна всієї поведінки й діяльності її звести до безумовних чи умовних рефлексів.

І взагалі на засадах детермінізму не можна збудувати задовільної педагогічної концепції. Кінець-кінцем всяке детерміністичне розуміння людини ставить її на рівень тварини, що відрізняється від інших тварин не істотно, а лише ступнем біологічного розвитку. Тварина ж, як така, не може мати справжньої свідомости своєї гідности, без чого можлива дресура, а не справжнє виховання.

Таким чином ми відкидаємо як індетермінізм, так і абсолютний детермінізм. На нашу думку, з філософського і педагогічного погляду єдино вірною є

концепція обмеженого, або умовного детермінізму, що його професор Зелінський і проф. Лоський називають арбітраризмом.

Перш-за-все ми маємо ствердити свободу людини від зовнішнього світу. Зовнішні речі, як каже Лоський, „Не втискуються насильно в наше „я”, а являють собою лише приводи наших внутрішніх переживань”.

Тому різні люди по-різному реагують на ті ж самі явища природи. Як ілюстрацію цього твердження, Лоський наводить приклад нервового боягуза і сміливого любителя природи, що протилежним способом реагують на грім і блискавку.

Таких прикладів можна навести безліч, бо вони трапляються майже на кожному кроці нашого життя.

Але детерміністи можуть зауважити: люди по-різному реагують на речі й явища навколишнього світу перш-за-все в залежності від стану свого організму, зокрема від стану своєї нервової системи.

На це ми можемо зі свого боку зауважити, що фізіологічний стан людини, зокрема стан нервової системи, являють собою не причину тих чи інших вчинків людини, а скорше приводом до них. Тому дуже часто люди з приблизно однаковим станом здоров'я і нервової системи різним, а іноді й протилежним способом реагують на такі ж самі зовнішні подразнення. Особливо переконують нас у цьому спостереження над поведінкою хворих у лікарнях.

Часто буває так, що людина з порушеною нервовою системою і слабим здоров'ям не виявляє у відношенні до інших хворих ні різкості, ані роздратування, тим часом, коли людина менше хвора виявляє грубість, різкість і, взагалі, часто губить стан рівноваги.

Так само неоднаково діють на різних людей голод і спрага. В переходах через степи й пустелі

одні вояки під впливом спраги виявляють велику нетерплячку і, побачивши воду, один скорше одного кидаються до неї, не думаючи про заразу; другі ж виявляють стриманість і не стануть пити брудної, застоюної води. Прикладом такої стриманости, але не з мотивів гігієнічних, а чисто моральних, може бути Олександр Македонський. Історики про нього розповідають, що під час походу на Індію військо Олександра переходило через пустелю і дуже страждало від спраги. Випадково по дорозі трапилась невелика заглибина з водою. Вояки зібрали її в шолом і піднесли своєму вождеві. Але він, щоб показати приклад стриманости й терпіння, вилив воду на землю.

По-різному поведуть себе люди і під час голоду. В 1932-1933 рр., коли на Україні шалів страшний голод, навмисне організований більшовиками, траплялись випадки людоїдства; траплялось навіть таке, що матері їли трупи своїх дітей, але не мало було й таких випадків, що матері все віддавали дітям, а самі вмирили голодовою смертю.

Всі ці і подібні до них факти доводять рішачучу роль в поведінці людини її психічних властивостей.

Душа людини не тільки може не піддаватися фізіологічним процесам, а навіть змінювати їх. Відомо, напр., що смуток, відчай, занепад духа призводять до занепаду здоров'я, а іноді навіть і до смерти, як це буває у випадках великого горя, переляку, а іноді, навіть, у наслідок несподіваної радості. І навпаки, бувають випадки, що людина зусиллям волі переборює хворобу або цілком підкорює собі свій організм. Разючі приклади останнього дають і давали індуські факіри, що протягом довгого часу витримували голод і після цього залишились здоровими.

Але з приводу цих фактів, що доводять повну безпідставність матеріялістичного детермінізму,

можуть бути заперечення з боку представників детермінізму психологічного. „Так, — скажуть вони, — людина може панувати над своїм тілом, але це не доводить, що вона є свобідна, бо її поведінка залежить від її вдачі, або, як каже Шопенгауер, — від її емпіричного характеру”.

Тому, щоб довести правильність нашого розуміння свободи волі, ми мусимо зупинитись над тим, який зміст треба вкладати в поняття характер. Шопенгауер, як і багато інших учених і філософів, розуміє під характером більш-менш сталі викристалізовані психічні властивості людини. Наше розуміння характеру, як це було показане в першій частині нашої праці, дещо інше. Ми відрізняємо в людині темперамент, обдарованість, тип і характер. Темперамент визначає силу і темпи реакцій людини на зовнішні і внутрішні подразнення й є наслідком вроджености.

Обдарованість характеризує здібності людини до тої чи іншої діяльності і також в основному дається людині від природи. Тип людини формується переважно під впливом соціального оточення.

Під характером ми розуміємо ті викристалізовані властивості людської психіки, що виробляються у неї в наслідок свідомої праці над собою. Людина має від природи тої чи інший темперамент, але вона зусиллям своєї волі і систематичною працею над собою може внести деякі зміни у свій темперамент, переборювати негативні риси його, плекати й посилювати риси позитивні. Те ж саме можна сказати і про тип людини, що, як каже Лесгафт, є переважно наслідком впливу на неї соціального оточення: батьків, школи й суспільства.

Людина може позитивно сприймати ці впливи, або ставитись до них негативно; може уподібнюватись до соціального оточення в своїй діяльності, поглядах, звичаях і т. інш., а може протиставляти

себе оточенню, виробляти в собі власні риси, або, навіть, вступати в боротьбу з оточенням.

Таким чином викристалізовується особистість людини, як наслідок вияву її свобідної волі. Тому можна сказати, що не кожна людина має характер, або стисліше, не кожна людина має характер в однаковій мірі. Про одних людей кажуть, що вони безхарактерні. Це означає, що їх розвиток мав стихійний характер, що вони не працювали або мало працювали над собою. Тому вони не виробили у себе стійких рис вдачі і легко піддаються різним впливам або своїм випадковим настроям. Навпаки, людина, що має характер, ставиться активно до різних зовнішніх впливів: одні вона засвоює, як відповідні її волі, другі заперечує, як незгідні з її волею; в своїй поведінці вона дотримується певних вироблених нею принципів і правил.

Зрозуміло, що й про таку людину можна сказати, що вона залежить від свого характеру. Але сам характер не даний їй, як щось готове, а вироблений нею свідомо на ґрунті природних нахилів і здібностей та впливів оточення. Тому сам характер є виявом свобідної волі людини. Тому людина відповідає за свій характер, чи добрий чи злий. Але так само відповідає за свою безхарактерність і безхарактерна людина, бо вона не використала можливостей своєї волі.

Нарешті, маємо зазначити, що й людина, яка зусиллям волі виробила в собі стійкий характер, не є рабом останнього. Характер є не щось стабільне, а динамічне. Людина, діючи відповідно до свого виробленого нею характеру, діє свідомо, себто виявляє свою волю. Крім того, характер, визначаючи певні стійкі, скристалізовані риси людини, не є в той же час чимсь абсолютно незмінним.

Типовими прикладами такої зміни можуть бути апостол Павло і князь Володимир Великий. Перший із запеклого гонителя християнства став най-

вірнішим апостолом Христа, а другий під впливом християнства із запеклого за своїми віруваннями і поведінкою поганина став зразковим християнином.

Звичайно, що такі зміни характеру трапляються найчастіше в зв'язку з визначними подіями життя, але людина з характером не ставиться до цих подій пасивно. Вона обмірковує їх, продумує весь шлях пройденого нею життя й свідомо змінює його.

Нарешті, нам залишається ще зупинитися на т. зв. супранатуральному детермінізмі.

Коли ми визнаємо, що людина в основному вільна відносно впливів зовнішнього світу, відносно фізіологічних процесів власного організму, навіть вільна відносно свого характеру, що не дається їй готовим, а формується за участю її волі, то залишається залежність її від Бога, як Абсолютної Всемогутньої Сили, що все в світі предбачає і все спрямовує. Як ми бачили вище, таку науку розвивають Лютер, Кальвін та інші християнські богослови.

Тут ми вступаємо в область богослов'я і тому мусимо зупинитися на тому, як учить про волю людини Святе Письмо.

В Біблії сказано, що Бог сотворив людину по образу й подоби Своїй. Виявом образу Божого в людині є її сумління, що має спрямовувати людину на шлях добра і засуджувати її, коли вона з цього шляху звертає. Завдання людини полягає в тому, щоб наблизитися до Бога, як вічного й Абсолютного Добра, Істини й Краси, і сприяти утворенню на землі Царства Божого, як переходового ступня до вічного Царства Небесного.

Але такий шлях людини в напрямку добра і Царства Божого є нормою, моральним обов'язком, а не необхідністю, подібною до законів природи. Людина, як вільна істота, може вибрати або шлях добра, або шлях зла. Саме цей останній шлях і вибрала в

акті гріхопадіння людина, як вибрав його, відступивши від Бога, і диявол.

Гріхопадіння людини полягало в тому, що вона порушила заповідь Божу і цим стала на шлях зла. В цьому акті вона діяла вільно і через це несе відповідальність. Коли б ми визнали, що в акті гріхопадіння людина діяла з необхідности, а не як вільна істота, ми мусили були б разом з тим визнати, що кінець-кінцем винними у гріхопадінні є не люди, а Бог, значить, і джерелом зла є Бог, а це суперечить розумінню Бога, як Абсолютного Добра. Така ж сама ідея свободи волі людини і гріхопадіння її, як вільний вибір шляху зла, лежить в основі і християнського вчення про викуплення і страждання Христа, про закон і благодать.

Первородний гріх праотців Адама і Еви став прокляттям для людства: він тяжить на всьому роді людському. Христос Своїми хресними стражданнями і смертю визволив людину від прокляття й гріха.

Це визволення приходить до людини як Божа благодать. Отже благодать, визволяючи людину від рабства гріха, виховує її в душі вільного прийняття через віру вчення Христа і єднання з Ним. Метою Його (Христа), — пише Мартенсен, — є виховання людини в свободі, себто у вільному єднанні з Божеським авторитетом; істотним моментом в Його виховному пляні ми бачимо те, щоб людина була підготована у своєму власному вихованні; що Бог таким чином не перечить людям робити незрілі і хибні спроби в багатьох напрямках, щоб вони через це придбали досвід, який міг би їх примусити добровільно і з повним переконанням присвятити себе правді." („Моральне богословіє", стор. 473).

Отже все це вкупі взяте: і аналіза різних філософських концепцій про свободу волі, і євангельське вчення доводять, що людина є з природи вільна

істота, що сама людська гідність засновується на свідомості своєї свободи.

Але разом з тим мусимо констатувати, що є певна частина правди в твердженнях детерміністів. Ми не можемо заперечувати всіх тих фактів, що їх вони наводять як доказ своєї теорії. Ми лише інакше, ніж вони, тлумачимо ці факти. Останні свідчать не про те, що людина не має свободи волі, а про те, що ця свобода відносна і обмежена.

Обмежена вона зовнішньою природою, власним тілом людини, її природними й набутими психічними властивостями, умовами суспільного життя. Людина відчуває себе безсилою перед такими грізними явищами природи, як землетруси, вибухи вулканів. Раніш вона відчувала себе безсилою перед блискавкою й повенями і тільки за нових часів вивчилась боротися з ними. Не в силі вона змінити підсоння, яке безперечно має великий вплив на життя й діяльність людини.

Так саме волю людини зв'язують, а іноді й зовсім паралізують деякі хвороби й отруйні речовини, як алкоголь, опіум і т. ін. Людина, що лежить в гарячці, не може працювати ні фізично, ні розумово, хоч може й хотіла б цього.

Людина, отруєна алкоголем чи опіумом, зовсім губить владу над собою і стає, як кажуть, невмінною. Щоправда, людина, як вільна істота, могла б не вживати отрут, і тому бодай морально відповідає за вчинки, які вона припустила в стані отруєності. Але ми не можемо сказати цього про людину, що її хтось отруїв без її відома.

Великою мірою залежить поведінка людини та її внутрішні переживання від успадкованих рис психіки: темпераменту й обдарованости. Холерикові доводиться вживати дуже багато зусиль, щоб стримувати свою вибуховість, а меланхолікові, — щоб підтримувати в себе бадьорий настрій.

Нарешті, ми не можемо заперечувати великого

впливу на людину з боку соціального оточення: родини, знайомих, народніх традицій і т. інш.

Отже, воля людини в основі є вільна, але фактично зв'язана й обмежена. Рівень цієї обмеженості неоднаковий. Одні люди, — це переважно ті, що мають міцний, витриманий характер, — тим чи іншим способом переборюють пута, що зв'язують їх; другі, навпаки, опускають руки і віддаються на волю стихії. Про таких людей можна сказати, що вони втратили волю і стали рабами. Прикладів такого рабства можна навести багато. Це в першу чергу раби шкідливих навичок: алькоголіки, морфіністи, кокаїністи, курільщики опіуму та інш.

В хвилини просвітління більшість із них усвідомлює всю ганебність своєї поведінки, але нічого не можуть вдіяти з собою, коли довголітня навичка знову потягне до отрути. До типу рабів можна зачислити також розпусників, картярів та інш.

Всі вони стали жертвами безхарактерності і шкідливих навичок. Всі вони „образ Божий” багном осквернили. Щоправда, всі ці люди несуть на собі відповідальність за те, що в свій час допустили, щоб шкідлива навичка опанувала ними. Все ж таки наявність їх свідчить про обмеженість волі людини.

Але цього мало. Аморальне життя, коли воно тягнеться довгий час, глибоко порушує і псує саму природу людини. У неї все більше і більше заглушується голос сумління.

Коли після першої брутальної випивки людина відчуває сором за свою поведінку, то звиклий п'яниця цього вже не відчуває, а іноді, випивши, навіть пишається перед іншими.

Так само майже не відчуває докорів сумління звиклий убивця і грабіжник, на совісті якого лежить сотня або більше вбивств.

Найяскравішим прикладом цього може бути Сталін. На його душі мільйони вбитих, засланих на

каторгу, заморених голодом, а проте він залишається спокійним; можна думати, що йому зовсім не властиві докори сумління.

Але в аморальних людей сумління не тільки мовчить в такі моменти, коли воно повинно голосно кричати, а, навіть, міняє свою природу, стає перекрученим. Те, що нормальна людина визнає за зло, вони визнають за добро і навпаки. Типовий шахрай, що шахрайством нажив собі великі маєтки, в своїй душі схвалює свою поведінку і визнає за дурнів чесних людей, що уникають шахрайства, коли б воно могло їм принести якісь вигоди. Такі явища повного перекручення поглядів на мораль дуже часто трапляються саме в сучасному суспільстві. І це загрожує катастрофою, коли краща частина людства не виявить більшої енергії в боротьбі з аморальністю, що крок за кроком охоплює людство.

А проте, як би ці люди низько не впали, для них не закрита дорога до вільного повернення на шлях добра і шляхетности. Немало є прикладів, що гіркі п'яниці, розпусники й розпусниці ставали порядними й чесними.

ПЕДАГОГІЧНІ ВИСНОВКИ

Визнання свободи волі людини підносить саму справу виховання на велику принципову височінь. З погляду детермініста виховання є ілюзія, самообдурювання і лише в кращому випадкові — дресура, що в істоті мало відрізняється від дресури тварин.

З погляду арбітаризму (обмеженого індетермінізму) виховання є одна із найпочесніших і відповідальніших форм діяльності людини. Основним завданням виховання є не тільки оберегти незаплямленим образ Божий в людині, а й допомогти

тому, щоб цей образ розкривався з найбільшою повнотою.

В світлі арбітаризму інакше виглядає і роля педагога. Справжній педагог не є якимсь гвинтиком в машині суспільного життя, яка рухається без певного сенсу й мети відповідно до незмінних законів буття, а є творча особистість, що спрямовує в певному напрямку формування молоді людини на благо їй і суспільству. Але педагог має справу теж з людиною, а не з бездумною річчю або твариною. Вихованець, як і педагог, має свобідну волю, що є найціннішим скарбом окремої людини, народів і цілого людства. Тому у вихованні не повинно бути місця ламанню волі вихованця; виховник мусить діяти на вихованця, впливаючи на його свідомість і враховуючи його фізичні й психічні властивості.

СОЦІЯЛІЗМ І ІНДИВІДУАЛІЗМ В СВІТЛІ ХРИСТІЯНСТВА

Свобода волі людини виявляється не тільки в тому, що вона може вільно вибирати між можливими вчинками в своїй щоденній поведінці, а і в тому, що вона може визначати для себе основну мету всього свого життя.

Такою метою може бути або служіння своїм особистим інтересам, або інтересам суспільства чи якійсь високій ідеї.

Щоб вибір цей був вповні свідомим, треба, щоб людина вірно розв'язала для себе проблему відношення між індивідуумом і суспільством.

Цю проблему по-різному розв'язують представники світоглядних систем соціалістичних і індивідуалістичних. Тому проблема соціалізму й індивідуалізму набуває великого принципового значення в галузі педагогіки, бо вона зв'язана з основним

питанням про мету виховання. Особливо великого значення ця проблема набуває тепер, коли йде боротьба між світом большевицько-комуністичним і демократичним.

Не тільки в публіцистичній, а навіть і в науковій літературі часто соціалізм протиставляють капіталізму. З погляду логіки таке протиставлення не є цілком оправдане.

Поняття соціалізму за своїм обсягом значно ширше, ніж поняття капіталізму. Тим часом, коли капіталізм в основному характеризує лише структуру економічного життя народу чи держави, поняття соціалізму включає в себе крім того і певне розв'язання суто світоглядкових проблем.

Тому вірніше буде протиставляти соціалізм не капіталізму, а індивідуалізму, одною з форм якого в галузі економічного життя є капіталізм.

Але раніше, ніж приступити до більш-менш детальної характеристики цих двох систем, мусимо дати визначення їх. Це тим більш потрібно, що в останній час термін соціалізм втрачає свій чіткий зміст; під ним часто розуміють не те, що розуміли до большевицької революції.

Основна різниця між соціалізмом та індивідуалізмом полягає в тому, як ці дві світоглядкові системи розв'язують питання про особу й суспільство. Соціалізм на першому місці ставить суспільство і підкорює йому особу, яка розглядається виключно як член суспільства. Індивідуалізм, навпаки, стоїть на тому, що примат має особа, а суспільство має служити інтересам особи.

Кожна з цих систем має декілька течій, що при спільній основі різко розходяться між собою. Особливості кожної системи з найбільшою чіткістю виступають в її скрайніх течіях; тому на них ми і будемо переважно зупинятися. Наше завдання не в тому, щоб схарактеризувати повністю соціалізм та індивідуалізм зі всіма їхніми розгалуженнями, а в

тому, щоб по змозі чітко окреслити головні риси їх і цим допомогти українській молоді свідомо визначити своє ставлення до цих систем.

Соціалізм і індивідуалізм, як світоглядові системи, включають в себе значну кількість проблем: господарчих, філософічних, моральних і т. інш. Ми будемо розглядати ці системи переважно з погляду моралі, хоч не будемо зовсім обминати й інших проблем, зокрема економічної, поскільки вона зв'язана з моральною.

Звичайно прийнято думати, що соціалізм буде-ється на засадах матеріялістичної філософії. Це не відповідає дійсності. Перша в історії до деталей розбудована система соціалізму в основі своїй має ідеалістичну філософію. Таким був соціалізм Платона, одного з найбільших ідеалістів в історії філософії. Основним в його системі є вчення про ідеї. Платон відрізняє два світи: світ чистих ідей і світ окремих речей. Перший він називає „он”, себто світ справжній, дійсний, а другий „ме он”, себто світ недійсний, позірний.

Ідея, за Платоном, включає в себе істотні ознаки певного роду речей, напр., людини, тварини, рослини, мінералів і т. інш.

Але ідея не є лише витвір людського розуму; вона існує не лише в свідомості людини, а існує реально, як щось окреме й самостійне. Мало того, — не ідея зобов'язана своїм існуванням окремим речам, сприймаючи які людина створює загальне поняття про них, а навпаки, окремі речі існують лише тому і постільки, поскільки вони відбивають в собі ідеї, співпричетні їм. Ідея, таким чином, є першообраз речі. Як такий, вона не має в собі нічого недосконалого.

Вчення про ідеї, як досконалі першообрази речей, Платон поклав і в основу свого вчення про державу й суспільство.

В своєму трактаті „Республіка” Платон стоїть на

тому, що держава є все і що окрема особа має вартість лише постільки, оскільки вона є членом держави. Причиною всяких незгод і неполадок в державному житті, за Платоном, є різниця між окремими індивідуумами. Тому в ідеальній державі ця різноманітність окремих особистостей мусить бути замінена живою єдністю, колективною особистістю. Все повинно бути спільним всім, — пише Платон, — навіть очі, вуха, руки. Існують дві основні причини боротьби як між окремими людьми, так і між державою і особистістю.

Це власність і родина. Тому вони мусять бути ліквідовані. Власність має належати державі, а не окремим членам її. Так само має щезнути й родина. Жінки мусять бути спільними, — не в ім'я пристрастей, а в ім'я загального добра. Спільними мусять бути і діти, про виховання яких має дбати держава.

В державі, як живому колективі, функції розподіляються так, як розподіляються вони між окремими органами і психічними здібностями людини. Керувати державою мусять мудреці-філософи, що своїми функціями відповідають голові й розуму людини. Захищають і підтримують лад у державі вояки, — серце і сила держави; забезпечують фізичні потреби держави ремісники й хлібороби. Як бачимо, концепція державного й суспільного ладу, що накреслена в „Республіці” Платона, має витриманий соціалістичний характер. Але старовинний світ не пішов слідом за Платоном. Близький до соціалістичного державний і суспільний устрій за старих часів існував лише в Спарті, що, звичайно, не залежно від вчення Платона. В Спарті дійсно окрема людина цілком була підкорена державі. Держава, в особі призначених для цього людей, вирішувала, чи має новонароджена дитина право на життя, і коли ці призначені люди визнавали, що з дитини не може вирости здорового вояка або здо-

рової матері, її безжалісно кидали з Тарпейської скелі. Спартанські діти виховувалися до 7 років у родині і то під пильним доглядом держави, а потім вступали до спеціальних гуртожитків, де їх з суворістю, що межує з жорстокістю, виховували призначені для цього педагоги.

Соціалістичні ідеї Платона ожили в нові часи в утопійній системі Кампанелі. В своєму творі „Соняшна держава” він, як і Платон, стоїть за спільність майна і жінок. „Соняшна держава” — це своєрідна теократія, де все регламентоване владою.

В першій половині 19-го століття найбільш відомими теоретиками соціалізму були Сен Сімон і Фур'є. Вихідною точкою в системі Сен Сімона була теза, що кожному членові суспільства мусить бути забезпечене його право на матеріальне щастя, або добробут. „Тіло, — як каже Сен Сімон, — що його несправедливо проклинали в середні віки, має бути відновлене в своїх правах”. Звідси має бути поліпшеним становище бідних кляс суспільства. Але справедливий лад у суспільстві не може бути організований на засадах свободи. На думку Сен Сімона, і в фізичному і моральному світі панують закони конечности; тому розвиток людства йде по певному, незалежному від волі людини, шляху. Отже соціальний лад суспільства мусить бути заснований не на свободі, а на авторитеті влади. Сен Сімон поділяє людність на три кляси: вчених, мистців, промисловців. Члени цих кляс мають підлягати й коритись своїм головним начальникам. Останні дбають про задоволення матеріальних і духових інтересів суспільства, керуючись при цьому правилом: „Кожному за його здібностями і кожній здібності за її ділами”. Здібності ж кожного члена суспільства, а також діло його визначає влада. В побудованому на таких засадах суспільстві не мусить бути успадкованої власности. Після смерті кожного члена суспільства власність його

переходить до держави, і розпоряджаються нею представники влади. Така в загальних рисах соціалістична система Сен Сімона.

На інших засадах побудував соціалізм Шарль Фур'є. На його думку, в світі існує один спільний закон. Це є закон притягання. В соціальному житті людства він має форму притягання пристрастей. Цей закон діє з такою ж конечністю, як і закон фізичного притягання в світі матеріалізму, фізичному. Люди стримують пристрасті в ім'я обов'язку. Але обов'язок походить від людини, а пристрасті від Бога. Тому треба усунути всякі перепони для пристрастей, і це само собою призведе до дійсної справедливості. Пристрасті, що є формою закону притягання, спричиняються до об'єднання людей, або до асоціації. Справжня асоціація виявляється в спільній праці, яка і творить сенс справжнього людського життя.

Але в суспільстві з працею не все гаразд. Частина людей сама не працює, а живе за рахунок праці інших. Частина занадто переобтяжена працею, тому для них праця стає неприємним тягарем. Крім того, нехіль до праці залежить від того, що вона не відповідає нахилам людини, її потягненням. Нарешті, нехіль до праці може виникати в наслідок одноманітності останньої. Тому в соціалістичному суспільстві перш-за-все мусять існувати такі умови життя, щоб всі працювали та щоб не було експлуататорів. Сама праця мусить відповідати нахилам робітника і його здібностям. Нарешті, праця мусить бути різноманітна: робітник має від одного вида праці переходити до другого. Різноманітність, посилюючи зацікавленість працею, в той же час буде відпочинком для працюючого.

Щодо розподілу продуктів праці, то в основу його Фур'є кладе формулу: „Пропорційно до капітала, праці й таланту”.

Соціалізм Фур'є значно ліберальніший, ніж со-

ціалізм Сен Сімона. Він ніби кладе в основу бажаного суспільного ладу свободу. Але це не є моральна свобода, свобода керованої розумом волі, а свобода пристрастей. Крім того, система Фур'є в самій основі своїй має внутрішні суперечності. Він стоїть на тому, що суспільним життям людини керує конечний закон притягання. А звідки ж тоді і як виникають в суспільному житті людства явища, що йдуть всупереч з законом притягання?

Філософічні основи, на яких побудовано соціалізм Сен Сімона і Фур'є, не можуть бути названі матеріялістичними. Обидва названі вище філософи визнають існування Бога, а Фур'є навіть протиставляє те, що походить від людини, тому, що походить від Бога і останнє визнає за вище.

Можливо, що це одна із причин, чому марксистки називають соціалізм Сен Сімона і Фур'є ненауковим. Зате сам марксизм побудований на суто матеріялістичних засадах. Марксистки заперечують існування душі і духа. Все буття в основі своїй виключно матеріяльне. Те, що в суспільстві і науці називають психічними явищами, є форма матеріяльного буття. „Свідомість є властивість високоорганізованої матерії”. Вона з'являється на певному ступні розвитку матеріяльного буття.

Разом з тим буття не є щось незмінне, назавжди дане. Воно завжди перебуває в русі, вічно міняється й розвивається. Розвиток буття відбувається за трьома діалектичними законами: закон єдності суперечностей, закон переходу кількості в якість, або закон стрибкообразного розвитку, і закон заперечення заперечень. Ці закони діють як у природі, так і в людському суспільстві. Первісною формою суспільного життя був первісний комунізм.

Суспільство тоді було безклясовим, бо примітивні форми виробництва не вимагали розподілу праці між окремими групами примітивної громади. Але з розвитком культури й ускладненням виробничих

відношень з'являються класи. Одні з них являють собою експлуаторів, другі — експлуатованих. Між ними точиться безперервна боротьба, що є основною рушійною силою в історії людства.

В наслідок цієї боротьби і розвитку виробництва і виробничих відношень боротьба посилюється і досягає точки, коли відбувається революція, на перший план виступає нова класа, міняється соціально-економічний устрій народу, і класова боротьба набуває нових форм.

Нові часи — це період капіталізму, коли панівною класою в суспільстві стає буржуазія. Але капіталізм супроводиться буйним розвитком великого виробництва, а це своєю чергою тягне за собою збільшення кількості робітників - пролетарів і скупченню їх у виробничих центрах. Між робітниками і капіталістами провадиться вперта боротьба, що стає все гострішою й гострішою. Кінчається вона пролетарською революцією, що знищить капіталістичний лад і замінить його ладом комуністичним. В комуністичному суспільстві не буде клас, а тому й припиниться класова боротьба. Разом з тим має зникнути й держава, як орган насильства однієї класи над іншими класами. Але для того, щоб пролетаріят міг перемогти капіталістів, він мусить діяти організовано, під певним керівництвом. Таким керівником пролетаріяту, передовим загоном його в боротьбі з капіталістами, є комуністична партія.

Боротьба ця затяжна і жорстока, бо капіталісти вперто й всіма засобами будуть захищати свої привілеї. Тому перед цілковитим встановленням комуністичного ладу й ліквідації держави має бути період диктатури пролетаріяту.

Боротьба пролетарів за комунізм, розпочавшись в якійсь одній країні, має кінець-кінцем охопити цілий світ. Марксиста (принаймні Маркс і Енгельс)

стоять на тому, що пролетарі не мають батьківщини і тому закликають пролетарів всього світу об'єднатись між собою в боротьбі з всесвітньою буржуазією. Ця боротьба неодмінно має закінчитися перемогою пролетарів.

Треба зазначити, що все вістря своєї агітації й пропаганди Маркс, Енгельс і Ленін спрямували в бік критики капіталізму і розпалювання класової боротьби, а комуністичний лад після перемоги пролетаріату характеризували лише в загальних рисах. Порівняно найчіткіше він схарактеризований у „Комуністичному маніфесті”. Отже основні його риси такі:

1. Після перемоги над капіталізмом щезне розподіл суспільства на класи. В цьому новому безкласовому суспільстві не буде власности і експлуатації людини людиною. Не буде також держави, як органу насильства однієї класи над іншими класами. Завдяки колективним формам праці збільшиться продуктивність її. В зв'язку з цим скоротиться і робітничий день. Праця перестане бути прокляттям і тягарем, а за словами Сталіна, стане „справою чести, слави, доблесности і геройства”. В основу розподілу продуктів її буде покладений принцип: „від кожного за його здібностями, кожному за його потребами”. Виходить, що всі потреби людини в комуністичному суспільстві будуть задоволені.

Які форми матиме при комуністичному устрою родинне життя, марксистичної точної відповіді не дають. Вони тільки стоять на тому, що жінка буде зрівняна в правах з чоловіком.

Зрозуміло, що в комуністичному суспільстві, заснованому на засадах діалектичного матеріалізму, не буде релігії, яку марксистичні називають опіумом для народу.

ОЦІНКА СОЦІАЛІСТИЧНИХ СИСТЕМ

Найхарактернішою рисою всіх соціалістичних систем, незалежно від того, на якій світоглядівій базі вони побудовані, є недооцінка ролі особистості людини, Навіть для такого ідеаліста, як Платон, суспільство — все, особа — ніщо (Фул'є „Історія філософії” в рос. перекладі, стор. 77).

Дуже характеристичне з цього погляду висловлювання про людину Сталіна. Бажаючи підкреслити високе становище людини в ССРСР, країні соціалізму, він сказав: „Людина є найцінніший капітал”.

Інакше кажучи, вартість людини така сама, як і вартість капіталу, себто грошей, землі, засобів виробництва та інших матеріальних речей.

Тому ця вартість не абсолютна, а тим більше не вічна, а відносна і тимчасова. Подібно до того, як може бути знецінений капітал, так може бути знецінена й людина. Таке явище дуже часто трапляється в ССРСР. Сьогодні якусь людину підносять як найкращого ударника, як „героя ССРСР”, нагороджують її орденами, а завтра оголошують ворогом народу, засилають у концтабор, або навіть і нищать, як непотрібну вже річ.

Недооцінка або навіть ігнорування соціалістами особистості логічно призводить до тоталітаризму і терору. Основою особистості є свобода. На неї спирається свідомість своєї гідності й чести, свідомість своїх прав і обов'язків. Соціалізм фактично заперечує свободу людини. Вона має вартість не сама по собі, а лише як член колективу, і тому в усьому має підлягати йому, себто робити те й поводити себе так, як вказує їй колектив. Мало того, вона мусить навіть думати відповідно вказівкам колективу, бо розбіжність у думках може привести до розбіжності в дії, а це порушує стандартизоване життя колективу. А для того, щоб цього не сталося

застосовується насильство, що може набути характеру терору. Які жахливі форми може мати останній в соціалістичному суспільстві, про це свідчить те, що робилось і робиться в ССРСР. В найтемніші часи історії людство не знало таких концтаборів, як в ССРСР, не знало й неймовірних мук, що їх терплять люди в країнах „перемігшого соціалізму”.

На це соціалісти можуть сказати, що при побудові соціалістичного суспільства пролетаріят застосовує терор у боротьбі з буржуазією, як один із засобів перемогти над нею. Після перемоги терор сам собою зникне. Але історія ССРСР доводить, що це не так. Ще в 1936 р. коли вийшла сталінська конституція, большевики заявляли, що в ССРСР вже нема клясів, що клясова боротьба вже закінчена, і країна вступила вже в такий етап, що є першою стадією комунізму. Мало того, конституція, видана в 1936 р., оголошувала свободу віри, сумління, думки. А в 1937 році розпочалась і розгорнулась по цілому ССРСР, а особливо на Україні, страшна „ежовщина”, жертвами якої стали мільйони людей і в тому числі немало комуністів, що здавались чимсь підозрілими для сталінської влади.

І знову ж таки проти цього можуть бути такі заперечення. Те, що робиться в ССРСР, не є характерним для соціалізму й комунізму взагалі, а пояснюються виключно особливостями психології росіян. Ми не заперечуємо того, що в історії большевизму певну роль відіграла психологія російського народу. Перш-за-все особливостями її можна пояснити, чому большевизм так швидко й легко, при найактивнішій участі мас, поширився в Росії. Можливо, що психологія росіян відбилась і на деяких особливостях життя населення в ССРСР, але в основному терор, як жахлива форма насильства, властива самій природі соціалізму й комунізму. Про це свідчить в першу чергу те, що діється тепер не тільки

в Польщі, Болгарії, Румунії, Мадярщині, а навіть у східній Німеччині.

І тут можуть зауважити, що ці країни перебувають фактично під владою Москви. Але терор застосовують не самі ж москалі, а й місцеві більшовики. А ще більше переконає нас в терористичній природі комунізму те, що діється в Китаї, Північній Кореї, Югославії. Там теж панує жорстокий терор з масовими розстрілами, концтаборами, тортурами і т. інш. В Югославії терор за останній час трохи зменшився, але це пояснюється тим, що Югославія все тісніше й тісніше зв'язується з демократичним Заходом, а це не може не відбитися на її внутрішньому житті.

Взагалі терор виникає з самої природи марксизму. Основне в ньому — матеріалізм і атеїзм. На засадах такої ідеології не можна побудувати визнання особистої гідності людини, бо з погляду марксизму людина є така ж матеріальна річ, як і все інше в світі. Крім того, марксизм за основну руйнівну силу в історії людства визнає класову боротьбу, а за основну мету комуністичної партії — всесвітній комунізм. Головним знаряддям у цій боротьбі є диктатура пролетаріату, себто насильство пролетаріату над іншими класами, а фактично насильство порівняно невеликої групи комуністичних вождів над поневоленими масами.

А може ж терор припиниться тоді, коли комунізм запанує на цілому світі? Ні, цього не може бути. Кожна людина являє собою індивідуальність з певними психічними властивостями, здібностями, нахилами і т. інш. Ці особливості можуть бути виявлені з більшою або меншою чіткістю. Отже, люди з слабо виявленими індивідуальними властивостями порівняно легко можуть миритись з загальними формами життя і праці колективу. Навпаки, люди з яскраво виявленою індивідуальністю не можуть миритися з шаблоновими формами життя.

Вони можуть морально працювати лише при таких умовах суспільного життя, які не обмежують їх ініціативи і залишають їм широке поле для діяльності; коли обмеження має на меті охоронити права інших людей. Тому такі люди не зможуть довго миритись з тоталітарним комуністичним ладом, будуть боротися з ним, а їхня боротьба своєю чергою буде викликати насильства з боку тих, хто керує колективом.

Так саме ми не можемо уявити, щоб в майбутньому суспільстві не було розподілу людей на певні групи, що відповідають сучасним клясам і станам. Доказом цьому знову ж таки є те, що робиться тепер в СРСР. Всупереч твердженням большевиків про те, що в СРСР уже створилось безкласове суспільство, фактично ж там швидкими темпами відбувається розподіл суспільства на привілейованих і упосліджених. Мало того, ці дві нерівні за своєю кількістю групи населення розподіляються на менші групи, що мають різні права на матеріальне забезпечення і навіть на освіту. Наприклад, є велика різниця між членом політбюро або головою обласного виконкому з якимсь учителем сільської школи; є навіть різниця в становищі і правах фабричного робітника і колгоспника. Хоч і той і другий перебувають на становищі безправних рабів і живуть у великих злиднях, а проте колгоспник ще більш пригнічений, ніж робітник, і злидні його більші.

А взагалі треба сказати, що т. зв. буржуазний світ не знав і не знає такої великої різниці в правовому і матеріальному стані різних кляс суспільства, яка існує в СРСР. Ми не кажемо уже про юридичне положення, бо в демократичних країнах Заходу дійсно всі користуються політичними правами, тим часом, коли майже все населення СРСР таких прав не має. Але в СРСР існує величезна різниця між клясами суспільства і в матеріально-

му стані. Такої різниці нема не тільки в Німеччині, а і в Англії і Франції. Члени політбюро мають розкішні вілли на Кавказі і під Москвою, живуть у розкошах, яких не мали вельможі царських часів, а робітники й селяни терплять голод і холод, ходять обідрані й босі.

Взагалі в ССРСР населення різко поділяється на „вождів”, яких є невелика група, і „маси”. Це виникає з самої природи соціалізму, які б він форми не мав: чи то буде націонал-соціалізм з „фюрером” Гітлером на чолі, чи то буде більшовизм на чолі з „геніальним” Сталіном.

Тому то до соціалізму так липнуть всякі честолюбці, що мріють про владу над масами.

Нема підстав думати, що в майбутньому честолюбці, що захопили в свої руки владу над масами, добровільно зречуться її і тих привілеїв, що зв'язані з нею. Навпаки, те, що робиться тепер в ССРСР, дає право думати, що честолюбство комуністичних вождів у майбутньому може набути таких розмірів, що в порівнянні з ними Навуходоносор і всякі східні деспоти будуть здаватись лагідними ягнятками.

Марксизм є яскраво виявлена атеїстична система. Але більшовики, заперечуючи існування Бога, утворили культ Сталіна, що має всі ознаки релігії. Сталін реклямувався не тільки як геніальний „вождь” пролетаріату й як батько народів, а й як геніальний стратег, філософ, історик, природник і навіть мовознавець.

У кожній совєтській установі неодмінно висіли портрети Сталіна, в багатьох містах на вулицях і майданах стоять його статуї. В кожній статті, чи то науковій, чи публіцистичній, в кожному науковому творі неодмінно згадувалось ім'я Сталіна. Згадувалося воно і в кожній публічній промові, причому слухачі, почувши його ім'я, неодмінно пле-

скали в долоні. Советські поети всіх національностей писали на честь його численні гімни.

А ЦК грузинської комуністичної партії писало до нього: „Ти наше сонце, коли б сонце перестало світити, ти будеш світити нам, великий Сталіне!”

І все це робилося не без згоди самого Сталіна. Сталіна тепер розвінчують і лають. Але де гарантія того, що через декілька років в СРСР не будуть так само „славословить” Хрущова або якось іншого диктатора.

Уявім тепер собі, що здійснилися прагнення большевиків опанувати цілий світ. До яких би божевільних розмірів дійшло б тоді честолюбство і властолюбство „вождів пролетаріату”. І справа тут зовсім не в Сталіні, як людині. На зміну йому придуть інші, у кого комуністичний режим збудить ще більше честолюбство і властолюбство, як у нього.

Чи компенсує большевизм жахливе моральне зниження людини, перетворення її в раба порівняно невеликої групи узурпаторів хоч матеріальним добробутом? Інакше кажучи: які досягнення має СРСР в галузі матеріальної культури? Коли повірити большевикам, то досягнення ці надзвичайно великі. Вони ніби перетворили СРСР з відсталої аграрної країни в індустріальну, збудували численні заводи, прорили багато каналів, перетворюють, як вони кажуть, саму природу. А проте і досі не можуть не тільки „перегнати, а й догнати” Америки. А головне те, що всі ці „досягнення” коштують неймовірних терпінь поневоленого населення СРСР. Десятки мільйонів ні в чому неповинних людей, обернених на каторжників, без всякої винагороди, в холоді й голоді виснажують свої останні сили і масами гинуть в концентраційних таборах. На тяжких роботах працюють жінки, навіть діти. А що має за це населення, зокрема робітники

й селяни? Мають злидні, яких до цього не знав світ.

Все, написане вище, дає підставу назвати соціалізм і останню стадію в розвитку його — комунізм жахливою, злочинною утопією. Називаємо його утопією тому, що він суперечить природі людини і перш-за-все її прагненню до свободи. Як утопія, комунізм може реалізуватись лише шляхом страшного насильства. Шлях до нього йде через гори трупів, море людської крові і неймовірних терпінь неповинних людей. А в наслідок всього цього — ще збільшений терор честолюбних злочинців і ще більші страждання людства. Але, на щастя, людство все чіткіше й чіткіше уявляє собі весь жах комунізму, перестає вірити в большевицьку брехливу пропаганду і гогоується захищати себе від всесвітньої катастрофи.

Дуже близько до большевизму стоїть т. зв. націонал-соціалізм. Різниця між ними полягає в тому, що большевики діють в ім'я і ніби то блага пролетаріату, а націонал-соціалісти діяли в ім'я і ніби то блага німецької нації. Але методи діяння і ставлення до особи в обох цих системах дуже подібні. Подібність між комунізмом і націонал-соціалізмом почасти пояснюється їхнім ідейним зв'язком з філософією Гегеля.

Не зупиняючись на характеристиці надзвичайно складної системи Гегеля, маємо в першу чергу відзначити, що вона значною мірою стала за основу марксизму, що відзначають і самі марксисты, твердячи, що Маркс поставив Гегеля з голови на ноги. В системі Гегеля є твердження, що буття є рух, який відбувається в певному ритмі, в переході від тези до антитези і далі до синтези. Таке твердження лежить і в основі марксизму, зокрема в його вченні про закони діалектики.

Спільним у Гегеля і марксистів є також вчення, що буття в своєму розвитку переходить від неор-

ганічної матерії до органічної і нарешті до людини з її свідомістю.

Гегель, як і марксисти, стоїть на засадах абсолютного детермінізму. „Все, що є розумне, — реальне”, бо розум сам у собі містить конечність свого існування. З другого боку, все, що існує, існує тому, що є конечність в його існуванні. „Тому, — як каже Гегель, — все, що є реальне, разом з тим і розумне”. Все це свідчить про певний фаталізм системи Гегеля. Про це так пише французький філософ Фул'є — „Філософія Гегеля, в більшій частині вірна в своїй логіці й фізиці, в яких моральна свобода не може ще ясно виявитися, має в собі багато помилок в політиці та історії; все більш і більш виявляється її виключний фаталізм, що поглиняє особу в державі, слабу державу в сильній і, нарешті, самі держави в грандіозному рухові все-світу”. (Історія філософії, рос. пер. стор. 324-325).

Отже Фул'є між іншим, констатує, що Гегель визнає право сильного, зокрема сильного народу, держави, а це споріднює його з німецькими націонал-соціалістами з їх расовою теорією.

Але особливе піднесення німецької нації, а поряд з тим піднесення себе, як філософа, можна бачити в тій частині системи Гегеля, де він пише про найвищу точку самопізнання Абсолютного Духа. Такою точкою, в якій Абсолютний Дух пізнає себе, є філософія, зокрема філософія самого Гегеля.

Великий вплив на ідеологію націонал-соціалістів мав також Ніцше. Його система має суто індивідуалістичний характер, а проте деякі елементи її відбилися і в німецькому націонал-соціалізмі. Це перш-за-все культ сили і волі до влади, а подруге, елемент расовости.

А проте не слід думати, що расова теорія вигадана німцями і характеризує лише німецький націонал-соціалізм. Багатьом народам властива думка про їх вищість над іншими народами. Так ста-

ровинні греки з погордою дивились на „варварів”, себто на чужинців, і визнавали себе за щось вище порівняно з ними. А особливо різку межу між собою і іншими народами проводили жиди: вони дивились на себе як на Богом вибраний нарід, призначений для панування над іншими народами. Ідея месіянства, як відомо, властива також російському народові, що ще в XV ст. створив концепцію Москви, як третього Риму, що має перейняти на себе ролю першого і другого Риму... (Візантії).

Нарешті, розроблену расову теорію дали французи в особі Густава Лебона, що поділив раси на вищі, середні й нижчі. (Див. першу частину нашої праці, розділ „Обдарованість”).

Особливість німців щодо расової теорії — це їх прямолінійність. Німецькі націонал-соціалісти різко ділять нації на вищі, що призначені панувати і володіти всіма правами, і нижчі (унтерменші), призначення яких бути безправними рабами й служити нації вищій. І з такою ж прямолінійністю вони проводили свою теорію і в дійсність. Вони замикали тисячі людей в концентраційні табори, розстрілювали їх, спалювали в печах, нищили газами і т. інш., інакше кажучи, робили те саме, що робили і роблять в значно ширшому масштабі большевики. Різниця між німецьким націонал-соціалізмом і большевиками полягає в тому, що німці робили все це одверто, а іноді навіть демонстративно, а большевики робили й роблять приховано, так що про жах большевицьких концтаборів і неймовірні тортури, що їх застосовує НКВД, не знає більша частина населення ССРСР. Цим пояснюється й різниця в реакціях світу на насильства російських большевиків і німецьких націонал-соціалістів.

Останні швидко викликали обурення цілого світу; тим часом європейці й американці довгий час не вірили біженцям з ССРСР, коли вони розповідали про той жах, який панує там, і тільки в останні ро-

ки починають розуміти нелюдську жорстокість большевицького режиму.

А проте все це тільки відтінки й деталі. В основному ж між большевизмом і націонал-соціалізмом, коли не в теорії, то в практиці є дуже багато спільного. А це пояснюється тим, що большевизм і націонал-соціалізм є системи тоталітарні, себто такі, при яких людина цілком підлягає владі держави, що втілюється в особі „вождя” або якоїсь правлячої групи людей.

В свою чергу тоталітаризм цих обох систем цілком логічно впливає з самої природи послідовного соціалізму, як системи, що розглядає суспільство як мету, а особу як засіб.

Ми зупинились на марксизмі, як на такій формі соціалізму, що тепер загрожує цілому світові великою катастрофою, загибеллю духової й матеріальної культури його. Але є інші форми соціалізму, що значно відрізняються від марксизму. При цьому треба відзначити, що деякі з теоретиків марксизму самі вже кінець-кінцем зрозуміли хиби й небезпеки його й відступили від найважливіших його позицій. Таким в першу чергу був Карло Кавтський. В останній період свого життя він писав так: „Власно кажучи, не соціалізм є нашою кінцевою метою, а усунення всякого роду експлуатації і пригнічення, чи будуть вони спрямовані проти тієї чи іншої класи, партії, статі чи раси... Коли б нам довели, що звільнення пролетаріату найдоцільніше всього може бути досягнуте на засадах приватної власності на засоби виробництва, як це припускав Прудон, то ми повинні були б викинути соціалізм за борт, ніскільки не відмовляючись від своєї мети. Ми повинні були б зробити це якраз в інтересах цієї кінцевої мети.”

Фактично це є вже не тільки заперечення марксизму, що як одну з основ своїх визнає класову боротьбу і насильницьку соціалізацію майна й за-

собів виробництва, а відмовлення і від соціалізму як такого. І тому зі своєї точки погляду правий був Ленін, коли ще в 1896 р. писав: „Соціалні попи і опортуністи згідні мріяти про мирний соціалізм, але вони тим і відрізняються від революційних соціал-демократів, що не хочуть думати і міркувати про жорстоку клясову боротьбу і клясові війни для здійснення того прекрасного майбутнього” („Військова програма революції”).

Таких соціалістів, як Кавтський і Берштайн, звичайно, звуть реформістами, бо вони стоять на тому, що справедливого ладу в економічному житті суспільства можна досягти лише шляхом реформ: соціяльних угод, арбітражів, посилення ролі профспілок, страхування робітників і т. інш. На таких засадах стоять більшість західноєвропейських соціалістів. Ми не маємо підстав вирішувати, як вони трималися б і які форми економічного й духового життя застосували б, коли б державна влада повністю опинилася в їх руках.

Поки що ми маємо лише досвід англійських лейбористів, що протягом декількох років керували економічним і політичним життям Великобританії. За їх влади відбулася націоналізація найважливіших галузей промисловости, поширилась і посилилась роля профспілок, що відповідає духові соціалізму. Але в Англії за цей час не було й тіні якогось терору, або взагалі насильства над населенням. Мало того, робітники дотримувались старих англійських традицій і з не меншою пошаною ставились до свого короля, ніж це було при попередніх урядах.

Це пояснюється головним чином політичною вихованістю і дозрілістю англійців. Велику ролю відіграла тут і властива пересічному англійцеві свідомість своєї людської гідности і любови до свободи.

І все ж таки політика лейбористів не задовіль-

нила англійців. За час їхнього керівництва державою Англія підупала як з боку економічного, так і політичного, а тому у керівництві державою їх заступили консерватори.

Слід зазначити, що лейбористи спокійно, без всякого опору поступилися перед своїми політичними переможцями. Чи так би було і в інших європейських країнах, сказати трудно.

Взагалі треба зазначити, що позиції сучасного соціалізму в багатьох пунктах, зокрема в питаннях економічних, не досить визначені. Це пояснюється переважно сумним досвідом большевизму в ССРСР, в наслідок чого багато колишніх марксистів відійшли від марксизму. Крім того, становище соціалістів ускладнюється політичним і економічним становищем цілого світу після другої всесвітньої війни. Небезпека всесвітньої катастрофи і бажання уникнути її ставить перед сучасним демократичним світом силу найскладніших завдань, що переплітаються між собою; це не тільки завдання підготовки до збройного зудару з большевиками, а й завдання соціально-економічних реформ та ідейного озброєння мас, без чого не може бути гарантований успіх у боротьбі з большевизмом.

Особливо ж складним є становище соціалістів-емігрантів з ССРСР. Багато з них були колись марксистами. Тепер вони або зрікаються марксизму, залишаючи за собою назву соціалістів, або продовжують називати себе марксистами, вкладаючи в поняття марксизму не той зміст, що його вкладали Маркс і Енгельс. (Див. стаття Г. Аронсона „Соціалізм в наши дни”. Новий журнал т. 17. Нью-Йорк, 1947 р.).

Закінчуючи розділ про соціалізм, ми ще раз маємо підкреслити що, коли соціалізм розглядати, як таку концепцію, що при розв'язанні проблеми особи й суспільства за мету визнає суспільство, а окрему особу визнає як засіб до цієї мети, то типо-

вою формою соціалізму ми мусимо визнати лише марксизм. Що ж до сучасного європейського не-марксистського соціалізму, то в ньому помітні значні поступки перед індивідуалізмом, себто перед правами особистости.

ІНДИВІДУАЛІЗМ

Індивідуалізм є повною протилежністю соціалізму. Коли соціалізм ігнорує окрему особистість і на перше місце ставить суспільство, колектив, то індивідуалізм, навпаки, визнає рішучий примат індивідуума.

Індивідуалізм, як і соціалізм, мав своїх представників ще серед філософів старовинного світу. Виразниками його були ще софісти з їх гаслом: „людина (себто людська особистість) є міра всіх речей”. В пізнанні вони заперечували загальнообов'язкові об'єктивні правди і стояли на тому, що пізнання має лише суб'єктивний характер.

В галузі етики індивідуалістом був Аристип, що за критерій моралі визнавав особисте задоволення (гедоне). Індивідуалістом в класичний період грецької історії був також Епікур, що критерієм моралі, а, значить, і метою життя визнавав особисте щастя.

В середні віки елементи індивідуалізму можна бачити в філософічних системах номіналістів. Тим часом, коли реалісти, слідом за Платоном, визнавали, що справжнє буття мають лише ідеї, як загальні зразки окремих речей, за якими останні існують, номіналісти в особі таких філософів, як напр., Рослен, реальне існування визнавали лише за окремими речами, а ідеї трактували, лише як спільні назви (номіна). Прибічником індивідуалізму в середні віки був також славетний філософ англієць Дунс Скот.

Детальна розбудова індивідуалізму як філосо-

фічної системи належить англійцям. Перший, хто розбудував її на суто матеріалістичній основі, був сучасник Бекона Гоббс. (1588-1679 р.).

Вихідною точкою його філософічної системи є твердження, що існує лише матерія. Внутрішнє, або психічне життя людини є суто матеріальне. Основа його — відчуття, як суто матеріальні процеси.

Кожна людина без винятку прагне до того, щоб мати найбільше приємних відчуттів і найменше неприємних. Тому кожна людина є егоїст. Навіть ті вчинки, що здаються альтруїстичними, по суті в основі своїй мають егоїзм.

Єдине життєве правило, яким керується людина, є її особистий інтерес. Інакше й бути не може, бо це є природний закон. В цьому й сутність того, що ми називаємо мораллю.

Цей природний закон діє і в суспільному житті людей. Кожний в своїх діях керується лише егоїзмом, працює фактично тільки для себе, для своєї вигоди. Тому цілком природно, що людина є ворог другій людині. Гомо гоміні люпус ест, або людина людині є вовк. Звідси природним станом людства є війна всіх проти всіх.

Цілком природно, що в цій боротьбі має перемагати сильніший, і це не тільки не суперечить здоровому глузду, а й справедливо. Бо чого саме сильніший має поступатися перед бажанням слабшого? Тому перемога сильнішого є не тільки природним фактом, а й природним правом.

Але, коли б це природне право реалізувалося в суспільному житті, то люди кінець-кінцем понищили б один одного; крім того, стан війни всіх проти всіх виключає щастя кожного зокрема. Тому логічний наслідок природного закону є прагнення до миру. Прагнення до нього виникає не із свідомості морального обов'язку, а з егоїстичного прагнення кожної людини до особистого щастя.

Першою умовою мира є відмовлення людини від свого абсолютного права на все. Але таке відмовлення має сенс тільки тоді, коли й інші теж відмовляться від своїх абсолютних прав на все. Отже між членами суспільства, так би мовити, складається угода приблизно за такою формою: „Уступіть мені ваше абсолютне право на здобуту мною для себе їжу, а замість цього я уступлю вам моє абсолютне право на здобуту вами для себе їжу”.

А проте угода може мати реальне значення лише тоді, коли обидві сторони дотримуються її. Коли ж вона порушується, то люди знову вертаються до стану взаємної війни. Щоб цього не було, потрібна влада. На думку Гоббса, вона мусить бути необмеженою. Це є абсолютна монархія. Монарху мають всі коритися в усьому. Всі мають відмовитись від своїх прав на користь монарха, бо тільки при цій умові в державі може існувати спокій і лад.

Все, що він визнає за справедливе, є справедливе для всіх підвладних йому; так само все, що він визнає за правду або брехнею. Він є повний володар не тільки над майном, але й над життям підвладних. Він зосереджує в собі всю державу, і тому Гоббс називає його смертним богом, або Левіафаном.

Ідею особистої вигоди, як принципу моралі, розвинули далі, щоправда, в більш злагідненій формі, англійські філософи-утилітаристи, а погляд Гоббса на державу і державну владу розвинув і де в чому виправив Джон Локк. Останній виступає як захисник свободи і ворог рабства. Кожний має право захищати свою свободу, коли вона кимсь порушується. З цим зв'язане право карати того, хто порушив власність або свободу другого. В природному стані це право належить кожному; отже, кожний в своїй справі є суддею.

Але не завжди той, на чиему боці справедливість, має й більшу силу. Якраз це й примусило людей

відійти від природного стану й творити цивільне й політичне суспільство.

Твориться таке суспільство на засадах угоди. Остання має на меті оберігати свободу тих, що складають її. Тому Локк заперечує думку Гоббса про те, що лад і спокій в суспільстві можуть бути збережені лише тоді, коли всі члени його зречуться всіх своїх прав на користь монарха. Тоді угода загубила б всякий сенс, бо й мета її полягає в тому, щоб забезпечити права кожного з членів суспільства. Звідси ті, що складають угоду, можуть відмовлятися лише від таких прав, що не сумісні з суспільним життям. А таким, за Локком, є лише право кари. Коли б це право залишилось за кожним членом суспільства, то тоді люди повернулись би до природного стану, себто до стану війни. Отже це єдине право суду й кари і належить політичній і цивільній владі. Остання своєю чергою поділяється на владу законодавчу, себто таку, що визначає злочини, кару за них і т. інш., і владу виконавчу, що виконує закони. Основною є влада законодавча. Вона разом з тим є найвища влада. А проте вона не є абсолютна і не може перевищувати природного права кожного. „Закони природи, — каже Локк, — завжди існують як правила для всіх людей — для законодавців, так і для всіх інших”. -

Коли ж влада, себто довірені люди нації, перевищують свої права, то, як каже Локк, пригнічений нарід має право повстати проти них.

На тих же засадах особистих інтересів і вигоди англійці побудували утилітаристичну мораль. За основника її визнають Бентама. В своїх поглядах він дуже близько стоїть до Гоббса. Як і останній, Бентам визнає, що кожна людина є егоїст і іншою бути не може. Виконання обов'язку в ім'я самого обов'язку йому здається чимсь неможливим. „Жодна людина для іншого, — пише він, — і пальцем не ворухне, коли не бачить в цьому свого інтересу”.

Тому мораль є регулювання егоїзму. Треба порівнювати між собою різні можливі для нас насолоди і вибирати із них таку, яка найсильніша, довготриваліша, себто включає в себе найменше домішок неприємности. Інакше кажучи, Бентам визнає лише кількісний критерій насолод і заперечує критерій якісний. „Найважливіша насолода найгіршого злочинця, — пише він, — гарна сама по собі і робиться негарною тільки тому, що може потягти за собою кару”. Отже, за Бентамом, кара є надійний засіб до того, щоб існувала відповідність між доброчинністю та інтересом. На його думку, коли людина вірно зрозуміє свій інтерес, вона буде діяти справедливо, і це забезпечить їй особисте щастя.

Англійські філософи 19 ст. внесли значні зміни в утилітарну систему Бентама. Особливо це треба сказати про Джона Стюарта Мілля. Він так, як і Бентам, визнає, що критерієм моралі є користь.

Але в той час, коли Бентам вбачає щастя лише в кількості насолод, Мілля бере до уваги якісні властивості їх. „Краще, — каже він, — бути незадоволеним Сократом, ніж задоволеною свинею”. Це безперечно ухилення від засад суто утилітаристичної моралі в бік моралі, заснованої на засадах обов'язку чи симпатії.

Мало того, Мілля намагається довести, що утилітаристична мораль співпадає з християнською мораллю. „Робіть другим те, — каже Мілля, — що ви хочете, щоб інші робили вам; це золоте правило Ісуса Назорея являє собою найдосконаліший вираз утилітарної моралі”.

Разом з тим Мілля, всупереч Гоббсу, виступає як палкий пропагандист свободи людини. В своїй книжці „Свобода” він доводить, що свобода дає найкращі наслідки в житті особистому і суспільному. Вона сприяла розвитку здібностей людини та її оригінальності; із вільної розумної діяльності людей народжується істина; із свобідної діяльнос-

ти воль утворюється спільна воля, при чому свобода людини приходить до гармонії зі свободою інших людей.

Англійські вчені і філософи поклали початок теорії капіталізму, що є формою індивідуалізму в галузі економічних відносин. З цього погляду перш за-все зупинимось на системі Локка. Право власності, за Локком, є таке ж природне, як право особистої свободи. До Локка початок власності вбачали в окупації, себто в захопленні того, що нікому ще не належало.

Локк визнає, що основою власності є праця. Навіть тоді, коли людина зриває овочі, які нікому не належать, вона застосовує працю, і це дає їй право на володіння чи вживання овочей. Тим більше людина має право на землю, коли вона її обробила. Локк доводить, що вартість продуктів, які ми одержуємо від землі, на дев'ять десятих являють собою наслідок праці. Необроблене поле нічого не варте. Воно набуває певну вартість тільки тоді, коли людина попрацює на ньому. Тому воно належить тому, хто його обробив і засіяв.

Але властивість не абсолютна. Вона підлягає певним обмеженням. Поперше, власник не має права нищити річ, що йому належить. Так, напр., коли власник зібрав зі своєї землі більше овочів, ніж він може спожити, і залишає їх псуватись, він робить злочин, бо залишає без овочів своїх ближніх. Так саме суспільство має право відібрати у власника землю, коли він залишає її необробленою.

Друге обмеження власності полягає в тому, що, привласнюючи собі якісь речі, треба залишити дещо й для інших.

Думки Локка про власність потім розвинули й поглибили англійські філософи й економісти. Найбільш відомі з них Адам Сміт, Джон Стюарт Мілль, Герберт Спенсер. Вони будують свої системи на засадах утилітаризму, хоч де в чому й відходять від

нього. Особливо це треба сказати про Мілля. В його системі дуже помітне хитання між утилітаризмом і мораллю обов'язку.

Англійська філософія є ідеологічною базою політичної течії, що має назву лібералізму, а разом з тим і базою капіталізму.

Одною з засад останнього є вільна конкуренція, яка дає можливість найбільшого розвитку приватної ініціативи і розвитку промисловости. Індивідуалізм посідає значне місце і у французькій філософії 18 ст., що відіграла велику роль у виникненні французької революції. Це соціальна філософія Гельвеція, Монтеск'є і Руссо.

Гельвецій в своїх поглядах стоїть дуже близько до Гоббса. Він будує свою філософію на засадах скрайнього матеріялізму й егоїзму. Він заперечує етику як таку. Мусить існувати, як вища галузь природознавства, наука про те, як досягти найвищого щастя особистого і суспільного. На засадах такої науки має бути побудоване законодавство, основне завдання якого полягає в тому, щоб погодити інтереси особи і суспільства.

На інших засадах будують свої соціологічні концепції відомі французькі енциклопедисти Монтеск'є і Жан Жак Руссо. Вони намагаються примирити прагнення людини до свободи з соціальним добром. Індивідуалізм у них урівноважується елементами соціалізму. Зате у відвертій формі індивідуалізм виступає у німецьких філософів Штірнера і Ніцше.

Філософічна система Ніцше по суті є еклетична. В ній є елементи дарвінівської теорії еволюції, в основі якої лежить боротьба за існування, на ній видно також впливи філософічних поглядів Шопенгауера, який в основу буття кладе волю. Нарешті, великий вплив на Ніцше мав Ріхард Вагнер з його німецькими націоналістичними тенденціями. Не зупиняючись у подробицях на змісті філософії

Ніцше, маємо зазначити, що основна ідея його є ідея зверхлюдини. Це новий тип істот, що з'являються в процесі розвитку буття на найвищому щаблі його. Подібно до того, як у наслідок боротьби за існування із мавпи витворюється, як новий тип живих істот, людина, так із людини витворюється зверхлюдина.

Характерна риса її — це перевага волі над іншими психічними властивостями, дух боротьби з метою ствердити своє „я“. Зверхлюдині Ніцше протиставляє масу. Тому, за Ніцше, має існувати дві моралі: мораль панів, себто зверхлюдей, і мораль рабів.

Такою рабською мораллю, на думку Ніцше, є мораль християнства, що проповідує любов, смиренність, милосердість до слабих і немічних.

Всупереч цьому зверхлюдина чужа всякій милосердості. „Коли хто падає, штовхни його“, — каже Ніцше.

Нарешті, зупинимось на одній формі індивідуалізму, що її можна назвати індивідуалізмом релігійним. Найтипівішим представником його можна визнати швайцарського богослова і філософа Олександра Віне. Протиставляючи окрему особу суспільству, він доводить, що лише перша має абсолютну вартість. Індивідуальність — це той дорогоцінний дар, що його доручив кожній людині Творець. При народженні всі ми маємо свої індивідуальні особливості і своє призначення. Але суспільство зглажує ці особливості і встановлює подібність між людьми. Окрема людина губить свою індивідуальність і стає знаряддям цілого. А проте абсолютну вартість має не суспільство, що не є істотою, а окрема особа. Не суспільство, а окрему особу чекає в майбутньому вічне блаженство або кара за гріхи. Не до абстрактного людства, а до окремої людини звертається Євангеліє зі своїми заповідями. Віне порівнює суспільство з океаном, че-

рез який людина в слабенькому човні намагається переплисти до іншого світу. Океан існує для човна, а не човен для океану. Але океан може захлиснути своїми хвилями човен і потопити його. Так і суспільство може захлиснути окрему людину, розчинити її особистість у загальній людській масі.

Але людина мусить обстоювати свою особистість, як найдорогоцінніший дар Творця.

КРИТИКА ІНДИВІДУАЛІЗМУ

Індивідуалізм, як і соціалізм, має в собі значні хиби. Дуже характеристичним є те, що крайні форми обох цих систем призводять, принаймні в теорії, до таких самих наслідків, а саме до повного поневолення людини і до тоталістичної державної системи.

Всім відомо, що в ССРСР, країні „перемігшого соціалізму”, людина загубила всякі права і мусить навіть думати так, як їй наказує політбюро і в першу чергу „геніяльний Сталін” чи хтось подібний до нього. Точнісінько так змальовує бажаний з його погляду державний устрій Гоббс. Там також окремі люди мусять думати й міркувати так, як їм накаже володар — Левіафан.

Але, мимо того, індивідуалізм має свої особливі хиби. По суті це є однобока система, що ураховує лише деякі властивості й потягнення людини, а не бере її в цілому зі всім багатством і складністю її психічного життя. Фактично всі індивідуалістичні системи, навіть розглянута вище релігійна система Віне, трактують людину як егоїста, що прагне лише до особистого щастя, або, як у Віне, до особистого блаженства. В дійсності так не є.

Не можна заперечувати того, що кожна людина любить себе, прагне до особистого щастя і намагається уникнути нещастя.

Але, мимо того, людині властива симпатія до інших людей, властиво те, що зветься альтруїзмом. Вона співчуває стражданням інших людей, радіє їх radoщами, намагається допомогти їм. Часго ці дві лінії в переживаннях і діяльності людини розходяться і навіть стикаються між собою, і тут вирішальний голос належить сумлінню. Воно категорично вказує, як саме людина мусить діяти в кожному окремому випадку свого життя. І дуже часто голос його стає не на бік особистих інтересів і потягнень, а на бік інтересів інших людей чи цілого суспільства. Так мати може пожертвувати своїм життям, щоб спасти життя дитини; так всякий свідомо жертвує своїм життям в боротьбі за щастя батьківщини. Дехто і в цьому вбачає егоїзм. Але таке твердження є абсурдне. Який егоїзм може бути в тому, що людина вмирає за інших?

Слід взяти до уваги й те, що окрема людина не тільки дещо дає суспільству, але багато й бере від нього. Фактично, коли проаналізувати все те, що має в своєму психічному житті і своєму побуті окрема людина, то ми побачимо, що більшість всього цього вона має від суспільства.

Наші знання лише в незначній своїй частині можуть бути названі виключно нашими. Ми через школу, літературу, через спілкування з іншими людьми, засвоюємо те, що здобуто попередніми поколіннями, або нашими сучасниками, і тільки дещо ми вносимо в цю загальну скарбницю зі свого особистого і цим збагачуємо її.

Тому, коли б навіть найгеніяльніша з природи людина з самого малечку жила на ненаселеному острові, вона б залишилася дикуном з примітивними знаннями і світоглядом, з примітивною технікою, і поступалася б перед найвідсталішою людиною, що живе в сучасному культурному суспільстві.

Крім знань, людина отримує від суспільства,

фактично від попередніх поколінь, релігійні вірування, що для багатьох являють собою основу світогляду, отримує основи моралі, звичаї і т. інш. Суспільне життя стає для людини джерелом найрізноманітніших радощів і задоволень, розумових, моральних і естетичних.

Тому, коли людина відгороджується від суспільства і починає жити переважно своїм особистим життям, психіка її обмежується й збіднюється. Щоправда, не можна заперечувати нівелиційного впливу суспільства на окремих людей, в наслідок чого вони, так би мовити, гублять своє обличчя. Але це вже залежить від самої людини і устрою суспільного життя і не є чимсь обов'язковим і неунікненним.

Невірним також буде уявляти собі суспільство, як якусь абстрацію, що не має само по собі життя й вартости. Суспільство, зокрема нація, є своєрідний живий організм, що складається з поколінь минулих, сучасних і майбутніх і в своєму розвитку підлягає певним законам. Його не можна розглядати лише як суму окремих індивідумів, бо суспільне життя й суспільна психологія має в собі дещо своєрідне, чого нема в суто індивідуальному житті окремої людини.

Окремих зауважень вимагає індивідуалізм на релігійній основі. Але про це у нас буде мова далі.

Індивідуалізм, як зазначено вище, лежить в основі капіталізму, як певної системи економічного устрою народу чи держави. Тому, критикуючи індивідуалізм у цілому, ми мусимо спинитись і на капіталізмі.

Не можна заперечувати того, що капіталізм, порівняно до феодалізму, спричинився до швидкого і буйного розвитку промисловости, до великого збільшення матеріяльних вартостей, до розвитку всіх видів техніки. Одною з причин цього є вільна

конкуренція продуцентів, що стимулює розвиток ініціативи й винахідливості.

Але поряд із тим капіталізм має в собі багато негативного як для цілого суспільства, так і для окремих членів його. Основна негативна риса його — це велика нерівність у матеріальному стані членів суспільства. В руках порівняно невеликої кількості підприємців, банкірів і т. інш., зосереджуються величезні матеріальні засоби, про які і мріяти не сміли наймогутніші володарі минулого, а, з другого боку, численні мільйони населення світу живуть в бідності, а іноді навіть у великих злиднях.

Велика нерівність у матеріальному стані негативно впливає на інтелектуальний і моральний стан суспільства, особливо на стан біднішої частини його. Для неї неприступна висока освіта і мало приступна освіта середня.

Крім того, бідність відбивається негативно і на моральному стані суспільства, знижуючи в людей свідомість своєї людської гідності, сприяючи зазд-рості, іноді брутальності і навіть розпусти.

Те ж саме треба сказати і про фізичний стан суспільства. Якраз серед біднішої частини його через невідповідні умови житла й харчування поширюються всякі хвороби і між них туберкульоза. Середній вік життя біднішого населення коротший, ніж вік заможних і багатих.

Нарешті, слід відзначити також нерівність щодо політичних прав населення. В демократичних країнах юридично всі громадяни мають однакові політичні права. Але фактично це так не є. Бідніша частина населення не може повною мірою використати всіх своїх політичних прав частково через недостатню освіту, а частково тому, що вона не має можливості приділяти багато часу політичним справам. Тому політичне життя навіть демократичних країн перебуває під великим впливом заможної частини населення.

Щоправда, комуністи занадто перебільшують хибі капіталізму. В своїй пропаганді вони характеризують стан робітників і селян у капіталістичних країнах, як стан неймовірних злиднів, терпінь і повної політичної безправності. А головне те, що за твердженнями комуністів, лавперизація і безправність біднішої частини населення по мірі розвитку капіталізму буде все збільшуватися і збільшуватись, аж поки не вибухне всесвітня пролетарська революція, що потягне за собою загибель капіталізму і встановлення на цілому світі комунізму. Так пророкували ще сто років тому основники новітнього комунізму Маркс і Енгельс. Але їхні пророкування не здійснились. Матеріальний стан робітництва й селянства демократичних країн за останні роки не тільки не погіршився, а навіть значно покращав. Особливо це треба сказати про робітників Америки. Більшість їх живе в просторих і вигідних приміщеннях, досить добре харчується, багато робітників мають власні авта.

Так само не зменшується, а збільшується роля робітників демократичних країн у політичному житті. В останніх роках робітничі профспілки мають дуже великий вплив на внутрішню і зовнішню політику своїх держав. Дуже переконливим з цього погляду є приклад Великобританії.

У всякому разі становище робітників і селян в капіталістичних країнах аж ніяк не можна порівнювати зі становищем їх в ССРСР. Робітники і селяни та й більша частина інтелігенції ССРСР — це нещасні, залякані люди, що живуть у неймовірних злиднях і позбавлені всяких людських прав. У таких капіталістичних країнах, як Англія, США, Німеччина та інш., робітники і селяни в своїй масі не терплять великих матеріальних злиднів і мають повні політичні права.

А проте капіталізм має в собі багато недоліків. Ми вказували вище на нерівність у розподілі між

населенням матеріальних благ, що є тим більш несправедливим, що часто цими благами користаються ті, хто мало працює або й зовсім не працює, і не користаються з них ті, що працюють дуже багато.

Вказували ми також і на фактичну нерівність у політичних правах і можливостях одержати освіту.

Але, помимо того, капіталізм, особливо у вищих стадіях його розвитку, часто спричиняється до зниження морального рівня населення і то не лише клясів незаможних, але й заможних. Це в першу чергу т. зв. гонитва за доляром, себто намагання за всяку ціну збагатити. Така риса, властива багатством громадянам капіталістичного суспільства, призводить до матеріялізації всього життя. Люди переважно живуть матеріальними інтересами і мало цікавляться суто духовим життям. Звідси огрубіння психіки, занепад тих галузів науки, що не зв'язані безпосередньо з практичним життям, зниження естетичного смаку і т. інш. В зв'язку з цим відбуваються шкідливі для морального стану суспільства зміни в оцінці людської гідности. Часто в капіталістичному суспільстві людину шанують за її багатство, хоч би останнє й було нажите нечистими засобами. Навпаки, люди чесні й високо моральні, але бідні пошаною суспільства не користаються. Зрозуміло, що така оцінка людської гідности не може не призводити до деякого морального розкладу суспільства.

Хиби й несправедливості капіталізму дуже вміло використовують комуністи. Доводячи, що ці хиби неунікнені при існуванні приватної власности, вони закликають робітників і селян до революції з метою встановити на цілому світі комуністичний устрій.

Небезпеку большевизму все більш і більш починають розуміти самі капіталісти. Здоровий глузд підказує їм, що коли економічне життя буде йти стихійним шляхом, і експлуатація трудящих мас

буде посилюватись, то світові не уникнути світової революції, до якої прагнуть комуністи, розпалюючи клясову ворожнечу.

А проте все це лише паліятиви, що не забезпечують людство від всесвітньої катастрофи, не підривають остаточно ґрунту для підступної провокаційної пропаганди.

Щоб ліквідувати саму можливість комуністичної катастрофи, потрібні зміни в самій психології людей і в їх світогляді в напрямку органічного поєднання інтересів окремої особи і суспільства.

А це може дати тільки християнство.

ПРОБЛЕМА ОСОБИ І СУСПІЛЬСТВА В СВІТЛІ ХРИСТІЯНСТВА

В попередніх розділах ми прийшли до того висновку, що ні соціалізм, ні індивідуалізм задовільно не розв'язують проблеми особи й суспільства. А крайні форми цих обох концепцій призводять до морального розкладу суспільства і до тиранії. Хіби їх полягають в тому, що вони протиставляють особу суспільству або навпаки. В наслідок цього виникає висновок: людина-людині вовк. Різниця тільки в тому, що скрайній індивідуаліст Гоббс про це каже відверто, а комуністи про це не кажуть, а проте так організують суспільне життя, що люди в своїх взаємних відносинах дійсно стають вовками. Хіба не вовчі відношення в СРСР, де доноси стали громадським обов'язком і добродійністю?

Отже, треба шукати якогось іншого розв'язання проблеми особи й суспільства, на інших засадах будувати громадське й політичне життя, бо інакше може прийти на людство страшна катастрофа.

Знайти вірне розв'язання цієї проблеми ми можемо лише в християнстві. Християнство учить, що

людина є образ і подоба Божа. Будучи сотворінням Божим, кожна людина має своє призначення й одержує від Бога відповідні таланти, або здібності. За своє життя й діяльність вона відповідає перед Богом. В залежності від того, як вона виконала свої обов'язки перед Богом і людьми, як вона використала дані їй від Бога таланти, її чекають або вічне блаженство або вічні муки.

Отже християнство підносить людину на таку височінь, на яку не може піднести жодний індивідуалізм, побудований на якійсь іншій основі.

А проте християнство не протиставляє особу суспільству, а навпаки з'єднує їх. Основний заповіт християнський — це заповіт любови до Бога і ближнього. „Возлюби Господа Бога твого всією душею твоєю і всіма думками твоїми, і возлюби ближнього твого як самого себе”, — сказано в Євангелії. Таким чином любов людини до ближніх християнство органічно зв'язує з любов'ю до Бога.

„Хто каже, що любить Бога, а брата свого ненавидить, той каже неправду”. Новий заповіт у подробицях розкриває, в чому полягає любов до ближнього. Християнська наука відрізняє дві форми любови: споглядальну й діяльну. Перша виявляється в спогляданні величності Божої, як вона виявляється в Його творіннях, — в молитві, в читанні Слова Божого, — друга в діяльності для слави Божої, в ділах милосердя, у виконанні обов'язків щодо своїх ближніх. В християнстві є дві течії в розумінні цих двох форм любови. Одна з них визнає, що християнин мусить плекати лише споглядальну любов. Коли людина віддається якійсь діяльності, навіть коли б це було виконання своїх громадських обов'язків, її опановує світське життя з його дрібницями й життєвими турботами. Вона тоді відходить від світу вічного й безмежно величного. Тому слід стояти осторонь від світу з його

марнотами і всією істотою віддаватись споглядальній любові.

Але з погляду Євангелії така любов є однобока. Євангелія об'єднує любов споглядальну й діяльну. Найвищим прикладом такого об'єднання є Христос. За час свого земного життя Він перебував в постійному єднанні з Богом Отцем, в спогляданні Його Абсолютної величності і в той же час діяв серед людей, учив їх заповітів Своїх, торив чудеса, боровся зі злом і, нарешті, від людей потерпів хресні муки й смерть.

В Новому Заповіті до подробиць розкрито, в чому має полягати діяльна любов до ближніх. Це перш-за-все співчуття до своїх ближніх і допомога тим, хто її потребує. Як сказано в Євангелії від Матея, Христос на Страшному Суді своєму звернеться до праведників з такими словами: „Прийдіть, блаженні Отця Мого, осягніть царство, приготоване вам від основания світу. Бо Я голодував, а ви дали Мені їсти; відчував спрагу, і ви напоїли Мене; був чужиницею і прийняли Мене; нагий і одягли Мене; був у в'язниці, і прийшли до Мене”.

У нагорній проповіді Христа сказано: „Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть... Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться”. (Єв. від Матея, розд. 5).

А св. Апостол Павло в посланні до Коринтян так характеризує християнську любов: „Любов довго терпить, не надимається, не осоромлює, не шукає свого, не поривається до гніву, не думає лихого, не веселиться неправдою; все покриває, всьому йме віри, на все сподівається, все терпить”... (Посл. і до Коринтян, розд. 13).

Зате християнство засуджує всякі види асоціальності, а особливо гордість, бо вона є джерело інших гріхів. Як протилежність гордості і як високу чесноту, вона ставить смиренство.

Але слід пам'ятати, що християнське смирен-

ство не має нічого спільного зі смиренством рабським. Останнє виникає виключно з егоїстичних міркувань. Раб знижується перед своїм або чужим паном, щоб заслужити їх ласку, одержати якусь матеріальну користь або похвалу. Зате цей самий раб з призи́рством ставить́ся до тих, хто стоїть нижче його, оббри́хує інших і доносить на них.

Рабові не властива ні справжня пошана до своєї гідности, ні до гідности інших.

Навпаки, християнське смиренство базується на вірі в Абсолютну Величність і Премудрість Божу, перед якою людина з її чеснотами й ділами є безмежно мала. Разом з тим християнське смиренство базується на свідомості своєї й чужої людської гідности, бо всяка людина, яка б вона не була є образ і подоба Бога.

Нарешті, християнське смиренство має в своїй основі любов до ближнього. Звідси воно, виключаючи низькопоклонство й угодництво, так само виключає не тільки доноси й оббри́хування своїх ближних, а навіть непотрібне осуджування їх.

Християнська любов мусить бути покладена і в основу суспільного життя людей. Формою його є в першу чергу Церква Христова. Християнство не розглядає її як якусь абстракцію, або тільки як збір віруючих. Церква є живе тіло Христове. Головою її Христос, віруючі — члени її. В Церкві, в спільній молитві і таїнствах відбувається містичне єднання віруючих з Христом, а також єднання їх між собою. Як в живому організмі, кожний член Церкви служить цілому. Тому й Христос у Своїй проповіді звертається не тільки до окремих людей, а й до Церкви в цілому. „Створю Церкву Мою, — каже Він, — і ворота пекла не подолають її”. Так само й Апостоли звертаються не тільки до окремих віруючих, а й до Церкви Римської, Коринтської, Єфеської та інш. І Царство Боже, як найвищу мету життя, християнство уявляє не тільки як блажен-

ство окремих людей, а як Церкву небесну, як блаженне сднання святих з Богом і між собою.

Другою формою спільного життя людей є держава. Вона є земна, тимчасова організація. Але християнство не відкидає держави, як такої. Навпаки, воно освячує її. І хоч держава має свої завдання, відмінні від завдань Церкви, між цими двома установами мусить бути єдність. Остання виявляється в тому, що й державне життя має будуватись на християнських засадах. Одною з них є взаємна любов і пошана між громадянами. Ця любов має підноситись до саможертви. „Більше цієї любови ніхто не має, як хто душу свою положить за друзів своїх”.

Отже християнство не заперечує ні особи, ні суспільства і не протиставляє їх один одному. Суспільство й особа в ньому органічно поєднуються і взаємно доповнюють себе. Як суспільство не може існувати окремо від своїх членів, так і особа не може існувати без суспільства.

Коли б суспільство було засноване на християнських засадах, воно б уявляло собою справжнє братерство людей в найкращому розумінні цього слова, в ньому не було б ненависти й ворожнечі, що несуть з собою так багато горя й страждань як для окремої людини, так і для спільноти. Крім того, життя такого суспільства й кожного з членів його було б глибоко ідейним і змістовним. Не гонитва за доляром, не служіння власному дрібному самолюбовству наповнювали б його, а піклування про загальне добро, спільна, не забруднена злобою й заздрістю радість.

Хоч християнство є переважно релігія духа, хоч у центрі уваги воно ставить інтереси душі, а проте воно дає найкраще розв'язання чисто земних питань, зокрема питання про власність.

В Євангелії сказано: „Не збирайте собі скарбів на землі, а збирайте собі скарби на небі, бо де скар-

би ваші, там і серце ваше". Сенс цих Євангельських слів полягає в тому, що людина не мусить занадто прив'язуватись до земних, скороминучих благ, а прагнути до Царства Божого на небі.

А проте християнство не засуджує мирних земних радощів і не заперечує власности. Християнські ченці відмовляються від власности і від подружнього життя, але це не є обов'язковість кожного християнина. Християнство навіть освячує одруження. „Хто може вмістити, хай вмістить”, — каже апостол Павло. В „Діянні святих апостолів” розповідається, що перші християни знесли своє майно до купи і жили спільним життям. Але це знову ж таки не було обов'язковим для всіх християн. Зносили майно добровільно, без всякого примусу. Але володіння власністю не є з погляду християнства необмежене. Всяка власність і в тому числі власність земельна є дар Божий і тому володіння нею накладає на власника певні обов'язки. Власник мусить дбати не тільки про себе, а й про своїх ближніх, пам'ятаючи Божі заповіді про любов до них. Але тут іде справа не тільки про приватну благодійність, яка може набувати хворобливих і образливих для людини форми. Справа йде про справедливий суспільний устрій.

Розв'язання цього питання ми знаходимо в енцикліках папи Лева XIII (*De rerum novarum*) і Пія XI (*Quadragesimo anno*).

Обидві енцикліки констатують ненормальності сучасного капіталістичного устрою господарчого життя суспільства. Це перш-за-все нерівний і несправедливий розподіл земних благ, що призводить до скрайніх розкошів одних і до злиденного життя других. Це спричиняється до взаємної ворожнечі між клясами суспільства, яку навмисно розпалюють комуністи. Але обидва папи не повстають проти власности. Приватна власність має

залишитись, але над нею мусить бути контроля, спрямована на добро суспільству.

Крім того, сам устрій суспільного життя мусить бути таким, щоб життя кожного громадянина було забезпечено, і щоб люди не терпіли злиднів.

Зрозуміло, що такий устрій може бути здійснений тільки тоді, коли християнство стане дійсною основою як особистого, так і суспільного життя людства. За такий устрій слід боротись з найбільшою наполегливістю, бо інакше людству загрожує катастрофа.

Але як конкретно організувати справедливий лад у суспільному й економічному житті людства, щоб в ньому не було експлуатації людини людиною, щоб не було такого стану, коли одні живуть у великих розкошах і нічого не роблять, а другі виснажуються в тяжкій праці і терплять нужду? Над цим питанням працює багато сучасних філософів і економістів. Наведемо тут думки в цьому питанні І. Гофштеттера, що, здавалось би, стоїть на християнських засадах. Він засуджує Маркса і марксизм. Основну помилку останнього він вбачає в тому, що Маркс, а особливо Енгельс відступили від діалектичної методи Гегеля. „Маркс і Енгельс, — пише він, — не стільки синтезували діалектику з матеріалізмом, скільки підкорили її матеріалізму, просто механічно приставили її до нього і поєднали з ним, і відповідно до загальної будови свого світогляду, всупереч власній діалектиці, залишились завзятими односторонніми матеріалістами” („Путь”, ч. 51, стор. 47, 1936 р.).

Зате вірне розв'язання соціально-економічних проблем Гофштеттер знаходить у Леніна, якого він називає геніальним політиком-реалістом. „Колосальне прогресивне значення російської революції і величезне завоювання ленінського політичного генія треба вбачати в побудові системи державного капіталізму, як кінцевої перехідної

стадії до майбутнього соціалізму. Відновивши право приватної власності на здобутки особистої праці, новий режим заборонив приватну власність лише на знаряддя суспільного виробництва, себто приватної експлуатації чужої праці, монополізовану державу". (Стор. 51).

„Ленін, — продовжує далі Гофштеттер, — відмовився від безпосередньої соціалізації промисловости, замінив марксистську соціалізацію ласалівсько-бісмаркською націоналізацією, що охопила майже все повністю економічне життя Росії і в такій широкій поставі державного капіталізму за ласалівським рецептом дав фактичне розв'язання всесвітнього питання про способи переходу від буржуазного устрою до соціалістичного, чого не вказав Маркс" (стор. 57).

... „Вірний учень його (Леніна) Сталін продовжує його діло" (стор. 57).

Читача може здивувати така гльорифікація советських диктаторів Леніна і Сталіна та їх політики з боку людини, що ніби намагається стояти на засадах християнства. Але таку наївність Гофштеттера частково можна пояснити тим, що його стаття написана в 1936 р., коли вийшла т. зв. сталінська конституція, яка ввела в блуд не тільки чужинців, що зблизька не бачили підсоветського життя, а й багатьох підсоветських науковців і письменників, що на власній шкірі відчули, що то є „щасливе і радісне життя" в большевицькому раю.

Але заперечуючи по суті погляди Гофштеттера, мусимо зазначити перш-за-все, що Ленін і Сталін не так то вже відступили від Маркса. Як і останній, вони стояли на засадах матеріалізму і атеїзму, визнавали за русійну силу розвитку людства клясову боротьбу, реалізували марксистську ідею диктатури пролетаріату. Подруге, те, що робилось і робиться в ССРСР, незалежно від того, як би ми не

називали большевицьку систему, в засаді своїй має ідею соціалізму, себто систему, що фактично ігнорує і свободу людської особистості і робить її знаряддям в руках суспільства, або краще — тих, що захопили в свої руки владу і діють в імені суспільства.

Тому за велике непорозуміння треба визнати те, що Гофштеттер намагається зв'язати свої погляди на державний капіталізм з християнством. Шлях розв'язання проблеми особи і суспільства, накреслений Гофштеттером, не тільки не розв'язує її, а може привести людство, як показує приклад СРСР, до катастрофи.

Християнський шлях будь-якої проблеми, чи то особистого чи суспільного життя, є перш-за-все шлях свободи. Людина є образ і подоба Бо ка. Тому Бог не насилує волі людини, а дає їй вибирати між добром і злом. Саме гріхопадіння було виявом злості, але свободної волі людини. Так само і спасіння людини через благодать не є якимсь насильством над людиною. Вона може прийняти, або не прийняти Божу благодать. Зрозуміло, що свобода людини не є абсолютна, а обмежена. Але вона обмежується лише тоді, коли людина порушує свободу іншої людини. Те ж саме треба сказати і про суспільне життя людства, зокрема про життя економічне. В основу його мусить бути покладений принцип свободи, але в християнському розумінні її. Капіталізм і комунізм кінець-кінцем заперечують таку свободу. Капіталізм, що будується на засадах вільної конкуренції в економічному житті, кінець-кінцем призводить до того, що порівняно невелика група людей, скупивши в своїх руках велчезні матеріяльні вартості, завдяки їм фактично позбавляє свободи мільйони трудового населення, хоч формально воно визначається свободним.

Комунізм у принципі заперечує приватну власність, а разом з тим і свободу людини і обертає все

населення в рабів. Отже, і там і там має місце насильство.

Християнству, що дивиться на людину як на образ і подобу Божу, мусить бути чужою ідея насильства в усіх галузях життя і в тому числі в житті економічному. Тому позбавлення права власності не може бути з християнського погляду визнане як засіб розв'язання проблеми особи і суспільства в галузі економічного життя. Але право це мусить бути обмеженим, щоб воно не стало засобом насильства над іншими. Подібно до того, як закон обмежує злу волю і захищає громадян від убивства, грабунку і тому подібне; так саме закон має обмежувати і право власності, коли воно стає шкідливим для населення. Разом з тим держава через відповідні закони і виконавчі органи мусить дбати про забезпечення в певних нормах матеріального стану всіх громадян, в тому числі хворих, старих, слабих і непрацевдатних. У цій галузі держава має діяти на спілку з професійними союзами, що репрезентують і захищають права працюючих. Нарешті, держава має підтримувати всякі допомогові і благодійні організації. Все це, за **вийнятком обмеження права власності**, робиться в більшості демократичних держав. І все ж таки значна частина населення в них ще живе в матеріальних нестатках, і разом з тим у взаємних відношеннях між людьми не зникає ненависть і злоба.

Тому поряд із вказаними вище чисто зовнішніми засобами розв'язання складної проблеми особи і суспільства потрібні засоби внутрішні, духові. Треба прагнути до того, щоб люди не формально, а на ділі були християнами, щоб вони дійсно відчували себе братами один одного; щоб заповіт про любов до ближнього був дієвим правилом їхньої поведінки; щоб домінуючу ролю в їхньому житті мали не блага матеріальні, а блага духові. Тоді на

задній плян відійде всякий примус у суспільному житті, і справедливий суспільний лад стане природним вислідом християнських настроїв і прагнень віруючих.

Зрозуміло, що такий суспільний лад не може наступити раптово, бо всяка раптова зміна існуючого ладу вимагає насильства. Шлях до такого ладу довгий і тяжкий. Головна роля в боротьбі за нього належить Церкві. Але це єдиний шлях порятунку людства від катастрофи, що несе з собою комунізм, який має для себе опору в хибах капіталізму.

ОСНОВНА МЕТА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Всякий вольовий акт кінець-кінцем зводиться до здійснення якоїсь мети, що її людина ставить перед собою. Коли я пишу листа, чи готуюсь до лекції, або навіть коли я сідаю обідати, то в кожному з цих випадків я наперед ставлю перед собою певне завдання і виконую його.

Але ті завдання, що людина ставить перед собою, дуже різноманітні і мають різну вартість. Крім того, між ними є певний зв'язок. Характерна людина як раз тим і відрізняється від безхарактерної, що всі завдання, які вона ставить перед собою, упорядковані, кожне з них має своє місце відповідно до свого значення в загальному житті людини. Інакше кажучи, характерна людина в своїй поведінці й діяльності дотримується ієрархії вартостей. Тому в такої людини є завдання для неї нижчі і вищі; а між останніми є завдання найвище, або основне.

Воно й ставить собою, так би мовити, стрижень характеру і визначає основний напрямок у житті й діяльності людини.

Кожна характерна людина має свій особистий

основний напрямок життя, але всі ці напрямки при всій різноманітності можуть бути зведені до двох. Людина може жити виключно для себе і прагнути до задоволення своїх особистих інтересів. Навіть тоді, коли вона виконує якусь громадську роботу, то метою її діяльності стає не добро громади, а особисті інтереси. Громада таким чином стає лише засобом, а метою — своє „я”. Це один напрямок у житті людини. Другий — протилежний йому. Основною метою життя людини може бути суспільство ширше, чи вужче: родина, громада, батьківщина, людство.

В попередньому розділі, розглядаючи проблему особи й суспільства, ми засудили індивідуалізм, себто таку систему, що виключного значення надає особі, недооцінюючи або навіть ігноруючи суспільство. Така система, проведена в житті послідовно і до кінця, призвела б до війни всіх проти всіх і наповнила б життя навіть окремої людини — егоїста неймовірними труднощами, а в першу чергу постійним страхом. Людство живе й розвивається тільки тому, що в суспільстві не всі егоїсти, а є такі, що люблять своїх ближніх і жертвують для них своїми інтересами.

З другого боку, ми засудили й скрайній соціалізм, як систему, що тероризує й пригнічує окрему людину і вбиває її творчі прагнення. Вірне розв'язання проблеми особи й суспільства дає християнство, що, з одного боку, підносить особу людини на велику височінь, як образ і подобу Богу, а з другого боку, заповідає кожному з нас любити ближнього як самого себе. Отже, в християнстві особа й суспільство у своїх відношеннях знаходять гармонію.

Звідси ми можемо зробити висновок про основний напрямок, або основну мету в житті людини. Виходячи з ідеї гармонії, ми могли б прийти до висновку, що основна лінія напрямку життя лю-

дини мусіла б пройти в середині між інтересами особи й суспільства. Інакше кажучи, це була б лінія компромісу: людина, служачи суспільству, мусила б пам'ятати і про свої особисті інтереси.

Фактично в такому дусі й розвивається життя більшості людей. Але таке рішення проблеми суперечило б ідеї ієрархії вартостей. Коли не відмовитися від неї, перед нами знову постає дилема: „Я” чи суспільство?” Цю дилему ми маємо вирішити на користь суспільства. Цього вимагає й наше сумління, бо коли воно чисте й незаплямоване, то воно завжди вимагає від нас ставити інтереси суспільства вище інтересів особистих. Але є ще одна вартість, найвища, абсолютна. Це є Бог, як Абсолютна Істота Добро, Краса. Отже, метою життя людини мусить бути Бог і суспільство, або краще, — служіння суспільству в дусі Абсолютної Правди, Добра і Краси.

Чи таке рішення питання про основну мету життя зводить нанівець особу людини та її особисті інтереси? Ніскільки. Перш-за-все це не є порушення волі людини, а, навпаки, ствердження й піднесення її. Людина в такому випадкові служить суспільству не в наслідок насильства над нею, а в наслідок свого вільного, особистого рішення. А тому, що вона таким рішенням вийшла за межі свого „я”, переборола природу, вона сама піднеслася на вищий щабель буття.

Не заперечує таке рішення й ідеї особливого щастя людини. Зрозуміло, що жертвненне служіння Богу й суспільству не забезпечує людині великих матеріальних благ; навпаки, вона іноді вимагає відмовлення від них на користь ближніх, що терплять нужду. Але матеріальні блага можуть бути джерелом лише нижчих, тілесних радощів, а вони не творять щастя людини. Справжнє щастя не в них, а у високих духових радощах, в піднесенні душі, в моральному задоволенні від свідомости ви-

конаного обов'язку, від свідомости єднання з Богом. А саме ці радощі й дає нам самовіддана служба Богові й суспільству. Такі радощі дають людині силу спокійно терпіти всякі матеріальні нестатки, а на вищих ступенях навіть фізичні муки і спокійно зустрічати саму смерть. Так мученики перших віків християнства не тільки спокійно йшли на страшну смерть, а й раділи тому, що вмирають за Христа. Так вояки УПА сміло ідуть в бій з ворогами Батьківщини і не бояться вмерти за неї.

Слід також взяти до уваги, що служба суспільству робить життя людини повним і змістовним, тим часом, коли служіння своїм особистим інтересам збіднює душу людини, спустошує й принижуює її.

В аспекті таких міркувань ми мусимо розв'язати й питання про мету виховання української молоді. Але тут треба відрізнити основну мету, що виробилась протягом віків і залишиться актуальною до того часу, поки існує український нарід, і завдання, що зв'язані з сучасним історичним моментом.

Основне завдання чітко й стисло висловлене в гаслі: „Служба Богові й Батьківщині”. Фактично під цим гаслом проходила діяльність кращих представників українського народу ще з княжих часів. До прийняття християнства наші князі й дружинники боролись переважно за честь і добробут України. Такими були Олег, Ігор, а особливо Святослав Хоробрий. Як відомо, він зовсім не прагнув до особистих життєвих вигод, навпаки, майже все своє життя провів у походах, одягався, як простий воєк, їв найпростішу їжу, спав, поклавши голову на сідло. А може найбільше його героїзм і любов до Батьківщини виявились в його зверненні до дружинників перед боєм з переважаючими силами греків: „Не посоромімо землі Руської! Мертві бо сорому не мають”.

Але після прийняття християнства служба Батьківщині у кращих представників українського народу органічно з'єднується зі службою Богові і підкорюється їй. Всі наші видатні діячі княжого періоду, будучи глибоко віруючими християнами, були в той же час і великими українськими патріотами. Такими були в першу чергу Володимир Святий і Ярослав Мудрий. Такими були наші церковні діячі, як митрополит Іларіон і Теодосій Печерський. Такими були наші літописці і церковні письменники. Відомий український мандрівник ігумен Данило під час своєї подорожі до Єрусалиму завжди пам'ятає про Україну і за неї та її князів молиться і ставить свічку перед гробом Господнім.

З особливою ж яскравістю поєднання служби Богові зі службою українській Батьківщині виявляється в діяльності і писаннях князя Володимира Мономаха. Як видно з його „Поучення дітям”, це був глибоко віруючий християнин. Він закликає своїх дітей покладатись в першу чергу на Бога, бо від Нього все залежить. Тверда надія на Бога була основою високого оптимізму Володимира Мономаха. До такого оптимізму закликає він і дітей. „Смерти не бійтесь!” — звертається він до них у своєму „Поученні”. Все життя Володимира Мономаха було самовідданою службою Батьківщині. Він, як той лев, мужньо боронив Україну від кочовиків половців і організував до такої боротьби інших князів. Це був патріот не тільки свого удільного князівства, а патріот цілої України. Тому таку велику роль в примиренні князів відігравав він у часи, коли більшість князів, забуваючи про цілу Україну, жорстоко боролись між собою за свої „уділи”. Служба Богові й Батьківщині залишається основною метою українського народу і в козацькі часи нашої історії. Борячись за свою Батьківщину з татарами, турками й поляками, на-

ші предки-козаки разом з тим боролись за віру Христову. Таке об'єднання релігійного й патріотичного мотивів яскраво відбито в українських історичних піснях і думках. А до якої безмежної жертвенности ця служба Богові й Батьківщині доходила у нашого народу в козацькі часи, про це, між іншим, свідчить звернення організаторів повстання проти поляків до українського населення.

З великим жалем мусимо констатувати, що в 1917-1918 рр. більшість українських політичних діячів відійшли від цього традиційного, освяченого віками гасла служби Богові й Батьківщині. Під впливом ідеологічних течій, що панували до революції в Московщині, наші діячі в своїй більшості були заражені соціалізмом, матеріалізмом і атеїзмом, або принаймні індиферентизмом до релігії. Для багатьох з них на першому місці стояв соціалізм, не інтереси українського народу в цілому, а невірні трактовані інтереси „пролетаріату”. За цю зраду своїх провідників високому традиційному ідеалу служби Богові й Батьківщині, історія жорстоко покарала український нарід. Рідко коли Україна мала таку нагоду звільнитися від московського рабства, як в роки 1917-1920. Російська імперія розпадалась, серед поневолених Москвою народів розпочався рух за національну державну самостійність. Коли б у таких умовах Україна одностайно піднялась на боротьбу проти Москви та безбожного большевизму і об'єднала навколо себе інші поневолені Москвою народи, Україна ще у 1918, найпізніше в 1919 р. була б самостійною, а з погляду культури одною з передових країн Європи. А замість цього, завдяки зраді високому гаслу служби Богові й Батьківщині, Україна, на короткий час звільнившись від царського московського ярма, попала під далеко тяжче й жорстокіше

ярмо большевицьке. Численними мільйонами розстріляних, замучених у катівнях НКВД, засланих у концентраційні табори, виморених голодом заплавила й до цього часу платить Україна за зраду своїх „провідників”.

Зате це гасло з усією силою й величністю відновилось у героїчній боротьбі УПА за волю України. Слідкуючи за цією боротьбою, переконаєшся, що дух наших великих предків, які життя свого не жаліли для Батьківщини, воскресає у вояках УПА і творить те, що дійсно можна назвати нечуваним у світі героїзмом. Упівці борються з могутнім ворогом, що має найчисленнішу в світі армію, озброєну найновішою зброєю, з ворогом, якого б'ється цілий світ — іносять цьому ворогові тяжкі удари. Героїчна боротьба УПА дає нам надію на те, що сучасна боротьба закінчиться таки визволенням України з тяжкої московської неволі. Але для цього потрібні дві умови. Перша умова та, щоб увесь український нарід зрозумів великий, історичний чин УПА і з'єднався навколо неї. Друга та, щоб і інші народи і в першу чергу ті, що мають всі засоби до боротьби з пекельними силами большевизму, вірно оцінили ролю УПА в цій боротьбі і підтримали її. Інакше може повторитись помилка перших років большевицької революції, і вона буде катастрофою не тільки для України, а й для цілого світу.

*

Служба Богу й Батьківщині — це є основна мета, що стояла перед українським народом тисячу років тому, стоїть тепер і буде стояти перед ним ще довгі віки. Але ця мета набуває різних форм і відтінків у різні історичні періоди життя нашого народу. Особливий характер має вона й тепер в цю дійсно апокаліптичну епоху в історії людства. Міжнародня політична ситуація тепер така, що Україна, борючись за свою незалежність, тим са-

мим бореться за свободу цілого світу. Щоправда, і в попередні віки Україна, борючись за свої права, в той же час захищала неодноразово Європу з її культурою (про це більш докладно буде далі). Можливо, що в цьому є високе покликання нашого народу, що на свої груди приймав удари, які могли б бути спрямовані на інші народи.

Але в минулому рідко хто з українців розумів цю велику місійну роль нашої Батьківщини. Тепер її розуміють багато українців і в першу чергу всі вояки УПА. А тому й служба Богу й українській Батьківщині набуває тепер нових рис. Для кожної політично більш-менш свідомої людини ясно, що разом зі зростанням національної свідомості раніш поневолених народів і боротьбою їх за свою самостійність відбувається могутній процес об'єднання народів і держав в мету забезпечення свободи й добробуту їх. Зокрема швидкими темпами відбувається процес об'єднання поневолених народів, що всіма силами прагнуть до свободи, якої вони можуть домогтися лише спільними зусиллями. Такий процес відбувається і серед народів, поневолених Москвою. Майже всі вони об'єднуються в організацію, що зветься АБН.

Тому служба Богові й Батьківщині, як основна й найвища мета української молоді, вимагає від неї глибокого розуміння широких світових завдань, що їх ставить перед Україною історія, а також розуміння інших народів і діяльного співчуття їм та участі в спільній боротьбі за свободу.

Боротьба за волю України, що фактично не припинялася з часу поневолення її, набуває тепер особливо жорстоких і упертих форм. Проводиться вона в першу чергу на теренах України вояками УПА, бере в ній участь і т. зв. мирне населення, за що й підлягає найжорстокішим переслідуванням. Але в ній мусять брати участь й українські емігранти. Це є агітація за українську справу серед

своїх і чужинців через пресу, демонстрації, мітинги, протести і т. інш. У всьому цьому найактивнішу участь мусить брати українська молодь в єднанні з молоддю інших поневолених Москвою національностей. Це, так би мовити, холодна війна. Але нема сумніву, що колись прийде й гаряча війна. І до неї вже тепер має готуватись молодь. При цьому не треба недооцінювати сили ворога. Непідготованість, що її виявили большевики у другій світовій війні, нехай нікого не вводить у блуд. Научені помилками минулого, вони тепер посилено готуються до третьої світової війни.

Вперта підготовка йде по лінії виготовлення наймодернішої зброї, вишколу найбільшої в світі армії, пропаганді й агітації, а особливо по лінії виховання з молоді вірних слуг комуністичної партії. Не треба, звичайно, цього боятися, але треба з усією впертістю готуватись і собі. Українці не мають своєї зброї, але зброю можуть дати народи й держави, що борються з большевиками, коли тільки зрозуміють, яку велику ролю у цій боротьбі може мати Україна.

Зате цілком можливий і конче потрібний військовий вишкіл молоді. До нього, не гаячи часу, треба взятись з найбільшою енергією й наполегливістю. Поряд з тим треба проводити психологічну підготовку. Молодь мусить знати, за що вона має боротись, яку шкоду заподіяла нашому народові неволя й відсутність своєї самостійної держави, і разом з тим молодь мусить добре й правдиво уявляти собі слабі й сильні властивості свого ворога, прийомы його боротьби, збройної й політичної і т. інш.

Все це буде сприяти досягненню основної мети нашого народу — виборення для себе свободи.

Але на цьому не кінчається служба Батьківщині. Завоювавши державну самостійність, можна її легко і втратити. Таке, напр., було з поляками.

В 1918 р. вони відновили свою державну незалежність, а потім через якихось 20 років знову втратили її не тільки з причин зовнішніх, а і з внутрішніх, зокрема через нерозумне ставлення до українців.

Отже й українська молодь мусить пам'ятати науку минулого й, готуючись до боротьби за самостійну Соборну Україну, разом з тим готуватись до того, щоб навіки утримати її самостійність.

Найважливішою умовою для цього є національна єдність і солідарність. Навпаки, при відсутності єдності й солідарності навіть, коли б пощастило українцям відвоювати політичну свободу, вони в скорому часі цю свободу завалили б. Не треба забувати того, що на природні багатства нашої Батьківщини завжди з великою заздрістю дивились і тепер дивляться наші сусіди. І коли б на Україні після звільнення її розпочались би якісь внутрішні заворушення, сусіди зразу використали б це і підбили б її під себе, може й за допомогою українських зрадників, як це вже було не раз в історії нашої Батьківщини. А можливість внутрішній боротьбі між самими українцями не є вигадка фантазії. Про це свідчать сварки між окремими групами українців на еміграції і відсутність здорової національної свідомости як раз у тих, хто в першу чергу мусів би її мати.

Україна боролась і бореться за свою державну незалежність саме тому, що тільки своя самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток нації. Доказом цьому може бути, між іншим, швидкий культурний розвиток такої маленької держави, як Латвія після звільнення її від московської неволі. Ця країна не має великих природних багатств і все ж таки за якихось двадцять років самостійного існування вона зуміла до високого рівня розвинути свою промисловість і торговлю, піднести матеріальний стан свого насе-

лення. Значні досягнення мала Латвія і в галузі народньої освіти. Але ще переконливіші докази позитивного значення державної незалежності дає історія України. Це в першу чергу період нашої історії до татарської неволі, коли Україна була одною з передових країн щодо культури матеріальної й духової. Це є період 17 ст., коли завдяки героїчній боротьбі нашого народу послабла, а потім зникла польська неволя, українці швидко й широко розвинули свою духову культуру, що, між іншим, відзначали й чужинецькі мандрівники. Це, нарешті, надзвичайно швидкий і потужний культурний рух на Україні в період 1917-1924 рр., коли впав московський царат, і українці хоч на короткий час стали „господарями в своїй хаті”. Тим більшого розквіту матеріальної й духової культури на Україні ми вправі чекати, коли б вона звільнилась від московсько-большевицької неволі і стала твердо, як самостійна держава.

А наші сподівання можуть здійснитись лише тоді, коли українська молодь глибоко зрозуміє свої завдання щодо відбудови й розбудови культури на Україні і якнайкраще підготується до виконання цих завдань. Вільній Україні потрібні будуть фахівці в усіх галузях культури: агрономи, інженери, купці, педагоги, науковці, мистці. Жодна галузь не мусить бути забута або занехана. При цьому українська молодь на еміграції мусить ураховувати те, що робиться в підсоветській Україні в галузі „підготовки кадрів”. Не може бути сумніву в тому, що така підготовка проводиться і при тому посиленими темпами.

Не може бути сумніву також у тому, що ця підготовка стоїть на досить високому технічному рівні. Але ідеологічні спрямування підсоветської підготовки не тільки чужі, а вкрай ворожі для України. Особливо це треба сказати про ті галузі культури, де особливу роль має ідеологія. Гірський ін-

женер, електротехнік, лікар, ветеринар, що закінчили советські високі школи, могли б досить легко включитися в розбудову життя в самостійній Україні. Трудніше це було б для агронома, бо у нього вихована орієнтація на колгоспи й радгоспи, яких в самостійній Україні не буде. А незрівняно трудніше було б це зробити педагогові, фахівцеві в галузі гуманітарних наук, а особливо для церковних діячів і богословів. Із-за „залізної заслони” доходять відомості, що в СРСР не тільки організована сталінська церква з патріархом Олексієм Симанським на чолі, а й засновані сталінські духовні академії й семінарії, що перебувають не тільки під пильним доглядом МГБ, але під не менш пильним керівництвом його. Студенти цих шкіл проходять до деталей розбудований вишкіл шпіонажу на ґрунті церковного життя, руйнації релігії і моралі і таке інше. Вихованці цих шкіл не можуть бути включені в число працівників на ниві церковного життя й релігійного виховання на вільній Україні. Мало того, з ними доведеться боротись, і боротьба ця буде нелегкою, бо вони пройшли технічно добре розбудовану школу підступства і розкладництва. Тому в церковному житті Україна примушена буде покладати свої надії майже виключно на емігрантську молодь.

Зрозуміло, що підготовка молоді до діяльності у усіх галузях культури в майбутній вільній українській державі мусить бути ґрунтовною й досконалою.

Обов'язок цей падає на всю українську молодь і в тому числі на молодь на еміграції. Де б ця молодь не перебувала: чи в Німеччині, чи у Франції, чи в Англії, чи в США, чи в Канаді, чи в Австралії, — вона не мусить забувати про службу Богу і Батьківщині! А коли настане вирішальний час, вона мусить вся піти на Україну визволяти її і розбудувати її культуру.

БАЖАНІ РИСИ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Служба Богу і Батьківщині, як основна життєва мета української молоді, визначає її риси волі і характеру, що потрібні для досягнення цієї мети.

Як це ми доводили в першій частині нашої праці, волю не можна розглядати як окрему психічну здібність, органічно не зв'язану з розумовими та емоційними процесами. Зокрема вольові процеси не можна мислити без зв'язку з процесами розумовими. Тому, розглядаючи питання про бажані риси волі й характеру української молоді, ми не можемо зовсім поминути рис, що безпосередньо стосуються особливостей інтелекту.

Переходячи до більш-менш детального розгляду цих рис, ми на першому місці серед них ставимо ідеалістично-релігійний світогляд. Що світогляд має величезне значення для формування волі й характеру і взагалі поведінки людини, про це свідчить історія і факти із життя окремих народів. Розклад релігії серед римлян перед початком християнської ери і в перші століття її повів за собою страшне падіння моралі і загрозу занепаду і розкладу самої Римської імперії. Спасло її тільки християнство, що прекрасно зрозумів імператор Константин Великий, який оголосив християнську релігію державною.

Дальший культурний розвиток Європи також пояснюється великим впливом християнства. Під цим впливом розвивалась духовна культура європейських народів, у першу чергу мораль, а потім наука й мистецтво. Найвидатніші європейські вчені й мистці, як Галілей, Ньютон, Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікель Анджельо і багато інших були релігійними людьми і глибоко віруючими християнами. Навіть ті з видатних учених, кого більше-

вики визнають за матеріялістів, як Дарвін і Павлов, були релігійними людьми.

Без релігії неможлива також тривка висока мораль. Основою моралі є визволення людської гідності. А таке визнання своєю чергою спирається на віру в безсмертність душі людини і високе призначення її. Така віра надає життю людини високого сенсу і підносить саму людину над природою. Навпаки, системи моралі, що не спираються на таку віру, а тим більше системи, що заперечують її, кінець-кінцем являють собою суму норм поведінки, що лише забезпечують егоїстичні інтереси людини. Такими були системи моралі Аристипа і Елікура в старі часи і утилітаристична мораль в нові часи. Та найпереконливішою ілюстрацією того, що без релігії неможлива висока, справді людська мораль, є большевизм. Заперечуючи існування душі і безсмертність її, теоретики большевизму фактично заперечують гідність людської особистості і трактують людину як матеріальну річ. Звідси заперечення загальнолюдської моралі і визнання лише моралі клясової; звідси твердження, що критерієм пролетарської моралі є корисність того чи того вчинку для пролетаріату. А це означає, що послідовний большевизм може визнати за моральний вчинок найбільший злочин (убивство, зраду і т. ін.), коли він, на його думку, може бути корисним для пролетаріату. Такій „теорії” цілком відповідає большевицька практика з її повним приниженням людини, з її тотальним рабством, доносами, жахливими концентраційними таборами, неймовірною брехнею в політиці внутрішній і зовнішній.

Взагалі ж історія свідчить про те, що з падінням релігії завжди підупадала мораль. Так було в історії Греції, починаючи з 4-го ст. перед нашою ерою, так було і з Римом. Так було в історії європейських народів і в нові віки.

Мораль українського народу до революції стояла високо саме тому, що вона базувалась на християнській релігії. Після большевицької революції вона підупала серед тієї частини населення, що під тиском большевизму відійшла від християнства, і залишилась на досить високому рівні серед тих українців, переважно селян, що zostалися вірними християнству.

А особливо велику роль набуває релігія, зокрема християнська, в останні часи, коли людство стоїть перед страшним ударом двох світів, атеїстично-матеріалістичного й християнсько-демократичного. Вирішальну роль релігії в цьому ударі визнають тепер і більшість чільних політичних діячів Європи й Америки. Усвідомлюють цю роль й большевики: вони, з одного боку, ведуть посилену антирелігійну пропаганду, а з другого боку, всіма засобами підтримують свою „сталінську церкву” на чолі з московським патріархом, намагаючись підкорити собі християнські народи Сходу.

Тим більше релігійний світогляд і висока християнська мораль мають стати за основу виховання української молоді, що їй доля судила бути авангардом у боротьбі з безбожним большевизмом.

Друга основна риса, що її слід виховувати у нашої молоді, є любов до Батьківщини. Вона логічно виникає з основної мети, що мусить бути стрижнем характеру української молоді й органічно зв'язана з любов'ю до Бога і християнською релігійністю. Як ми зазначили вище, любити свою Батьківщину це означає любити свій нарід, рідну природу, шанувати краці народні традиції, берегти честь Батьківщини, самовіддано працювати для її добра, бути готовим боронити її від ворогів і, коли цього потребуватимуть обставини, бути навіть готовим покласти за неї своє життя.

Із любови до Бога й Батьківщини, як основних рис характеру української молоді, виникають інші

риси і впершу чергу висока й безкомпромісова принциповість. Характерна людина мусить керуватись у своєму житті не хвилиевими настроями й бажаннями, а певними глибоко усвідомленими засадами, свідомістю своїх обов'язків щодо суспільства й своєї людської гідности.

Принциповість органічно зв'язана з мужністю. Найяскравіше мужність виявляється в збройній боротьбі за свою Батьківщину. Тому, коли йде мова про мужню людину, у нас мимоволі впливає у свідомості образ хороброго вояка, що сміливо, не боячись смерти, йде в бій з ворогом. Але мужність потрібна і в умовах мирного життя. Так, напр., вона була потрібна, коли людині доводиться обстоювати свої політичні, релігійні чи громадські переконання, знаючи, що наслідком цього можуть бути якісь неприємності в житті. Іноді така мужність підноситься до рівня справжнього героїства, що стоїть на рівні або й перевищує мужність вояка, який, не боячись смерти, йде в бій з ворогом. Так, напр., героїчну мужність виявили ті, хто витримував жорстокі тортури НКВД або Гестапо і не видавав таємниці своїм ворогам, не зробив доноса на своїх товаришів, як цього вимагали жорстокі кати. Ще більшу мужність виявляє людина, коли вона залишається непохитною перед тортурами, що супроводяться обіцянками волі і всяких матеріяльних благ. Це є справжня лицарська мужність. Історія дала немало прикладів її. Особливо ж високу мужність виявили християнські мученики, що не спокушувались жодними обіцянками і не боячись мук, йшли на люту смерть за віру Христову. Прикладів такої мужности багато дала й історія України, особливо за часів Козаччини. Оспівана вона народом в особі Байди Вишневецького, що гордо відмовився сватати дочку царя турецького й міняти віру християнську, за що й був повішений за ребро гаком.

Багато лицарської мужности виявив наш нарід і в останні часи у боротьбі за волю з большевиками й німцями. Дуже характерно, що таку героїчну лицарську мужність виявили не тільки чоловіки, а й жінки, як, напр., Олена Теліга. Останнім часом цілому світові стала відома безприкладна мужність 500 українських жінок, ув'язнених в большевицькому концентраційному таборі, що, з метою врятувати інших в'язнів, муром стали проти большевицьких панцерів і були розчавлені ними.

З принциповістю зв'язана також чесність в її найрізноманітніших формах. Це перш-за-все чесність у виконанні своїх громадських обов'язків. Чесна людина не дозволить собі в ім'я своїх особистих інтересів зловживати громадським чи державним майном, тим більше не дозволить якогось шахрайства чи підкупу. В громадському житті вона завжди йде прямим шляхом й не дозволяє собі ні брехні, ні інтриг, ні підступства.

Так само чесна людина твердо виконує свої родинні обов'язки і не дозволяє собі жодної зради.

Поважаючи свою й чужу гідність, чесна людина тверда в своєму слові: давши якусь обіцянку, така людина не порушить її, сказавши щось, вона не відмовиться від своїх слів.

Мужність і твердість вдачі дехто протиставляє лагідності й гуманності. Мужню людину дехто уявляє собі як сувору, навіть жорстоку. Таке уявлення в корені невірне. Навпаки, справді мужня людина часто буває лагідною й гуманною, а боягузи — жорстокими. В історії України прикладом поєднання лицарської мужности з християнською гуманністю може бути князь Володимир Мономах. А найяскравішим прикладом поєднання жалюгідного боягузства з пекельною жорстокістю, брехливістю й підступністю може бути Сталін, що закатавав мільйони людей, і, вважаючись батьком народів, улюбленим вождем трудящих, тримав для

своєї особистої охорони тисячі провірених і переві- рених енкаведистів. Можливо, що найяскравіше це сполучення у Сталіна жалюгідно-тваринного боягузства з безоглядною жорстокістю виявилось у його промові по радіо 22 червня 1941 р., коли почався наступ німців на ССРСР. „Вождь народів” так перелякався, що голос його тремтів і переривався; по радіо було чути, як він через кожную хвилину тремтячими руками наливав собі в шклянку води, кличучи „братів і сестер” боронити „родину”, себто його, Сталіна. А разом з тим цей жалюгідний блягуз закликав всіх „граждан ССРСР” нещадно нищити все перед наступаючим ворогом: будинки, фабрики, заводи, збіжжя, виганяти домашніх тварин і т. ін. Для нього було байдужим, що населення на знищеній території буде вмирати з голоду й холоду, — аби тільки він сам уцілів.

Протилежністю егоїзму, властивому більшості боягузів, є альтруїзм і солідарність, що їх треба виховувати у нашій молоді. З цим зв'язана щира товариськість, а також риси, що характеризують громадську виховану людину: чемність, пошана до інших, витриманість у виразах і поведінці і т. інш. Спілкування людей між собою є одним з важливих джерел радості і задоволення. Тому слід дбати про те, щоб це джерело найкраще використовувалось і нічим не забруднювалось.

Дуже важлива риса, що її слід систематично виховувати у нашої молоді, це — дисциплінованість. Вона базується на свідомості своїх обов'язків і пошані до громадського ладу та авторитету тих, хто покликаний цей лад підтримувати. Дисципліна в першу чергу потрібна у збройній боротьбі. Без дисципліни військо розпадається, розкладається і перестає бути боездатним. Але дисципліна потрібна і в мирних умовах суспільного життя: в праці громадських і державних установ, у торгівлі, навіть у спорті і забавах. Нарешті, вона потрібна і в осо-

бистому житті людини, в її особистій праці, в образі життя і т. інш. Дисципліна є певна форма організованості й плянованості. Вона виявляється в тому, що людина дотримується в своїй діяльності і поведінці певних встановлених правил і порядку, виконує в призначений час якусь працю, виконує накази керівника і т. інш.

Як ми це відзначили в першій частині своєї праці, є дисципліна внутрішня, свідома, і зовнішня, що засновується на страхові перед карою. Зрозуміло, що вищою формою дисципліни є дисципліна свідома, і саме її треба виховувати у нашої молоді. Дотримуючись певних правил на війні чи при виконанні громадських обов'язків, людина мусить керувати свідомістю, що лише при такій умові можна досягти добрих наслідків чи у збройній боротьбі чи в громадській роботі. Щодо дисциплінованості в особистому житті, то вона виявляється в тому, що людина доцільно плянує свою працю й спочинок, дотримується раціональних способів праці, слідує за своїм здоров'ям і т. інш. Слід пам'ятати, що дисциплінованість гарантує як успіх праці, так і здоров'я людини.

Добрі наслідки дає праця, що триває довгий час, а не обмежується окремими моментами, після яких людина, так би мовити, розхолоджується і залишає працю або не вивляє в ній достатньої енергії. Тому й у молоді треба виховувати наполегливість у досягненні наперед поставленої мети. В процесі праці можуть трапитись всякі перешкоди, невдачі, сумніви і т. ін. Але характерна й волюва людина всі ці перешкоди переборює й невпинно йде вперед. Отже і в молоді треба виховувати терпеливість, уміння володіти собою і не приходити в розпач при невдачах.

Зрозуміло, що така здібність більш властива людині життєрадісній, ніж людині, настроєній песимістично. Тому в молоді треба виховувати жит-

терадісність, здоровий оптимізм. Остання риса іноді набуває характеру легковажності, що особливо властива людям сангвінічного темпераменту. Але не про таку рису у нас іде мова, а про життєрадісність, що обумовлюється відповідним світоглядом, виховання і самовиховання. Така життєрадісність може бути властива не тільки сангвінікові, а й холерикові, навіть меланхолікові.

Зразком життєрадісності для нашої молоді може бути Володимир Мономах, у якого ця риса базувалась на християнській вірі й надії.

Нарешті, у нашої молоді треба виховувати рішучість. Ця риса, будучи взагалі характерною для вольової людини і дуже потрібною при всякій політичній ситуації, особливо потрібна в сучасних умовах у житті людства взагалі і нашої Батьківщини зокрема. Події тепер розвиваються дуже швидкими темпами. Повільними Солоп'ями чи Пацюками тепер не можна бути, бо втраченого здебільшого вже не повернеш. Тому треба привчати молодь діяти швидко й рішуче. Але до цього слід додати, що рішучість зовсім не означає необдуманості, нерозважливості. Отже, виховуючи у молоді рішучість у діях, треба разом з тим виховувати у неї здібність наперед обдумувати свої вчинки, щоб уникнути помилок, які можуть бути й непоправні. Зрозуміло, що поєднання цих, здавалось би, протилежних рис рішучості й розсудливості є справа трудна, але при вихованні молоді ми не можемо зупинятись перед труднощами.

Всі системи етики, особливо ті з них, що побудовані на релігійних засадах, вимагають від дітей пошани до батьків, а від молоді взагалі пошани до старших. Таку вимогу ставили до молоді й українські письменники княжого періоду; яскраво відбита вона і в нашій народній пісні (докладніше дивись „Виховний ідеал” частина 2-га — Автор). Отже, одним із важливих завдань виховання

української молоді є виховання у неї пошани до батьків і старших людей, бо без цього не може бути ладу ні в родині, ні в суспільстві.

Нарешті, дуже важливою і бажаною рисою людини є стриманість у статевому житті і фізичних насолодах. Якраз у цих рисах вдачі особливо виявляється сила волі людини, панування духа над тілом. Тому статева стриманість і чистота, неживання алкоголю, поміркованість і унормованість у їжі, сні і т. ін., це все риси, що їх неодмінно треба виховувати у нашої молоді:

ЧИННИКИ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У вихованні людини, або краще, у формуванні її особистості, відіграють роль найрізноманітніші чинники. Роля ця може бути меншою або більшою в залежності від умов розвитку дитини та її віку. Але хронологічно першу ролю у вихованні людини посідає родина. Людська дитина в перші місяці після народження є найбезпомічніша серед всіх живих істот. Коли б за малою дитиною не доглядали батьки і в першу чергу мати, вона не вижила б декількох днів. Тому з повним правом можна сказати, що мати є першою й природною вихователькою дитини. Вона годує дитину, одягає й купає її, вчить її розмовляти, стежить за її фізичним і духовим розвитком, навчає її молитись. У вихованні малої дитини велику ролю відіграє й батько, але в ранньому дитинстві ця роля далеко менша, ніж роля матері. І так стоїть справа майже до кінця дошкільного віку дитини незалежно від її статі. Далі, себто починаючи з шкільного віку, виховна роля батька посилюється, особливо щодо виховання хлопців. У вихованні ж дівчат і далі, як правило, на першому місці стоїть мати. Відкладаючи на далі розгляд методів родинного і всяко-

го іншого виховання, мусимо тут же зазначити, що успіх родинного виховання в основному залежить від двох умов. Поперше, батьки мусять усвідомлювати велику важливість і відповідальність їх ролі, як батьків і вихователів своїх дітей. По-друге, між батьками мусить бути повна згода щодо завдань і метод виховання дітей і вимог до них. Ніщо так не псує вдачі дітей, ніщо так не виробляє в них безхарактерности, як незгода між батьками, коли мати вимагає від дитини одного, а батько другого, зовсім протилежного. Тоді дитина не знає, як кажуть, на яку їй ступити, і у неї виробляється безпринциповість і безвідповідальність.

Виховання є така трудна й складна справа, що вимагає спеціальної підготовки: знання психології дитини, метод виховання і т. інш.

Але не всі ж матері й батьки можуть бути педагогами, не всі вони в сучасних умовах можуть бути взагалі освіченими людьми. Можливо, що в майбутньому, коли на вищій ступень піднесеться людська культура, кожна дівчина в школі буде студіювати бодай елементарну педагогіку й психологію дитинства, але тепер це є неможливе. Тому виникає потреба в організації спеціальних консультацій для батьків і в першу чергу для матерів. Такі консультації мусять давати досвідчені лікарі й педагоги. На них же має лягти й догляд за тим, чи виконуються їхні поради.

Щодо виховання малих дітей в українських родинах, то тут позитивну роль можуть мати здорові традиції. Регулярність у харчуванні малих дітей, підтримання чистоти тіла й одяжі, пошана до батьків і старших, релігійні звичаї, привчання до молитви, водіння дітей до церкви, — все це, будучи успадкованим від дідів-прадів, має позитивний вплив на формування волі й характеру дитини. Тому часто трапляється, що розумні україн-

ські неосвічені селяни краще виховують своїх дітей, ніж напівосвічені інтелігенти.

Ніхто не може заступити матері, як виховательки, в перші роки життя дитини. Але приблизно з трьох років дитину вже треба посилати до дитячого садка. Мати часто буває обтяжена домашнім господарством і не може присвятити дитині стільки часу й уваги, скільки вона потребує. Крім того, приблизно в три роки дитина виходить за межі вузького родинного оточення: вона починає цікавитись широким навколишнім життям. Щоб задовольнити її цікавість, потрібна освіта, яку не завжди мають батьки. Крім того, приблизно з трьох років життя чітко виявляється потреба в товаристві інших дітей, що має велике значення в розвитку таких рис характеру, як солідарність, тактовність у поведженні, організованість і дисциплінованість та інші. Все це дитина може знайти у дитячому садку. Але для цього потрібно, щоб садок стояв на належному рівні, як виховний заклад. Так саме, як і батьки, педагоги-дошкільники мусять завжди пам'ятати про ту велику відповідальність перед дітьми й народом, яку несуть вони, працюючи в садку. Дошкільний вік це той період, коли в дитині закладаються основи світогляду, а головне, закладаються основи характеру.

В першій частині своєї книжки ми згадували вчення славетного вченого і педагога Лесгафта про шкільні типи. Останні, як доводить Лесгафт, формуються ще в дошкільному віці під впливом умов виховання дитини. А тип людини, будучи основою характеру, з трудом піддається змінам. Звідси — великі вимоги до педагогів дошкільників, не менші, а може й більші, ніж до шкільних вчителів. Перша вимога — це любов до дітей і щире бажання допомогти їм зформуватись в повновартісні особистості. Людина, що не любить дітей, не може бути педагогом.

У кращому випадкові це буде формаліст-службовець, що за платню більш-менш совісно виконує свої не завжди приємні для нього обов'язки. В гіршому ж випадкові це буде людина, що дивиться на свою працю, як на тяжкий тягар. Її дратує дитячий шум і жвавість, і свій гнів на них вона виявляє в критиках, непотрібних доганах, а іноді навіть в лайці й бійці. Такі педагоги не виховують, а псують дітей і через це фактично стають злочинцями перед дітьми і суспільством.

Свідомість своїх обов'язків мусить стимулювати педагога — дошкільника до систематичної й ретельної праці над собою. Це в першу чергу праця над поширенням і удосконаленням своїх знань у галузі психології дитинства. Дитяча душа для педагога-дошкільника мусить бути розкритою книгою, читаючи яку, він довідується, чим дитина живе в даний момент, куди вона прагне, які почування й думки наповнюють її. Знання психології дитини не може обмежуватися тим, що педагог студіює теоретичні праці з цієї галузі науки. Він мусить добре розбиратись у психології кожної дитини зокрема і то не тільки в характерних властивостях її, а й у тимчасових, скороминучих переживаннях її. Тому, крім загальних теоретичних знань у галузі дитячої психології, педагог мусить володіти високо й до тонкощів розвиненою психологічною інтуїцією, що дозволяє йому зразу ж, без довгих міркувань, бачити, чим живе дитина.

Не слід думати, що інтуїція це є виключно дар природи, що дається людині незалежно від її праці над собою. Інтуїція, як і всяка здібність, може бути розвинута й удосконалена, але для цього потрібна довготривала й систематична праця. Зокрема педагогічно-психологічна інтуїція розвивається через систематичні спостереження, що потім підлягають вдумливій аналізі.

З метою поглиблення у педагога знань у галузі

психології дитини й розвитку психологічної інтуїції. Рекомендується вести систематичні записи спостережень над дітьми. Користь від них дуже велика. За допомогою їх педагог привчається глибше й глибше вдивлятися в душу дитини і бачити в ній те, чого він раніш не помічав. Тоді перед ним розкривається світ чистих дитячих переживань, не забруднених буденщиною.

І як багато прекрасного в цих наївних переживаннях дитини, з якою цікавістю дивиться вона на світ Божий і приймає його в свою довірливо відкриту душу.

Зрозумівши й відчувши це, педагог починає щиро любити свою працю й з радістю віддає їй свої сили.

Само собою зрозуміло, що педагог — дошкільник мусить працювати над поширенням і поглибленням своїх знань у галузі педагогіки, для чого студювати підручники з дошкільного виховання, читати журнал, брати участь у конференціях педагогів — дошкільників і т. інш.

А поряд з тим педагог мусить систематично працювати над удосконаленням своєї освіти, щоб задовольнити розумові потреби своїх вихованців. При цьому слід пам'ятати, що вимоги до освіти педагога — дошкільника інші, ніж до освіти шкільного учителя, а особливо до вчителя старших клас загальноосвітньої школи.

Учитель середньої школи мусить бути в першу чергу добрим фахівцем у галузі дисципліни, що він її викладає. Дошкільник же мусить бути енциклопедистом, щоб задовольнити різносторонню цікавість малих дітей до всього, що їх оточує.

Крім того, дошкільник мусить володіти технікою бодай примітивного малювання, ліплення, вирізування, знати багато пісень і вміти співати їх. А особливо дошкільник мусить досконало володіти технікою розповідання: вміти по-мистецькому

розповідати дітям казки, коротенькі, приступні дітям оповідання і т. інш.

Нарешті, педагог-дошкільник мусить багато працювати над своєю власною вдачею, без чого він не зможе виховувати і вдачі дітей.

Крім любови до дітей і своєї праці з ними, він має виховувати у себе духову рівновагу, здібність володіти сбою, бадьорість і щирю життєрадісність. Остання у педагога-дошкільника має особливі риси.

Це в першу чергу здібність радіти за дітей і разом з дітьми. Дошкільник мусить іноді ніби перетілюватися, зливатися душею з дітьми, при чому не вдавати з себе дитину, а щиро жити її почуттями.

Особливо така здібність потрібна педагогові-дошкільникові, коли він керує дитячими іграми і бере участь в них.

Усвідомлюючи велике значення дитячих садків у вихованні молоді, суспільство мусить прикласти якнайбільше зусиль в заснуванні, організації й обладнанні їх всім, що потрібне для доброго виховання малих дітей.

За дитячим садком як освітньо-виховний заклад іде школа. Не зупиняючись докладно на організації школи, маємо лише висловити декілька зауважень щодо ролі школи у вихованні у молоді волі й характеру. Фактично сучасна школа у більшості народів перетворилась у виключно освітній заклад. Як правило, в школах дають учням знання, іноді дбають про виховання у молоді т. зв. формальних здібностей мислення, — і тільки. Коротше, в школах учать, а не виховують.

Ми мусимо будувати й організовувати свою національну школу, що не тільки б давала нашим дітям знання, а й виховувала їх відповідно до тих історичних завдань, що стоять перед нашим народом. Відкладаючи на далі розгляд метод шкільно-

го виховання волі й характеру у нашої молоді, тепер лише відзначимо, що тут, як і в дошкільних установах, величезну роль має особа вчителя. Будучи керівником молоді, він разом з тим має бути і зразком для неї.

Дуже велику роль у вихованні волі й характеру молоді мають дитячі й молодечі організації. Роль цю суспільство усвідомило лише недавно. Ще в кінці XIX ст. і на початку XX ст. молодечі організації існували в дуже обмеженій кількості. Так, напр., у дореволюційній Росії і на теренах поневоленої Москвою України зовсім не було легальних організацій середньошкільної молоді. Такі організації в формі т. зв. „землячеств” існували лише у високих школах. Були такі „землячества”, що об'єднували українське студентство і називались громадами.

Роль їх у національному вихованні молоді була досить значна: із них вийшло багато свідомих українських діячів на різних ділянках громадської й політичної роботи.

На початку XX ст. почали засновуватись нелегальні організації середньошкільної молоді. На Україні вони мали націоналістичний характер і подібно до високошкільних громад виховали немало добрих українських діячів, що потім брали активну участь у визвольних змаганнях своєї Батьківщини. Але поряд з тим у Росії існували середньошкільні організації молоді, що мали на неї розкладницький вплив. Такими, напр., були гуртки „огарків”. Вони утворились під впливом таких аморальних письменників, як Арцибашев, Вербицька та інші. Ґрунтом для такого впливу було безідейне життя школи і запанувальні настрої значної частини тодішньої інтелігенції. Гіркий досвід минулого нехай послужить нам доброю наукою на майбутнє.

Але тоді ж таки, себто в перших роках XX ст.,

суспільство починає усвідомлювати, що сама школа не може повністю забезпечити всебічного розвитку молодого людини, в першу чергу не може забезпечити розвитку рис доброго громадянина. Для цього потрібно, щоб людина ще в шкільні роки жила громадським життям, відповідним до її потреб і психічних властивостей. Такі думки ще в ХІХ ст. починають розвивати педагоги англосакської раси. Видатне місце серед них посідає американський психолог і педагог Джон Дьюї, що, між іншим, написав коштовну книжку „Школа і суспільство”, в якій він висловлює думку, що школа має наблизитися до життя і виховувати у дітей ініціативу і громадські здібності.

Поряд з тим у англосакських педагогів виникає ідея дитячих республік, себто таких організацій, де школярі в своїх об'єднаннях розв'язують різні питання свого життя в формах, подібних до державних і громадських установ.

Але найбільшу роль в заснуванні й поширенні дитячих і взагалі молодечих організацій відіграв генерал Бейден-Пауел оф Гілвел, що заснував організацію бой-скавтів, яка потім поширилась по цілому світі. Така організація під назвою „пластунів” була заснована і на Україні, зокрема в Галичині. На Східній Україні потягнення до молодечих організацій шкільна молодь виявила ще в 1919 р. після лютневої революції. Керувалась вона високими патріотичними мотивами. Який глибокий й високий був цей патріотизм, про це свідчить героїчна й жертвенна боротьба нашої молоді за незалежність України. Герої Крут і Базару назавжди залишаться зразками мужності і жертвенної любови до Батьківщини.

Після придушення большевиками визвольних змагань українського народу, большевики, як відомо, приступили до т. зв. „мирного будівництва”, а фактично до систематичної плянної большеви-

зації України, нищення свідомої української інтелігенції, паплюження наших національних традицій, до нищення української культури. Усвідомлюючи всю ту велику небезпеку, яка загрожувала нашому народові від такого „мирного будівництва”, кращі й активні представники української інтелігенції на чолі з академіком Єфремовим об'єдналися в організацію СВУ, щоб спільними силами, організовано боротись з большевицькою Москвою. При СВУ з тією ж метою створилась і молодецька організація Співки Української Молоді (СУМ). Проіснувала вона недовго. В кінці 1929 р. почались арешти членів СВУ і СУМ, а в 1930 р. відбувся суд над заарештованими, що закінчився жорстоким присудом на довготривале заслання кращих представників української інтелігенції. А поза тим тисячі українців були заарештовані за дійсну або й вигадану большевиками приналежність до СВУ або СУМ-у і без суду розстріляні.

Але самої ідеї СУМ-у, як патріотичної молодецької організації, большевики не могли знищити, і вона відновилась на еміграції в 1946 р.

Таким чином Україна має тепер дві основні організації молоді: Пласт і СУМ. Обидві вони мають спільне основне завдання: виховувати українську молодь в дусі християнського ідеалізму і любови до Батьківщини. Але вони відрізняються одна від другої як своїм складом, так і змістом праці та методами виховання молоді.

Пласт охоплює молодь від 8 до 18 років. СУМ охоплює молодь старшу, від 18 до 25 років, хоч у деяких місцях до СУМ-у приєднується як прибудівка й організація молоді до 18 років. У зв'язку з різницею у віковій молоді, що входить у ці дві українські організації, застосовуються й різні методи виховання.

Методи пласту спільні з методами бой-скавтських організацій. З метою виховати у дітей спосте-

режливість, витривалість, рішучість, винахідливість, мужність у пластунських організаціях широко використовується метода гри, що так відповідає самій психології дітей і підлітків з їх нахилом до пригодництва і взагалі до романтизму. Пластуни влітку живуть таборами серед природи, ходять на мандрівки, збираються навколо ватри, де слухають патріотичні пригодницькі оповідання або самі розповідають їх. Все це надає життю молоді характеру романтизму і залишає в її душах глибокий слід.

Інший характер має виховання сумівської молоді. Вона перебуває в тому віці, коли вже відходять на задній план гра та романтика і входить в силу реальне життя з його відповідними завданнями, з його боротьбою, в якій поезія переплігається з суворою прозою. Сумівці вже беруть безпосередню участь у громадській праці дорослого населення і разом з ним несуть за цю працю відповідальність. Тому й методи виховання сумівської молоді інші, ніж методи виховання пластунів. Гра тут застосовується виключно в формі спорту з метою розвитку фізичних сил, спритності й дисциплінованости, що так потрібні будуть молоді в її боротьбі за волю України. Велика увага приділяється у вихованні сумівців виробленню у них християнського ідеалістичного наукового світогляду та любови до Батьківщини. З цією метою СУМ видає відповідну літературу, організовує бібліотеки, випускає свої газети й журнали і т. ін.

Крім того, з метою виховання українського патріотизму СУМ організовує національні свята, в яких бере участь і доросле українське населення.

Разом з тим СУМ готує молодь до неминулої боротьби з большевиками. Але тому, що ця боротьба може бути успішною при тій умові, коли в ній візьмуть участь або принаймні будуть морально підтримувати нас інші народи, СУМ вже тепер

провадить широку пропагандивну роботу в міжнародному масштабі. З цією метою СУМ організовує масові протибольшевицькі демонстрації, організовує мітинги, виступає в пресі.

Молодеча активність сумівців дала вже добрі наслідки: вони популяризували не тільки серед своїх, а й серед чужинців ідею боротьби України за свою незалежність, розкрили багатьом чужинцям очі на пекельний большевицький режим, що загрожує цілому світові.

Позитивною рисою сумівської, як і пластової організації є те, що вони співпрацюють зі старшим поколінням українців. Об'єднання досвіду батьків з активністю та ентузіазмом молоді можуть бути лише корисними для України в сучасному і майбутньому.

Цей відрадний факт маємо відзначити ще й тому, що в історії народів часто були такі моменти, коли точилась боротьба між батьками й дітьми. Щодо СРСР, то там з самого початку революції комуністична партія і советська влада навмисне й систематично озброювали молодь проти старших, вселюючи їй нездорову самовпевненість, призириство до старших, як тих, що віджили свій час і не здатні до якоїсь творчої праці. Такі настрої ще живуть серед частини молоді, а особливо середнього покоління, що вийшли з підсоветської України.

На честь СУМ-у слід сказати, що такі настрої він переборює, і це пішло на користь і молоді, і цій українській справі.

Українська родина, дитячі садки, школа і молодечі організації мусять працювати під покровом Церкви, яка об'єднує всіх віруючих і виховує їх у дусі науки Христової.

Церква керує релігійно-моральним вихованням молоді в родині, в школі й поза школою, вона освячує всяке добре зачинання молоді. Особливо ве-

ликої ролі в житті українського народу церква набуває на еміграції, як найбільша, а часто й єдина сила, що єднає українців.

Мимо родини, спеціальних виховних організацій і Церкви на формування характеру молоді людини впливають також чинники, що не ставлять собі виховних завдань. Це широке суспільство з його складним і різноманітним життям, преса, театр, кіно і т. ін. Вплив їх може бути дуже сильним та іноді дуже шкідливим. Так, напр., аморальна преса може вкрай розкласти молодих людей. Теж саме треба сказати про кіно, що демонструє антиморальні фільми і цим сприяє розвитку серед молоді аморальности, жорстокости і, навіть, дикости.

А тому, виховні організації й заклади і в першу чергу Церква мусять боротись за здорову пресу, здорові театр і кіно. Ця боротьба дуже тяжка, бо є чимала кількість впливових людей, що зацікавлені в поширенні аморальної літератури й аморальних вистав.

Але справа здорового виховання української молоді така важлива, що люди, які розуміють важливість її, не мають права вмивати руки.

Взагалі ж виховання молоді тільки тоді може дати великі позитивні наслідки, коли родина, виховні заклади, Церква і суспільство будуть діяти в повній взаємній згоді і в одному напрямку.

МЕТОДИ ВИХОВАННЯ ОКРЕМИХ РИС ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ. ВИХОВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ

В одному з попередніх розділів ми накреслили найважливіші риси волі й характеру, що їх бажано виховувати в українській молоді.

Зрозуміло, що ці риси не можна уявляти собі як такі, що існують кожна окремо, незалежно одна від другої. Особистість людини є цілістю, в якій

одна риса органічно зв'язана з другою. Тому й виховання людини мусить мати цілісний характер. Коли така цілість порушується, то виховання набуває неприродного, однобічного характеру, що виходить на шкоду людині.

Такий однобічний характер має, між іншим, виховання в сучасних європейських школах. У них майже виключна увага звертається на те, щоб дати учням визначені в шкільних програмах знання й розвинути шкільні навички писання, рахунку, т. ін. Не слід думати, що така школа формує лише інтелект дитини. На заходи школи учень реагує всім своїм еством, і це кінець-кінцем формує його як психофізичну цілість, але формує однобічно й цим викривлює природу дитини. Діти виходять з такої школи з певною кількістю знань з різних дисциплін, але безхарактерні, безпринципові, неенергійні, а часто й фізично слабкі. Такими їх виховала школа.

Отже, коли як наголовок цього розділу, ми поставили „Методи виховання окремих рис волі й характеру”, то ми не мали на думці, що кожна з цих рис дійсно має виховуватись окремо. Розчленування виховання волі й характеру на його елементи ми застосовуємо як методичний засіб з метою більш докладного висвітлення цих елементів, які в практиці виховання зливаються в органічну цілість.

Між рисами волі й характеру, що їх треба виховувати у нашої молоді, ми на першому місці ставимо релігійність, себто релігійний християнський світогляд і християнські риси вдачі. Робимо ми це з таких міркувань. Більшість європейських педагогів у минулому і сучасному виступають у своїх творах як християни, але релігійне виховання в їх системах або зовсім відсутнє або посідає другорядне місце.

Винятками з цього деякою мірою можуть бути

Амос Коменський і Пестолоцці. Перший з них за мету виховання визнає „блаженство з Богом на небі”, хоч у цілій своїй системі не відводить релігійному вихованню належного місця. Щодо Пестолоцці, то вся його система проіннята християнською любов'ю, по своїй суті може бути названа християнською.

Але повторюємо: Коменський і Пестолоцці — це вийнятки. Те ж саме можна сказати і про сучасну українську школу. Ніхто з наших педагогів не заперече важливості християнського виховання молоді. В шкільних навчальних планах певна кількість годин відводиться для навчання релігії. Але навчання це має здебільшого формальний характер, воно не зв'язане з іншими дисциплінами, школа іноді навіть не стежить за тим, чи ходять учні до церкви.

Таке ставлення до релігії і до релігійного виховання неприпустиме, особливо в наші часи. Для всіх мислячих людей стає ясным, що швидкими кроками наближається вирішальний зудар між атеїстично-матеріалістичним большевизмом і вільним християнським світом. У таких умовах чіткість позицій безумовно потрібна. Кожний мусить чітко заявити, чи він з Христом, чи з антихристом. Всяке хитання, нещирість, формалізм буде тільки на користь ворогові. В „Одкритті” Іоза Богослова Христос звертається до янгола Лаодикійської церкви з такими словами: „Знаю діла твої, що ти ні зимний, ні гарячий... тим то, що ти літеплий еси, викину тебе із уст Моїх” (Одкрит, 15, 16).

Ми, українці, йдемо з Христом. Наше гасло є Бог і Батьківщина. Але це не мусить бути лише порожніми словами. Коли ми з Христом, то мусимо бути і душою й серцем з Ним. Тому, ставлячи в своєму гаслі на першому місці Бога, мусимо ставити Його на перше місце і в своїй діяльності взагалі і у вихованні молоді зокрема. Це означає, що

все виховання української молоді мусить бути пройняте християнським духом; що ми маємо виховувати християнський світогляд і риси характеру, що відповідають євангельським заповітам. Це не означає, що кожний українець мусить бути церковним діячем, або ченцем-аскетом. Не був ченцем чи церковним діячем князь Володимир Мономах, не був ченцем князь Данило Галицький, не були ченцями Богдан Хмельницький, Богун і Мазепа. Не були ченцями й наші славні предки запорожські козаки. Але всі вони були щирими й віруючими християнами.

Так само й тепер. Українському народові потрібні добрі пастирі церкви, потрібні надхнені аскетиченці, але потрібні хоробрі й жертвенні вояки, чесні принципи державні й громадські діячі. Всі вони мусять бути глибоко-віруючими, щирими християнами, що дивляться на своє життя й діяльність, як на Боже покликання, а не як на службу своїм егоїстичним інтересам.

Перше питання, яке виникає у нас, коли ми підходимо до проблеми релігійного виховання молоді, це питання про те, коли його починати. Руссо відносить його на початок юнацького віку, коли молодда людина має достатній досвід і розвинений інтелект. Руссо був би правий, коли б релігійне виховання обмежувалось лише виробленням світогляду і завершенням того, що дає молоді наука. Але релігія не є лише світогляд: вона охоплює всю людину в цілому, з її почуваннями, бажаннями, вчинками. А що все це виявляється й діє уже в перші роки життя людини, то з перших років треба починати й релігійне виховання дитини. І це тим більше, що основи характеру закладаються ще в ранньому дитинстві. Отже, коли малу дитину позбавити релігійного виховання, то у неї можуть атрофуватись властиві кожній людині релігійні

потягнення, або — що далеко гірше — вона може підпасти впливам, ворожим релігії.

Як у вихованні в цілому, так і у вихованні релігійному перше слово належить родині. Основним засобом його є приклад дорослих, бо слово тут, хоч і має силу, але далеко не першорядну. Отже, оточення, в якому живе дитина, мусить бути в усьому християнським. Це в першу чергу повні любові і взаємної пошани відносини між батьками, повна згода між ними й відсутність сварок. Треба також, щоб батьки, як справжні християни, кожний день починали й кінчали молитвою, по святах ходили в церкву і носили чи водили до неї дітей та твердо дотримувались релігійних традицій, що ведуть свій початок ще з княжих часів. Не треба забувати, що традиції до самої большевицької революції тримали на високому рівні моральний рівень нашого селянства і зберегли його від повного розкладу за часи большевицького панування.

Особливо велике значення у вихованні молоді мають святочні традиції. Урочиста вечеря перед Різдом і Водохрещами, повні краси колядки й щедрівки, Великодні звичаї та інші, — все це залишає свій благодійний слід навіть у душі немовляти.

Коли ж дитина підросте, її треба вчити молитов і стежити за тим, щоб вона відповідно до наших традицій молилась ранком і в вечері, перед їжою й після неї. Має значення й зовнішнє устаткування хати, в якій живе родина. На стінах, в почесному кутку, мають висіти образи, прикрашені відповідно до наших традицій вишитими рушниками. Перед образами має висіти лампада, що її засвічують у святочні дні. Наявність у хаті образів мусить зобов'язувати мешканців її до певної відповідної поведінки.образи мають нагадувати про присутність Всюдисущого Бога. Тому за українськими традиціями не можна в хаті сидіти в шапці, не

можна вживати брудної лайки, не можна згадувати чорта. В цих традиціях є глибокий сенс. Їх твердо дотримувались багато наших селян. Треба, щоб їх дотримувалось і молоде покоління.

Релігійне виховання поглиблюється в дошкільний період життя дитини. Тут, крім родини, багато може зробити дитячий садок. У садку діти спільно моляться перед початком і в кінці занять, спільно ходять у церкву. В цей період треба не тільки вчити дітей молитов, а й розповідати їм у приступній формі те, що відповідає дитячому вікові, з історії Старого й Нового Заповіту. Це не буде систематичний курс Священної історії, а лише окремі епізоди з неї, що з цікавістю і розумінням будуть вислухані дітьми і залишать в їх душах свій благонадійний вплив.

Велику роль в релігійному вихованні дошкільників, при вмілому підході батьків і педагогів, може відіграти природа. Це є велична книга, яка без слів промовляє до серця людини і розкриває перед ним Всемогутність і Премудрість Божу. Ця книга промовляє не тільки до дорослих, а й до малих дітей, бо й вони можуть відчувати красу природи, як вияв Божественної Краси.

Тому то у 8 псалмі сказано: „із уст младенців і тих, що ссуть, Ти створив хвалу”.

Отже в дошкільному віці, коли дитина вже володіє словом, слід не тільки показувати їй красу й величність природи, а й наводити її думку на те, що ця краса створена Вищою Силою.

Релігійне виховання поглиблюється й поширюється в школі. Але для того, щоб воно дало добрі наслідки, треба, щоб школа по-справжньому поставилась до релігійного виховання молоді. Вище було зазначено, що в більшості шкіл воно має формальний характер і обмежується лише викладанням Закону Божого. Але саме викладання, особливе коли воно має формальний характер, не забез-

печує християнського релігійного виховання молоді. Щоб переконатися в цьому, слід пригадати сумний досвід дореволюційних духовних шкіл у Росії. Відомо, що між вихованцями їх було багато атеїстів і матеріялістів, навіть більше, ніж між вихованцями світських шкіл. Мало того, колишні вихованці духовних шкіл у Росії сіяли серед народу атеїзм, матеріялізм і нігілізм, хоч школа, здавалось би, мусіла виховувати з них пастирів Церкви. Те, що ми зазначили вище, зовсім не знижує ролі викладання релігії в системі християнського виховання молоді. Таке викладання є безумовно потрібним. Але воно не мусить бути формальним і має впливати не лише на розум учнів, а й на їх емоції та волю.

Для цього в першу чергу потрібно, щоб сам учитель Закону Божого (а ним мусить бути священик) був глибоко віруючою людиною і усвідомлював ті великі обов'язки, які він бере на себе, навчаючи учнів релігії. Своєю поведінкою він мусить подавати приклад учням, а своїм настроєм запалювати їх душі.

Крім навчання релігії, школа має також організувати регулярні відвідування учнями церковних служб. Тут також потрібний особливий такт. Духовні семінаристи в дореволюційній Росії також регулярно відвідували служби Божі. Мало того, таке відвідування було обов'язковим, і за невиконання цього обов'язку, на учнів накладалась кара. І тут основною причиною невдач у релігійному вихованні — був формалізм керівників. Вони діяли на учнів лише страхом покарання, а не впливом на глибини свідомості їх і почуття. Отже, виховуючи українську молодь, треба прагнути до того, щоб вона відчувала святість і величність служби Божої, щоб відвідування церкви стало для неї потребою душі, щоб під час служби Божої молодь відчувала єднання з Богом та віруючими. Обов'я-

зок так виховувати молодь лежить не тільки на священникові, а й на всіх педагогах, що працюють у школі. Вони мусять давати приклад своїм учням.

Крім того, у шкільному, як і дошкільному періоді, велике значення має дотримання традиційних релігійних звичаїв при святкуванні Різдва, Великодня та інших християнських свят. Бажано, щоб участь дітей у святах була не тільки пасивною, але й активною.

Велике значення у релігійному вихованні молоді мають мандрівники до відомих, уславлених монастирів, відвідини видатних церковних діячів, що вславилися своїм зразковим християнським життям, оглядини церковних пам'ятників.

Нарешті, слід вказати на велику виховну роль церковної музики. Вона безпосередньо промовляє до нашого серця, підносить наш дух, дає відчуття вищого, неземного світу, пережити й відчуття його красу.

Тому треба звернути велику увагу на організацію церковного хору, на духовні концерти, в яких неодмінну участь мають брати учні наших шкіл.

Особливі труднощі має релігійне виховання молоді в юнацький період. Це той період, коли в людини формується світогляд і в зв'язку з цим виникає багато суто світоглядних питань.

Тут юнак стоїть перед великою небезпекою шкідливого впливу на нього з боку атеїстичної й матеріялістичної літератури й антирелігійно настреного суспільства. Особливо велика ця небезпека в наші часи, коли такими швидкими кроками йде матеріялізація життя, коли по цілому світові шириться спритна й безсоромна большевицька агітація, розрахована в першу чергу на молодь. При цьому треба відзначити, що антихристиянські впливи на молодь в дусі атеїзму й матеріялізму можуть іти навіть від тих, хто формально не визнає себе за комуніста. Особливо це стосується до

красного письменства і взагалі до мистецтва. І серед народів Західної Європи та Америки, і серед українців шириться література, яку з повним правом можна назвати розкладницькою і антихристиянською. Те ж саме треба сказати і про образотворче мистецтво. Мистці в своїх творах часто переходять всі межі пристойности і своїми творами злочинно розкладають молодь і з погляду релігії, і з погляду моралі. Боротьба з цим шкідливим і загрозливим явищем лежить в першу чергу на Церкві, а також на державних і громадських організаціях. Але багато в цьому може зробити і школа.

І священик, що вчить школярів релігії, і всі взагалі педагоги мусять допомогти юнакам і юначкам виробити ідеалістичний християнський світогляд і перебороти в формуванні його всі антихристиянські впливи. Тому при викладанні Закону Божого в старших класах загальноосвітньої школи треба особливо велику увагу звернути на висвітлення релігійно-філософських питань, на докази буття Божого, безсмертності душі людини і християнське вчення про царство Боже та інші.

Такі лекції можуть глибоко захопити молодь і мати на неї глибокий благодійний вплив. Як ілюстрацію, наведу приклад. Перед революцією 1917 р. в Київському університеті викладав богословіє протоєрей Світлов. Це був той період, коли молодь у Росії і на Україні захоплювалась атеїзмом, матеріалізмом, соціалізмом. Це була своєрідна мода, проти якої рідко хто з інтелігенції, а особливо з високошкільної молоді насмільювався виступати. І все ж таки аудиторія, де читав свої лекції протоєрей Світлов, була повна. Це пояснюється змістовністю лекцій, переконливістю їх, блискучою зовнішньою формою, а головне тим, що сам лектор був переконаним віруючим християнином. Отже

подібні лекції потрібно організувати й для сучасної української молоді.

Крім того, треба приділити багато уваги викладанню в старших класах загальноосвітньої школи т. зв. філософської пропедевтики. Мета її мусить полягати не в тому тільки, щоб підготувати учнів до слухання університетських лекцій, а й у тому, щоб допомогти молоді у виробленні ідеалістичного християнського світогляду. Тому і в пропедевтичному курсі філософії треба звернути увагу на ті ж теми, про які ми писали вище: докази буття Божого, безсмертність душі та інш.

Але помимо того викладання всіх шкільних дисциплін, приміром, природознавства, історії, історії літератури мусить бути побудоване так, щоб виховувати у молоді християнський світогляд.

Також дуже доцільно, щоб молодь відвідувала доповіді на релігійно-філософські теми і не тільки була там слухачами, а й виступала в обговоренні їх.

А ще кориснішим є організація самою молоддю товариств або гуртків з метою студіювання релігійно-філософських проблем. Зрозуміло, що в засіданнях таких товариств і гуртків можуть виступати в ролі доповідачів і представники старшого покоління, але основна роля в них все ж таки має належати молоді.

Нарешті треба розгорнути видання літератури, що виховувала б у молоді християнський світогляд, високу мораль й любов до Батьківщини.

Це в першу чергу мистецька література, бо її з найбільшим інтересом читає молодь, і вона дає не тільки поживу для думки, а впливає на почуття, а через них і на волю. Така високоякісна за своїм змістом і формою література витиснула б собою бульверну цинічно-порнографічну літературу, що її так багато з'явилося серед українців, і разом з тим сприяла б вихованню у молоді здорового есте-

тичного смаку. Крім белетристики, треба розгорнути видання для молоді науково-популярної літератури з усіх галузів знання: філософії, психології, педагогіки, історії, історії літератури, географії, ботаніки, зоології і т. інш. В цих виданнях треба викривати брехливість і реакційність матеріалістично-атеїстичної взагалі і зокрема большевицької псевдонауки і на фактах доводити, що справжня наука ніколи не йшла проти релігії, а навпаки підтримувала її. Щоб така література мала успіх, до творення її треба закликати в першу чергу талановитих письменників і відомих учених. Але й сама молодь мусить брати активну участь у творенні такої літератури. З цього погляду дуже бажаним є видання молодечих журналів. Представники старшого покоління можуть бути співробітниками й дорадниками таких журналів, але, як і в гуртках і молодечих товариствах, головна роля тут має належати самій молоді.

ВИХОВАННЯ ЛЮБОВИ ДО БАТЬКІВЩИНИ

Доля українського народу склалась і складається так, що він уже декілька разів примушений тримати іспит на виборення своєї самостійної держави. Так було, наприклад, у середині сімнадцятого сторіччя, коли наш нарід героїчним зусиллям і жертвенною боротьбою під керівництвом славетного гетьмана Богдана виборов собі волю і звільнився під польського ярма.

Звільнився, але не надовго, бо після полтавської трагедії попав в ще більшу, московську неволю і то на довгі роки. Іспит наш нарід тримав і в 1917-1920 роках, коли завалювалась російська імперія, і для поневолених народів, зокрема для українців, відкрились можливості утворення самостійних і незалежних національних держав. Але й цей іспит

закінчився трагічно: український нарід попав під большевицьке ярмо, ще тяжче, ніж ярмо царське. Тепер український нарід знову поставлений на іспит, можливо останній. Він бореться і буде боротися за свою самостійну державу з найстрашнішим ворогом всякої свободи, московським большевизмом. Боротьба вже розпочалася, жорстока й кривава, але вона ще не досягла свого апогею, який, можливо, наступить незабаром. Віримо, що в цій боротьбі український нарід вийде переможцем. Але для цього він мусить напружити всі свої сили і врахувати помилки минулого, щоб не повторювати їх.

Які ж ці помилки? Всі їх можна звести до однієї. Це недостатня любов до Батьківщини або повна відсутність її у керівництві і частини населення, керування в діяльності мотивами егоїзму. В середині сімнадцятого сторіччя український нарід переміг поляків саме тому, що всіх українців, селян, козаків, шляхтичів, з'єднала жертвенна любов до Батьківщини, яка перемагала страх смерті і навіть страх перед жорстокими тортурами. Але після смерті Хмельницького з'являються демагоги й авантюристи типу Брюховецького, що із-за своїх особистих амбіцій і інтересів зраджують Батьківщину і допомагають Москві поневолювати її. Такі зрадники були і при Хмельницькому, як, наприклад, Барабаш. Але вони не мали впливу на маси, що були в той час пройняті жертвеним патріотизмом. В часи ж руїни цей патріотизм значно підупав, і в цьому почасти винна козацька старшина, що особисті матеріальні інтереси ставила вище інтересів державних і порушувала права народніх мас.

Таке ж саме сталося і на початку XVIII ст., коли Кочубей та його прибічники стали на сторону Петра I-го і доносили йому на Мазепу.

Приблизно те ж саме сталося і в 1917-1920 роках.

Здавалося, ще ніколи історичні обставини не склалися так сприятливо для українського народу в його визвольній боротьбі. Царська влада, ця могутня підпора російського імперіялізму, впала. Численні народи, поневолені Москвою, один по одному заявляли про свої права на самостійне державне існування і почали робити конкретні заходи в цьому напрямку. В Московщині панувала політична й економічна розруха... І все ж таки і тепер боротьба українського народу закінчилась поразкою. Де причина цього? Багато українських інтелігентів стоїть на тому, що причиною поразки була невідповідність народніх мас, недостатня національна свідомість їх. Як свідок подій 1917-1922 рр., не заперечую, що в цьому твердженні є частина правди. Московська неволя, що тяглася 250 років, пригнобила український нарід, послабила в ньому національну свідомість і свідому любов до своєї Батьківщини. Але українським масам, особливо селянству, властива була міцна й непохитна стихійна любов до неї. Факти доводять, що збудити її було дуже легко, аби тільки було кому будити. Та, на горе Україні, будити її майже не було кому. Люди, що взяли в свої руки керівництво Україною, не мали справжньої любови до неї. Вони були в полоні соціалістичних та інтернаціоналістичних ідей, були міцно зв'язані з московськими соціалістичними партіями. Для них соціалізм був дорожчий за Батьківщину („Коли Україна не буде соціалістичною, то нехай краще ніякої не буде”). Ці люди аж ніяк не хотіли поривати зв'язків з Москвою, а мріяли про федерацію з нею, особливо на початку визвольних змагань. Мало того, в моменти напруженої боротьби дехто з них їздив до Москви й до Харкова домовлятися з московськими большевиками про допомогу в боротьбі проти тих, хто клав свої голови за самостійну Україну. Отже й тут, як раніше, причиною невдач у боротьбі за самостійну Україн-

ську Державу, була відсутність або недостатність любови до України.

Нехай же ці невдачі стануть нам доброю наукою на майбутнє. Без жертвенної любови до Батьківщини, що з'єднує ввесь нарід, як керівників, так і народні маси, державної самостійности здобути не можна!

Тому то виховання у нашої молоді любов до України є одно з найважливіших завдань нашої школи і нашого суспільства

СТИХІЙНА І СВДОМА ЛЮБОВ ДО БАТЬКІВЩИНИ

Є різні форми любови до Батьківщини. Між ними є й такі, що їх зовсім не слід виховувати в української молоді. Тому перш, ніж приступити до питання про способи виховання патріотизму, зупинимось хоч коротко на формах його. Перш-за-все треба відрізнати патріотизм стихійний, несвідомий і свідомий.

Стихійний патріотизм — це є неусвідомлена любов до рідної природи, своїх земляків, рідних звичаїв, традицій, рідної мови. В основі його лежать в першу чергу навички. Людина, живучи довго серед певного оточення, до того звикається з ним, що воно стає ніби частиною її. Звикає вона до нього перш-за-все фізично. Організм її при звичаюється до певного підсоння, змін температури і т. інше. Будучи переселеною в інші кліматичні умови, людина легко піддається хворобам. Так само людина при звичаюється до певного харчування, що теж міцно зв'язане з особистостями місцевої природи.

Природа має великий вплив і на психічні властивості людини, на її темперамент, світогляд, емоції, зокрема релігійні й естетичні.

Про великий вплив природи на психіку людини

перш-за-все свідчить різниця між народами, що віками й тисячоліттями жили в різних природних умовах. Індус, китаець, бурят, швед, італіець і т. інш., — це різні типи людини, чітко позначені рисами, залежними від природи, серед якої вони жили й живуть.

Яскравою ілюстрацією впливу природи на людину можуть бути янки, або англо-сакси, мешканці США. Будучи нащадками англійців, вони значно відрізняються від останніх не тільки своїми психічними, а й фізичними властивостями. Порівняно з англійцями, американці більш рухливі й нервові, не такі стримані й урівноважені.

Ще більший вплив на людину має суспільство, серед якого вона живе. Це в першу чергу стосується її світогляду. Коли проаналізувати знання й уявлення людини про світ, природу, суспільство, техніку, ми бачимо, що ці знання й уявлення лише в незначній частині являють собою наслідок індивідуальної творчості. Людина засвоює від суспільного оточення свої релігійні погляди, розуміння природи, знання технічні, знання про минуле і т. ін.

Те ж саме треба сказати про побут людини, звичаї, різні форми практичної діяльності в галузі сільського господарства, промисловості і т. інш.

Культура й цивілізація — це продукти діяльності численних поколінь нації, що через традицію передаються від поколінь старших до молодших. Без такої передачі поступ людства був би неможливий, бо кожне нове покоління мусіло б починати свій культурний розвиток спочатку, і людство таким чином залишилось би завжди в первісному стані. Традиція в житті суспільства це те ж саме, що пам'ять у житті й розвитку окремої людини. Коли б людина забувала все те, що вона сприймає й переживає, вона не була б людиною, а стояла на рівні найнижчих тварин.

Через традицію передається і мова, що є найцін-

нішим скарбом людства і разом з тим найкращим засобом традиції. В мові народу відбивається душа його. Ще геніяльний український педагог К. Ушинський писав, що мова — це скарбниця народу, в якій відбита природа, серед якої він живе, його вірування, світогляд, взагалі всі здобутки його культурного розвитку. Тому, на думку Ушинського, втрата мови для народу рівнозначна втраті своєї національності. Приблизно такі ж думки про мову висловлює і славетний український філолог Потебня. В своїй праці „Мова й мислення” він доводить, що між мовою і мисленням і взагалі психікою людини є міцний органічний зв'язок. Різниця між мовами полягає не тільки в тому, що вони мають різне звучання, а і в їхній семантиці, себто в значенні слів та речень. Слова, що в різних мовах визначають той же самий предмет, або те ж саме поняття, по суті відрізняються між собою своїм змістом, бо фіксують собою різні уявлення. Для прикладу візьмемо московське слово „изба” і відповідне до нього українське слово „хата”. Здається, що зміст цих слів той же самий, а насправді це не так. Зі словом „изба” з'єднується уявлення про сіру або чорну дерев'яну будівлю, криту дошками; коло будівлі — ні садочка, ні квіток. Навпаки, слово „хата” викликає уявлення про біленький будиночок, критий соломною або очеретом і оточений садочком і квітками. Тому, як каже Потебня, стислий переклад з однієї мови на другу неможливий: можна лише приблизно передати думки й переживання автора-чужинця.

Отже, несвідома любов до Батьківщини і полягає в тому, що людина органічно зростається з рідною природою, своїми земляками, в першу чергу зі своєю родиною й сусідами, з національними традиціями, світоглядом і мовою. Ця любов, будучи навіть стихійною, несвідомою, часто досягає великої напружености, що особливо виявляється тоді,

коли людина переселюється в чужі краї. Ще до революції українські селяни, що переселилися на Далекий Схід і там з господарського погляду добре влаштувались, іноді за 10.000 км. приїздили на рідні місця, щоб хоч перед смертю подивитись на них. Більшість селян, залишаючи Батьківщину, брали в собою грудочку землі і перед смертю просили рідних покласти цю грудочку в їхні домовини. Іноді туга за Батьківщиною набуває форм хвороби, що зветься настальгією. Вона трапляється навіть тоді, коли умови життя на чужині кращі, ніж на Батьківщині.

Стихійна любов до рідного краю властива більшості людей, принаймні тих, що довго жили в ньому і не міняли часто свого оточення. Ця любов стає ґрунтом свідомої любови до Батьківщини, справжнього патріотизму. Першою рисою такої любови є свідомість приналежності до певної нації і відокремленості її від інших націй. Свідомий патріот більш-менш чітко уявляє собі властивості свого народу, знає рідну природу, історію і т. інш. У кожного народу є позитивні і негативні риси, є світлі й темні сторінки історії. Справжній патріот любить Батьківщину в цілому і не відвертається від неї тому, що її нарід має деякі негативні риси, або тому, що в минулому він робив ті чи інші помилки. Не стане, наприклад, справжній патріот відвертатись від своєї Батьківщини тому, що його нарід через певні історичні умови не піднісся на такий рівень культури, на якому стоять передові народи Європи. Справжній патріот не обмежується пасивною любов'ю до свого краю і народу, до його сучасного й минулого, до його мови й культури. Він активно працює для свого народу, прагнучи піднести його культуру й добробут, переборювати його негативні риси й вдосконалювати риси позитивні. Для патріота дорога честь своєї Батьківщини, і він захищає її і словом і ділом. Він за-

хищає честь Батьківщини, коли хтось, свій чи чужий, ганьбить її, і разом з тим своєю діяльністю і взагалі всією своєю поведінкою він намагається піднести цю честь. Кожний нарід, як і кожна людина, має своє покликання. Справжній патріот мусить знати його і всі сили свої спрямувати на здійснення цього покликання.

Найвищою формою патріотизму є жертвенна любов до Батьківщини. Вона виявляється в тому, що людина для блага Батьківщини терпить муки і навіть іде на смерть. „Більшої любови ніхто не має, як той, хто кладе життя своє за друзів своїх”, — сказано в Євангелії.

ЗДОРОВИЙ ПАТРІОТИЗМ І ШОВІНІЗМ

Здоровий патріотизм не виключає доброго ставлення й пошани до інших народів. Так само, як добре вихована людина поважає свою власну гідність і разом з тим гідність інших людей, так і справжній патріот поважає права і гідність інших народів. Але це не означає, що справжній патріот ставиться до всіх без винятку народів і при всіх політичних обставинах доброзичливо і з пошаною, — що йому зовсім не властива національна ворожнеча. Навпаки, коли якийсь нарід намагається насильно підкорити собі інший нарід, експлуатує й знущається з нього, справжній патріот вступає в боротьбу з поневолювачем і, зрозуміло, не можна мати до поневолювача добрих почувань.

Взагалі, здоровий патріотизм не викликає мирного співжиття окремих народів, а навпаки сприяє йому. Від такого співжиття кожний нарід вииграє в економічному, культурному й політичному відношенні. Історія доводить, що ті народи, які мали широкі зв'язки з іншими народами та жили з ними мирно, досягли високого економічного, куль-

турного й політичного рівня. Ілюстрацією цього можуть бути, між іншим, старовинні Ацени, що мали широкі економічні й культурні зв'язки з численними народами старовинного світу. Крім того, мирне й дружнє співжиття народів має велике значення в боротьбі якоїсь нації проти насильників. Часто один нарід не в силі обстояти свої права проти могутнього ворога. А проте він може обстояти їх в спілці з іншими народами. В цьому великий сенс об'єднання народів, зокрема АБН.

Протилежність здорового патріотизму є шовінізм, себто національний егоїзм. Він виявляється в тому, що якийсь нарід шанує й поважає тільки себе, ставиться з презирством до інших народів, не визнає прав інших народів. Особливо яскравий приклад шовінізму дали німці за часи фюрерства Гітлера. Як відомо, вони дотримувались концепції поділу націй на вищі, яким належать права на розгортання своїх сил в галузі політичного, культурного й економічного життя, і нації нижчі (унтерменші), що ніяких прав не мають і можуть бути найжорстокішими способами експлуатовані, навіть винищені народом „вищої раси”, коли це буде в її інтересах. Як відомо, цю жахливу „теорію” німці з властивою їм послідовністю реалізували на практиці під час другої світової війни.

Інший характер має московський шовінізм. В основі його також лежить своя „теорія”, що бере початок ще з XV ст. Це концепція Москви, як третього Риму. Суть її полягає в тому, що Москва має покликання керувати іншими народами в житті політичному, культурному, а особливо релігійному. Ця теорія лягла в основу політики московських царів і російських імператорів, що поволіювали один нарід за другим і, таким чином, завладіли великою частиною світу, створивши з неї тюрму народів. Москалі діяли надзвичайно підступно. Всякими способами вони нацьковували одну час-

тину народу на другу, виставляючи себе захисниками правди; вони притягали на свою службу здібніших людей поневоленої нації; поступово, крок за кроком, відбирали в поневоленого народу його права, послідовно й систематично провадили русифікацію поневолених народів.

Політику московських царів продовжують большевики; жорстокість їх ще більша, ніж німецьких націонал-соціалістів. Різниця між ними тільки та, що націонал-соціалісти нищили людей одверто, а большевики нищать їх і в той же самий час кричать про щасливе й радісне і, навіть, вільне життя в ССР. Дуже характерним є те, що шовінізм властивий і більшості московських емігрантів. Вони ніяк не можуть помиритись з думкою, що українці чи туркестанці, або якийсь інший народ — можуть вийти зі складу „єдиної неділимої” і жити самостійним державним життям. Всякими засобами вони намагаються утримати цю єдність. Вони, навіть, обіцяють якісь права поневоленим народам. А в той час большевики провокаційними засобами підтримують диверсійні рухи в інших країнах, виставляючи себе „визволителями” й захисниками свободи народів. Але ж така „братня” концепція не може триматись вічно. Всі народи світу поступово починають розуміти підступність Кремля, і вже недалекий той час, коли більшість людства перестане йому вірити.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ

Як відомо, марксистки визнають націю за тимчасове явище. На їх думку, нації почали утворюватись лише у XVIII-XIX сторіччі в зв'язку з розвитком капіталізму. Разом з падінням капіталізму, як твердять марксистки, щезне й розподіл людства на нації. Майбутнє суспільство буде безкласовим

і інтернаціональним. Тому послідовні марксистки заперечують патріотизм, любов до своєї Батьківщини. В „Комуністичному маніфесті” чітко й недвозначно сказано: „Пролетаріят не має батьківщини”. Правда, московські большевики, захопивши в свої руки владу, оголосили, що пролетаріят тепер має свою батьківщину, і що такою є ССРСР. Але це є ухилення від засад марксизму. Це гасло є вияв московського імперіялізму, вияв прагнення Москви стати політичним центром світу і підкорити собі всі народи земної кулі.

Тому цілком зрозуміло, чому саме українські соціялісти в 1917-1918 роках стояли за федерацію з Росією, чому вони заважали створенню української армії. Для українських соціялістів на першому місці стояла не самостійна Україна, а соціялізм. І навіть тепер епігони українського марксизму так легко сходяться з російськими соціялістами, горнутья до Керенського, Даліних і Абрамовичів та всякими засобами борються проти українських націоналістів, називаючи їх „фашистами”, „шовіністами” і т. інш.

Подібне явище можна спостерігати і серед інших народів світу, особливо у Франції та Італії. П'яті колони, розкидані по всьому світі, скрізь діють за вказівками Кремля на шкоду своєму народові й своїй державі, а коли б настала третя світова війна, вони разом з большевицьким військом воювали б проти своїх держав.

Отже, коли марксист заявляє, що він любить свою батьківщину і бореться за неї, то це є або непослідовність або маскування (останнє трапляється частіше).

Постає питання: на якому боці правда, чи на боці інтернаціоналізму, що розглядає націю як явище історичне й скороминуче, чи на боці здорового націоналізму, що визнає націю і любов до неї, як явища постійні, притаманні людській природі?

Для того, щоб відповісти на ці питання, перш-за-все треба з'ясувати, як марксист-інтернаціоналісти уявляють собі майбутнє людства.

Передусім слід сказати, що ці уявлення досить неясні і суперечливі. За марксистською теорією, в наслідок всесвітньої революції зникне розподіл людства на класи і разом з тим мусять зникнути і національні держави, що з'являються знаряддям насильства і панування однієї класи над іншими.

Але тут постає ряд питань: як буде стояти справа з мовою, народніми звичаями, психологічними властивостями народів, що живуть в різних умовах географічних і кліматичних, які, безперечно, відбиваються на психічних властивостях людини. На ці питання марксисті чітко відповіді не дають. Щодо питання про мову, то, стоячи на засадах марксизму, треба припустити, що в інтернаціональному суспільстві мусить бути і єдина, зрозуміла для всіх інтернаціональна мова. Але яка це мова: чи мова одного з великих народів, чи якась штучна мова типу есперанто? Судячи по тому, що робиться тепер в ССРСР і сателітних державах, большевики за залізною заслоною прагнуть до того, щоб такою інтернаціональною мовою була мова московська. Але можна з певністю сказати, що при всіх умовах міжнароднього життя Москві не вдасться накинути свою мову всьому людству.

Не може бути всесвітньою і якась штучна вигадана мова. Вона може бути вживана лише порівняно невеликою групою інтелігентів, що намагаються полегшити культурні зв'язки з різними країнами.

Не треба забувати того, що ми писали про мову вище. Різниця між мовами полягає не тільки в різниці їх звукового складу, а й у різниці внутрішнього змісту слів і речень. Змінити мову це означає певною мірою змінити свій світогляд і світовідчужання. Це разом з тим означає відмовлення від надбань рідної літератури, рідної пісні і т. ін., бо

як ми відзначили раніше, переклад на іншу мову ніколи не може бути рівнозначним оригіналові. Можна з певністю сказати, що на таке відмовлення не погодиться жодний з народів, особливо з тих, що мають віками розвинену культуру.

Так само ми не можемо уявити собі, щоб народи, які живуть на віддаленні декількох тисяч кілометрів один від одного в різних кліматичних та географічних умовах і мають чітко виявлені особливості національної психіки, загубили ці особливості і набули риси якоїсь інтернаціональної людини. Психологічно це неможливо, бо психіка людини формується під впливом різних чинників: біологічних, соціальних і історичних, а вони не можуть бути однаковими для всього людства. Тому національні властивості залишаються доти, поки існує на світі людство.

Про це ж саме свідчать і основні тенденції в розвитку людства, що з особливою чіткістю виявились після другої світової війни.

Ще Спенсер доводив, що розвиток буття підлягає двом законам, що, з першого погляду, заперечують, а насправді доповнюють один одного.

Це закон диференціації та інтеграції. На нижчих ступнях розвитку рослин, і особливо, тварин, останні мають мало розчленовану структуру, а разом з тим окремі члени тварини порівняно слабо об'єднані між собою. Розвиток тварин полягає в тому, що у неї виникають нові якості і нові органи, що об'єднуються в певну органічну цілість. З особливою яскравістю дія закону диференціації та інтеграції виявляється в будові нервової системи. Для ілюстрації досить порівняти нервову систему дощового черв'яка і людини. Перший має так звану вузлову нервову систему, що характеризується двома основними рисами: поперше, вона проста за своєю будовою, не має спеціальних органів відчуттів (зір, слух, смак і т. ін.); подруге, кожний вузол

цієї системи являє собою окремих центр, слабо з'єднаний з іншими центрами. Першова система людини відзначається великою диференційованістю і складністю, і разом з тим людина має високо розвинену центральну нервову систему, що об'єднує в єдину цілість весь її організм.

За таким самим законом іде й історичний розвиток людства. На перших ступнях розвитку люди жили окремими племенами, що завжди ворогували між собою і, разом з тим, мали лише незначні відмінності, що обумовились майже виключно природними умовами життя. В дальшому розвитку племена об'єднуються в нації, що творять свої держави. При цьому кожна нація виробляє свій національний світогляд, свою мову, свою національну культуру. Цей процес розчленованості і об'єднання людства у грандіозному масштабі відбувається після другої світової війни. Перш-за-все на наших очах відбувається великий процес об'єднання людства. Виразом його є всесвітня організація ООН. Завдання її — сприяти мирному співжиттю народів і допомагати розвитку культури і добробуту їх. Крім того, утворюються великі об'єднання народів з метою захистити себе від комуністичної московської агресії.

Це в першу чергу т. зв. Атлантийський пакт, який в скорому часі об'єднає всі народи Європи. Крім того, вже почав творитись т. зв. Тихоокеанський пакт.

Подібних грандіозних об'єднань людність до двадцятого сторіччя не знала. Це все процес інтеграції.

Але, разом з тим, відбувається не менш величній процес диференціації людства. Народи, що протягом віків були в колоніальному рабстві, тепер прокидаються для самостійного державного життя. На наших очах створилася самостійна Ін-

дія, Пакістан, за самостійність борються народи Африки, Індо-Китаю та інші.

Мало того, навіть народи, що, здавалось би, в наслідок довгого поневолення втратили своє національне обличчя, як, напр., мордвини, башкіри, черемиси та інші, також починають національно відроджуватись і боротись за свою державну незалежність.

Послідовні марксистичні вбачають в цьому процесі лише вияв реакції, що має тимчасовий характер і затримує розвиток культури й цивілізації. Твердження марксистів занадто елементарні, поверхові й не відповідають дійсності. Кожний нарід, як і кожна окрема людина, має свої фізичні і психічні властивості й своє покликання. Нормальний розвиток цих властивостей і здійснення покликання можливі тільки при наявності свободи. Рабська праця не може бути творчою. Творить тільки вільна людина. Цим пояснюється, між іншим, занепад культури народів, що попали в рабство, і відродження її, коли народи визволяються від рабства. Національне рабство, затримуючи культурний розвиток народу, разом з тим робить життя його тяжким, сумним, позбавленим радості. Навіть тварина в неволі нудьгує, мучиться і часто хворіє, хоч би вона й мала досить їжі й чистого повітря. Тим більше нудьгує в рабстві людина. Як ілюстрацію, згадаймо хоч би відомі „Невільничі плачі”, складені нашими предками за козацьких часів. Отже, неволя не тільки затримує культурний розвиток народу, а й робить його життя тяжким і сумним.

Тому стає цілком зрозумілим, чому поневолені народи з такою впертістю борються за свою свободу, жертвуючи для неї навіть своїм життям. Для кращих представників цих народів ліпше не жити, ніж жити в рабстві. З другого боку, у кожній гуманній людині мусить викликати обурення й огиду всякий імперіялізм, намагання підкорити інші

народи або тримати їх у рабстві. Але може виникнуть питання: чи не потерпить загальнолюдська культура, коли кожний нарід буде розвиватись самостійно, замість того, щоб спільними зусиллями творити єдину загальнолюдську культуру, до чого прагнуть інтернаціоналісти? На це питання можна відповісти так: від того, що кожний нарід буде вільно творити свою національну культуру, загальнолюдська культура не програє, а навпаки, виграє. Поперше, народи не живуть ізольовано. Навіть у старовинні часи, коли способи сполучення були такими недосконалими, окремі народи мали між собою торговельні й культурні стосунки. Тим тісніші стосунки між народами тепер при наявності нових удосконалених способів міжнародних зв'язків. Можна з певністю сказати, що про важливі події сучасного політичного життя швидко дізнаються не тільки висококультурні народи Європи й північної Америки, а й малокультурні народи Азії й Африки.

Крім того, слід взяти до уваги, що багатство культури полягає, між іншим, в її різноманітності і всебічності. Вселюдська культура складається із надбань різних народів. Кожний нарід вкладає в загальнолюдську скарбницю свої скарби. Навіть найталановіший нарід не може створити всебічної культури. Доказом цього можуть бути, між іншим, старовинні греки. Можна з певністю сказати, що більш талановитого народу історія не знає. А проте й їх культуру не можна назвати всебічною. Вони дали людству геніальні твори в галузі філософії, поезії, скульптури, архітектури, але мало дали в галузі права. Тут їх доповнили римляни, що створили славетне римське право, яке до останнього часу визнається за основу законодавства в різних державах світу.

Тому, чим буде більше у кожного народу можливостей розвивати свою національну культуру,

тим різноманітнішою й багатшою буде загально-людська культура.

Навпаки, коли б здійснилася мрія інтернаціоналістів, зникли національні держави, і на цілому світі існувала одна інтернаціональна мова, яка б одноманітна і бідна стала б людська культура, яким би нудним шаблоном віяло б від неї.

Все це дає нам право твердити, що марксистський інтернаціоналізм є утопія, при чому утопія протиприродна і протисторична, а тому дуже шкідлива. Реалізувати цю утопію, як це показав приклад ССРСР, можна лише шляхом насильства і страшного терору. Нехай не кажуть нам, що московський більшовизм є перекинуттям марксизму, що в інших країнах реалізація його дасть інші наслідки. Комунізм в Югославії мало чим відрізняється від московського комунізму: така сама диктатура „вождя” і комуністичної партії, такий самий терор, такі самі розстріли „ворогів народу”, таке саме переслідування інших національностей (напр., хорватів). А проте, як жодна людина добровільно не відмовиться від своєї особистости, так жодний нарід не відмовиться від своїх традицій, свого побуту, свого світогляду. А все, що здобувається насильством, є скороминуле. Нарід не може з ним примиритися, при першій нагоді буде боротись з ним, поки не вибере собі національної свободи.

ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ

В попередніх розділах ми розкривали поняття патріотизму і висвітлювали різні форми його. Між іншим, ми відзначили, що патріотизм може бути свідомим і стихійним, здоровим і хворобливим, що має назву шовінізму. Переходячи тепер до питання виховання патріотизму в українській молоді,

маємо підкреслити, що завданням такого виховання має бути патріотизм свідомий, бо тільки він забезпечує плянову, організовану участь в боротьбі за Батьківщину, за її добробут і високий культурний рівень. Але, як було зазначено вище, стихійний патріотизм є фундаментом для патріотизму свідомого; тому стихійну любов до Батьківщини не треба нехтувати, а, навпаки, всіма засобами підтримувати.

Український патріотизм мусить бути здоровим, побудованим на засадах християнської моралі і позбавленим будь-якого шовінізму. Навпаки, у нашої молоді треба всіма засобами виховувати пошану до інших не ворожих нам народів, здібність діяти спільно і організовано в інтересах своєї та інших дружніх націй.

Виховання патріотизму мусить розпочатись з перших років життя дитини. Зрозуміло, що тут не може бути мови про свідомий патріотизм. Мала дитина може лише стихійно любити людей і оточення, серед яких вона живе. Але стихійна прив'язаність до рідної природи, своїх людей, до рідних звичаїв може набути різних форм у залежності від того, як виховують дитину, в яких умовах вона розвивається. Раннє дитинство — один з найщасливіших періодів в житті людини. Дитина відвертими, нічим не затуманеними очима дивиться на світ Божий, все притягає її увагу: і соняшне проміння, що грає на стіні, і барвиста квітка, і котик, що грається на підлозі. Все це стає для дитини джерелом чистої, незаплямованої радості, яку дитина часто виявляє в дзвінкому сміхові. В цей же період починаються дитячі гри, — це найбагатше джерело дитячих радощів. Всі ці переживання глибоко западають в душу людини, стають органічною частиною її особистості, органічно зв'язують її з оточенням, в якому вона живе, викликають любов до нього, спочатку стихійну, а

потім і свідому. Багато людей, особливо в старості, з великою насолодою згадують перші роки життя і те оточення, в якому воно протікало, — і якими милими тоді здаються і рідне село, і садочок коло хати, і товариші дитинства, і собачка. з якою ми гралась у дитинстві.

Але так буває не завжди. Нерідко ранне дитинство буває переповнене важкими переживаннями і позбавлене властивих нормального дитинства чистих радощів. Крім того, деякі діти живуть у занадто одноманітному оточенні: рідко бачать природу, рідко зустрічаються з іншими дітьми. Це буває наслідком неухважності або великої бідності батьків, що примушує їх увесь свій час віддавати тяжкій праці задля шматка хліба.

Отже, виховуючи у маленьких дітей любов до Батьківщини, треба в першу чергу створити нормальне оточення. Дітей, що не вміють ще ходити, треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишиться в дитячій душі осяяне почуттям радості і покладе основи любові до рідної природи.

Коли дитина підросте і почне ходити й бігати, треба дати їй в певних межах волю, щоб вона мала можливість більше рухатися і накопичувати в своїй душі вражіння від того, що вона бачить і чує. Так дитина звикає з рідною природою і починає любити її, хоч спочатку не усвідомлює своєї любові.

Таким самим природним шляхом має виховуватись у малої дитини і любов до людей, в першу чергу до батьків і родичів, а потім до чужих.

Малій дитині шкодить шум і галас: вона стає тоді нервовою. Але дуже недобре, коли дитина виростає на самоті, коли навіть рідко відчуває материнську ласку. Тому й тут треба вибрати середній шлях.

Найближчою, любою для дитини істотою є її мати. Любов до неї є початком всякої любови, і в тому числі любови до Батьківщини. Тому поведінка матері, ставлення її до малої дитини має велике значення у вихованні патріотизму. Мати не мусить по-тваринному любити свою дитину; її любов повинна бути розумною, інстинктовний бік у неї має поступитись перед духовим. Отже, треба рішуче уникати палких поцілунків „взасос”, коли мати з шалом чисто інстинктивної любови впивається губами в ніжне тільце дитини й нервує її. За шкідливі треба визнати й нестримані чукикання дитини, які теж впливають на нервову систему її і часто викликають у неї неприємні переживання. Мати мусить любити дитину ніжно, але спокійно і оточувати її атмосферою радості. Діти вже на початку третього місяця життя починають усміхатись. Здебільша ця усмішка є відповіддю на радісну усмішку матері, і тоді радість дитяча й материнська зливаються в гармонійну єдність, залишаючи в душі незагладний слід. Приблизно у 21-22 місяці діти починають „гулити”, себто виголошувати різні звукові сполучення, що являють собою зародок мови. „Гуління” дає велику приємність дитині, а особливо, коли в той же час з радісною усмішкою розмовляє з нею мати. Дитина не розуміє слів матері, але вона відчуває настрій її. Це перша розмова малої дитини з дорослою людиною, якою є любляча мати. В цій розмові відбувається радісне єднання душ, проіяятих спільними почуттями.

Потужним джерелом приємних переживань малої дитини є колискова пісня матері. Змісту її теж не розуміє дитина, але настрої її, а особливо милий голос матері, можна сказати, на ціле життя залишаються в душі дитини, як джерело найшляхетніших переживань її. Меншу ролю в ранньому дитинстві має батько. Але і він не мусить бути холодним і байдужим до дитини.

Велике значення у вихованні має моральна атмосфера, що панує в родині. Шкідливий вплив на дитину мають взаємні сварки батьків, вияви незадоволення життям, пригнічений настрій і т. інше. Навпаки, сердешні й добрі відношення між батьками, їхня життєрадісність і бадьорість, віра в майбутнє благодійно впливають на дитину, посилюють у неї любов до батьків. А остання є основа патріотизму, бо родина є мала Батьківщина, на ґрунті якої будується й Батьківщина велика.

Все, що ми відзначили вище, стосується підтримання й виховання стихійної любови до Батьківщини. Але вже в дошкільному віці можна і слід розпочинати виховання свідомого патріотизму. Українська дитина у 3-4 роки мусить знати, що вона має свою Батьківщину — Україну. В психології дошкільника вже намічається ґрунт для такого виховання. Відомо, що вже на третьому році життя у дітей починається період запитань, спочатку у формі „що це”, а потім в формі „чому”. Ці запитання свідчать про те, що душа дитини вже ніби прокинулася до свідомого життя. Слід відзначити також, що з 2½-3 років дитина зберігає в пам'яті одержані нею враження і може їх відновлювати. Все те, що діялось з нами до цього часу, переходить у стан підсвідомого і, хоч має великий вплив на формування нашої психіки, в більшості випадків не згадується, себто не може бути відновлене в нашій свідомості.

Навпаки, враження, сприйняті нами починаючи з 3-ох років життя, не тільки в якійсь своїй частині зберігаються в нашій пам'яті, але можуть бути відновлені нами з великою чіткістю й яскравістю.

Маючи це на увазі, треба вже з цього періоду почати формування психіки дитини в напрямку виховання в неї **свідомої** любови до Батьківщини. А щоб це виховання найбільшою мірою відповідало природі дитини, треба використати запитання

дитини, що вона на кожному кроці ставить дорослим і в першу чергу своїм батькам. Українська дитина, зустрічаючись з дітьми і дорослими іншої національності, чуючи чужу мову, цілком природно може поставити приблизно такі запитання: „чого Бєрта розмовляє не так, як ми?“ Такі запитання дадуть привід батькам з'ясувати бодай у найпростішій формі, що наша Батьківщина — Україна, що українці мають свою мову, відмінну від мови інших народів і т. ін. А далі, коли дитина підросте й стане більше розуміти, їй слід від часу до часу, не насилуючи її уваги, в простій формі розповідати про Україну, про її минуле, природу, звичаї і т. ін. Мєнше приводів до подібних запитань мають українські діти, що живуть у чисто українському оточенні. Тоді батьки мусять самі якось навести дітей на подібні запитання. Зрозуміло, що це треба робити з найбільшою природністю. Могутню ролю у вихованні взагалі і у вихованні любови до Батьківщини відіграє слово, в першу чергу живе, а потім друковане. Мова, як це ми декілька разів відзначали раніше, міцно зв'язана з думкою, є органом її. Хоч мала дитина порівняно зі старшими дітьми і дорослими слабо розуміє мову, але все ж таки розуміє її, особливо, коли остання має прості форми і своїм змістом відповідає досвіді дитини. Як відомо, діти з особливою охотою і, навіть, захопленням слухають казочки. Останні залишають у душі дитини не тільки яскраві образи, а й сильні почуття. Можна, навіть, сказати, що людина ніколи не переживає під впливом слова таких сильних почувань, як у дошкільному віці. Під впливом веселої казки діти регочуть, підстрибують, плескають у долоні, очі у них блищать від радості, обличчя червоніють. Навпаки, під впливом сумної, а особливо страшної казки діти затихають, горнутья один до одного або до старших, очі в них від страху поширюються, а іноді в них з'яв-

ляються навіть сльози. І все ж таки діти слухають страшну казку і протестують, коли доповідач хоче обірвати її.

Діти старшого дошкільного віку з охотою також слухають простенькі оповідання з історії, з життя тварин та інше.

Цю любов дітей до казочок і оповідань треба якнайширше використати з метою виховання любови до Батьківщини. Рідні казки й історичні оповідання вводять дитину в коло духового життя нації, а історичні оповідання знайомлять її з минулим свого народу, що стає для неї рідним і милим.

Вплив слова на душу дитини посилюється тоді, коли воно сполучається з музикою, себто має форму пісні. Вище ми згадували про те, як люблять пісню навіть немовлята, що навіть не розуміють її змісту. Ще більше люблять її діти дошкільного віку. Люблять не тільки слухати, а й самі співати. Тому треба вчити дітей українських пісень, приступних для їхнього розуміння й почувань. Наш співучий нарід має багато спеціально дитячих пісень; крім того, дитячому вікові відповідають більшість обрядових пісень, що їх з такою охотою співають діти. На книжковому ринку є вже чимало спеціальних дитячих пісень. На Східній Україні, між іншим, широкою популярністю користався збірник талановитого диригента, композитора і знавця дитячої психології Верховинця. Але тепер його, мабуть, трудно дістати, бо приблизно в 1936-1937 році Верховинець був заарештований НКВД і безслідно зник; разом з тим були заборонені й знищені його твори.

Рядом із казкою, оповіданням і піснею, як чинниками виховання дитини, стоїть гра. Дошкільний вік часто називають періодом гри. І це має свої підстави. Дитина дошкільного віку, що живе в нормальних умовах, більшу частину свого дитячого життя грається. Можна сказати, що гра являє со-

бою найбільше джерело дитячої радості. Далі ми зупинимося на тому, як гра розвиває в дітей творчі здібності, організованість, наполегливість, дисциплінованість. Тепер же ми відзначимо її роль у вихованні любові до Батьківщини. Зрозуміло, що найбільша роль гри у вихованні стихійного патріотизму. Переживаючи в процесі гри хвилини найчистішої радості, дитина прив'язується душею до всього, що зв'язане з її грою: до своїх товаришів, до рідної природи, до свого села чи міста, до своєї родини. Все це міцно зливається з її особистістю; частково переходить в стан підсвідомого, а частково залишається в пам'яті на все життя. Але гра може бути використана і з метою виховання свідомого патріотизму. Зрозуміло, що це можливе лише при умові керівництва з боку досвідченої дорослої людини. Тут велике значення мають добір ігор і пояснення їх. Дуже підходять до цього гри, що зв'язані з нашими старовинними обрядами. Пояснюючи їх дітям у простій, зрозумілій і разом з тим цікавій формі, можна зацікавити дітей нашим минулим і прищепити їм любов до нього. Крім того, дорослий, що має відповідну фантазію і добре розуміє дитячу психологію, може сам скомбінувати гри, що своїм змістом і формою будуть виховувати любов до Батьківщини.

Пісня і гра мають свій повний сенс і могутній вплив на психіку дитини переважно тоді, коли дитина живе не ізольована, а в товаристві інших дітей. Крім того, товариство й само по собі є дуже важливим чинником у вихованні в дітей любові до Батьківщини.

Товариші — це свої, близькі люди, що спільно грались і співали. Любов до них, як і до рідної природи, спочатку має стихійний, неусвідомлений характер і засновується на т. зв. соціальному інстинктові, що властивий як людині, так і тваринам. Але поступово на ґрунті її розвивається лю-

бов свідомо, що поширюється потім і на цілу націю.

Але товариство може бути різним, вплив його на окрему дитину може бути корисним і шкідливим. Тому, не обмежуючи занадто волі дитини, треба доглядати за нею й зокрема за тим, з ким вона товаришує і як взагалі проводить свій час. Найлегше і найпростіше це можна робити в дитячому садку, де діти завжди перебувають під доглядом садівнички, що присвятила себе справі виховання дітей.

Суспільно-економічне життя складається так, що дитячий садок поступово стає в такій же мірі потрібним, як і школа. Крім того, слід взяти до уваги й поступовий розвиток педагогіки й психології дитини. Ці галузі знання, що спрямовані на вдосконалення виховного процесу, вимагають спеціальних студій; з ними може бути обізнана лише незначна кількість батьків. Щодо виховання свідомого патріотизму, то дитячий садок дає в цій галузі незрівняно більші можливості, ніж родина. В дитячому садку само собою утворюється широке товариство, яке в такій формі здебільшого неможливе в родинних умовах життя дитини. Тут є всі можливості не тільки посилювати стихійну любов до Батьківщини, а й виховувати у дітей свідому любов до неї, при чому виховувати планоно й систематично. Але це можна сказати про добре організований садок, керований добре підготовленими і відданими своїй справі садівничками. Коли ж дитячий садок організований зле, коли в ньому панує формалізм, коли садівнички лише „відбувають” свої обов’язки, не люблять з повною щирістю дітей, не віддаються всією душею своїй праці, — дитячий садок далеко поступається з погляду доброго впливу на дітей перед родиною, що має в своєму складі добрих, люблячих батьків. Тому дитячий садок мусить бути організований як велика,

дружня родина. Садівничка мусить бути для дітей другою матір'ю, такою ж люблячою, але крім того, озброєною знаннями з педагогіки та дитячої психології і відповідним досвідом.

Любов до дітей і до справи виховання їх дасть можливість садівничці уникнути великої хиби, властивої багатьом дитячим садкам, — а саме шаблону у змісті і формах виховної роботи. Висловлюючись метафорично, садівничка мусить відчувати, як пульсують дитячі душі, щоб давати їм в кожний момент відповідну духову споживу і у відповідній формі.

Щодо самих способів виховання патріотизму у дитячому садку, то вони в основному ті самі, що й у родині. Треба в першу чергу сприяти розвитку стихійної любови до Батьківщини, заснованої на інстинкті і навичці, а потім на ґрунті її розвивати любов свідому. Для розвитку любови до рідної природи й рідного оточення треба, щоб приміщення дитячого садка і його подвір'я мали затишний вигляд і вабили до себе дітей. В приміщенні дитячого садка мусять бути гарні, приступні для дитячого сприймання малюнки, а голівне, живі квіти в горнятках, вазонах і т. ін.

Дворик дитячого садка мусить бути справжнім садом, з квітами й декоративними деревами, з купками чистого пісочку і т. інш.

Але, коли б дитячий садок був найкраще оздоблений і мав найкраще дворище, дітей не слід тримати у вузькому оточенні садка. Їх треба частіше, скільки це дозволяє погода, виводити на ширші простори: в ліс, поле, на річку, на озеро. Тут діти можуть бавитись, збирати квіти: садівничка може організувати гри або щось розповідати дітям. Спогади про такі екскурсії надовго залишаються в пам'яті дітей, як хвилини безтурботного й радісного життя.

Для розвитку в дітей любови до своєї нації треба прагнути до того, щоб між дітьми не було сварок, щоб серед них завжди панував бадьорий і радісний настрій; щоб діти відчували радість товариського єднання. Найбільше сприяють цьому групі гри.

Поряд з цим садівничка виховує й свідому любов до Батьківщини, що базується на любові стихійній і органічно з неї виростає. Про засоби такого виховання ми писали вже вище. Це казки й оповідання, гри з поясненнями, розмови про минуле, організація ігор з метою патріотичного виховання. Але в умовах дитячого садка все це робити значно легше, а головне, всі ці засоби патріотичного виховання легше можуть бути приведені до певної системи й застосовуватись за певним планом. Крім того, в дитячому садку простіше й легше застосувати такий засіб виховання, як деклямація дітьми патріотичних віршів. У родинних обставинах це не так зручно, бо бракує слухачів, або слухачами бувають дорослі, в наслідок чого дитяча деклямація може набути характеру демонстрації дитиною своїх здібностей. В дитячому садку звичайно деклямає декілька дітей, і тому деклямація стає спільною товариською дією і має більший і глибший виховний вплив. При цьому має велике значення добір віршів для деклямації та вміле пояснення змісту їх дітям. Таких віршів багато є з Шевченка, піходять для цього деякі вірші Лесі Українки й Олеса.

Підсумовуючи сказане вище про виховання патріотизму в дошкільному віці, хочу ще раз підкреслити велике значення цього періоду життя дитини в розвитку й формуванні в людини любови до Батьківщини. Перечитуючи автобіографії або автобіографічні твори великих людей, читаючи твори письменників, що відображають дитячі роки життя людини, приходжу до висновку, що в бага-

трьох випадках любов до рідного краю в першу чергу засновується на дитячих переживаннях. Дитинство, коли воно проходило більш-менш нормально, звичайно буває повне чистих, нічим незаплямованих радощів. На все, що її оточує, дитина дивиться одвертими очима, без всякого упередження. Тому вражіння її цікаві й захоплюючі. Дорослі, а особливо старі люди, часто згадують своє дитинство, як найщасливіший період свого життя. І в цих спогадах такою милою й привабливою здається природа рідного краю, такими гарними й близькими здаються люди, що жили з нами, — наші батьки, родичі, знайомі, товариші дитячих ігор. І коли ви перебуваєте на чужині, вам так жагуче хочеться хоч на хвилину побувати в рідному краю, поглянути на рідну хату, де ви провели своє дитинство, на садок, на рідне село, на ліс, на річку, в якій ви так весело купались, на своїх земляків, послухати пісень, що літніми вечорами широко розлягалися по селі. І нам тоді здається, що на Батьківщині і небо якимсь інше, блакитніше, і сонце ласкавіше, і зорі вночі світять ясніше, і дерева зеленіші і квіти пахнуть краще. Навіть тоді, коли дитинство буває нещасливе, коли дитині доводиться терпіти неправду і жорстокість з боку дорослих, людина іноді згадує, вражіння від рідної природи, як щось світле й радісне. Прикладом цього може бути Шевченко, який до кінця днів своїх зберіг переживання від рідної природи, як найсвітліші хвилини свого життя. Можливо, що контраст між красою української природи і жахливим, повним страждання життям українського селянства і були одною з основ великої любови Шевченка до своєї Батьківщини.

*

Шкільний період у житті людини значно, а іноді й різко відрізняється від періоду дошкільного. Ко-

ли для останнього найхарактернішою є гра, то для першого найхарактернішим є навчання. Коли в останньому велику роллю відіграє почуття, що офарбовує всі прояви психічного життя, то в першому все більш чітко на перший плян виступає мислення. Але сучасна школа часто ще посилює цю різницю і цим шкодить нормальному розвитку дитини. Дитина, приходячи в школу, ніби попадає в новий світ, що нічого не має спільного з родиною або дитячим садком. Замість люблячої матері або ласкавої й привітної садівнички, вона бачить тут суворого й сухого вчителя. Життя дитини повинно тут вкладатися в рамці певних правил, сенс яких дитині здебільшого не пояснюється, а, коли й пояснюється, то занадто формально. Індивідуальність дитини затирається, бо до всіх учнів застосовується один, роками, а може й віками вироблений шаблон. Шкільне навчання, за незначними винятками, нецікаве, бо за своїм змістом і формою не відповідає або мало відповідає психіці дітей. Тому діти, як правило, вчать з примусу: з примусу слухають пояснення вчителя, з примусу виконують шкільні завдання. Коли примус перестає діяти на дитину, вона стає неуважною в класі і не виконує шкільних завдань. В школі, як правило, панує нудота, і тому діти з неохотою ідуть до неї і з радістю виходять з неї. З великою нетерпеливістю діти чекають ферій, коли можна не ходити до школи і якийсь час пожити так, як цього вимагає дитяча природа. Єдине, що приваблює дітей у шкільному житті — це товариство. На перервах молодші школярі граються, продовжуючи те, чим вони жили до школи. Старших школярів об'єднує спорт, літературні зацікавлення, а іноді й спільні розваги, що не завжди стоять на високому рівні. Так утворюється своє школярське життя, що не має нічого спільного з шкільними заняттями і шкільними правилами. А на ґрунті цього часто

утворюються два табори, табір учнів і педагогів. Кожний з них живе своїм життям. Мало того, між ними часто існує ворожнеча, що іноді набуває різних форм. Такі риси були властиві дореволюційній школі (див. нарис Помяловського „Бурса”, оповідання Чехова „Человек в футляре”, повість Ф. Сологуба „Мелкій бес”). Але цих хиб ще й досі не позбавилась і західня середня школа. Зрозуміло, що при таких умовах виховний вплив школи на учнів не може бути високопозитивним, а навпаки, часто буває негативним. Недарма відомий професор-педагог і психолог Зіньківський у своїй доповіді на педагогічній конференції, що відбулася в 1916 році в Києві, піддав такій різкій критиці середні школи, в першу чергу гімназії.

А особливо така школа не може з честю виконувати своїх завдань в галузі патріотичного виховання молоді. В такому вихованні велику роль мають приємні емоції, що асоціюються з тими вражіннями, що їх одержує дитина від рідного оточення. Таких вражінь схолястична, формалістична школа дає учням дуже мало, або зовсім не дає. А щодо тих знань, що їх дає школа в галузі історії рідного краю та його географії, то вони, будучи подані в сухій офіційній формі, не офарбовані відповідними емоціями, залишають лише поверховий слід у душі учня.

Тому в інтересах патріотичного виховання української молоді треба усунути формалізм, бездушність, шаблон, ігнорування психологічних властивостей дітей різного віку, а також індивідуальних властивостей та інтересів окремих учнів, — коротше, відкинути все те, що викликає в дітей відразу до школи і педагогів. Шкільний, як і дошкільний період життя дитини мусить бути наповнений бадьорими, світлими переживаннями, щоб людина потім у зрілому або старечому віці могла з великою приємністю згадувати їх. Лише при цій умові дасть

великі позитивні наслідки виховання свідомого патріота в нашої молоді. А засобів для цього школа має дуже багато. Це перш-за-все години історії України. Вони знайомлять молодь з минулим нашої Батьківщини, з великими діячами її, що самі були зразками відданості своєму народові, знайомлять з великими народними рухами у боротьбі за волю України. Разом з тим історія, з одного боку, висвітлює ті великі завдання, що стояли й стоять перед нашим народом, а з другого, і ті помилки, що були пропущені українцями в минулому і призвели до поневолення України. Інакше кажучи, історія дає молодій людині розуміння себе, як члена великого народу, з яким вона органічно зв'язана і для якого повинна працювати, не жаліючи для неї навіть свого життя, як не жаліли його наші предки, Святослав Завойовник, Володимир Мономах, Ігор князь Новгород-Сіверського, Хмельницький, Богун, Кричевський та багато інших. Але, щоб години історії мали такий виховний вплив на нашу молодь, для цього треба, щоб її викладав педагог, сам пройнятий глибокою любов'ю до Батьківщини і здібний передати цю любов учням. Для того, щоб години історії справляли на учнів сильніше вражіння й залишили в їх свідомості глибокий слід, треба використовувати, між іншим, засоби ілюстрації, що їх рекомендує методика, як історичні картини, схеми, історичні мапи. Вражіння від розповіді або лекції вчителя посилюється, коли він включає в нього відповідні вірші, уривки з творів письменників, або історичні думи. Прекрасною ілюстрацією до лекції з історії можуть бути історичні екскурсії. Коли б Україна скинула з себе большевицьке ярмо і стала самостійною державою, треба було б взяти за правило, щоб кожний учень хоч раз побував у Києві, Львові, Полтаві, на Дніпрових порогах, побачив такі історичні пам'ятки, як св. Софія, Золота брама в Києві, церква св. Юра у Львові та інш.

Зрозуміло, що історична екскурсія тільки тоді може дати добрі наслідки, коли вона відбувається під керівництвом досвідченого педагога, що не тільки показує пам'ятники старовини, а й живо і цікаво пояснює їх.

Коли історія України знайомить молодь з минулим, то географія знайомить її переважно з сучасним нашої Батьківщини: з її просторами, природними багатствами, промисловістю і т. інш. Години географії мають показати учням, які багатства має наша Батьківщина і якими б великими матеріальними благами користалася б вона, коли б вона була самостійною. Разом із тим вона має допомогти українській молоді чітко усвідомити ті конкретні завдання щодо відбудови й розбудови нашої Батьківщини, що стоять перед нею. Географія ще в більшій мірі, ніж історія, вимагає живого викладання, бо інакше вона обертається в суху науку, перелік морів, річок, міст і т. інше.

Географія не менш, ніж історія, вимагає живих оповідань та різних ілюстрацій. Не менше вона вимагає також екскурсій. Це в першу чергу т. зв. близькі екскурсії з метою вивчити місцевість, що в ній перебуває школа. Такі екскурсії, крім чисто освітньої мети, мусять ставити перед собою і виховні завдання, в першу чергу завдання патріотичного виховання. Місцеві екскурсії слід часто організувати в молодих клясах загальноосвітньої школи, виходячи з засад концентричності навчання. Спочатку діти повинні вивчити й полюбити свою вузьку батьківщину, себто своє село чи місто та їх околиці, а потім перейти до вивчення цілої України, чому відповідають т. зв. дальні екскурсії. В таких екскурсіях велике значення має вдало вибраний маршрут. Зокрема бажано, щоб екскурсанти, витрачаючи найменше часу, могли побачити найбільш типових об'єктів, що характеризують природу України, її населення і промисловість; цьому між

іншим, відповідає екскурсія Дніпром, починаючи з його верхньої течії або з одного з його потоків і кінчаючи Дніпровим гирлом. Така екскурсія не тільки збагатить учнів коштовними географічними знаннями, а й багатими естетичними вражіннями. Могутні ліси у горішній течії, Київські гори, Дніпрові кручі, пороги, широкі степи, все це, як у панорамі, пройде перед очима екскурсантів і залишиться в їх пам'яті на довгі роки. Відвідуючи такі міста, як Київ, Полтава, Харків, Січеслав, Чернігів, треба побувати в музеях, де зібрано багато пам'яток української старовини й мистецтва. Географічні екскурсії доцільно поєднувати з екскурсіями історичними. Зрозуміло, що керівниками таких екскурсій мусять бути викладачі історії і географії, які в своїх поясненнях доповнюють один одного. Під час географічних і історичних екскурсій доцільно збирати різні експонати, робити записи й зарисовки. Вражіння від екскурсії мають бути темами для учнівських викладів або для статей, що мають міститися у учнівських журналах. Увесь цей матеріал, в тому числі й учнівські журнали, треба збирати в спеціальних шкільних історичних і географічних музеях і кабінетах. Тоді праця попередніх поколінь молоді буде наукою для поколінь наступних і таким чином в цій галузі буде творитись цінна традиція, що матиме велике значення у вихованні молоді взагалі і в вихованні любови до Батьківщини зокрема.

Поруч із історією та географією, як чинник виховання любови до Батьківщини, треба поставити історію української літератури і народньої творчости. Кожній освіченій людині відомо, який могутній вплив має красне письменство на світогляд і формування психіки народів. Під впливом літератур часто утворювались і утворюються цілі течії в культурному, громадському, а іноді, навіть, і в політичному житті народів. Але вплив цей може

бути позитивним і негативним. Прикладом першого можуть бути твори Шевченка, що відіграли і відіграють виключну роль у визвольних рухах України. Таким же прикладом може бути роман Бічер Стів, що великою мірою спричинився до боротьби за визволення з рабства американських муринів. Прикладом негативного впливу на читачів можуть, між іншим, бути твори російського письменника Арцибашева, що вносили великий моральний розклад серед російського і почасти українського суспільства. Особливо великий розклад вносили твори Арцибашева і подібних до нього письменників серед молоді. Під впливом цих творів, між іншим, серед молоді на початку ХХ ст. швидко ширились т. зв. гуртки огарків, що зібравшись, утворювали найцинічніші оргії. Все це треба мати на увазі при викладанні літератури в школі, особливо в її старших класах. У школах, як відомо, вивчають т. зв. класичну літературу. Вже ця назва показує, що це є вибрана література, яка може мати на учнів лише позитивний вплив. Але українське шкільництво через тяжкі історичні обставини не стабілізувалося так, як шкільництво народів, що мають свої самостійні держави. Не стабілізувався і зміст шкільного курсу історії української літератури. Тому можливі ще суперечки, кого з українських письменників зачислять до класиків. Для свідомих українців, а тим більше для українських педагогів не може бути сумніву в тому, що до класиків української літератури треба зачислити Котляревського, Шевченка, Квітку-Основ'яненка, Глібова, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Коцюбинського, Франка, Лесю Українку, Олесья, Стефаника. Їх твори стоять на високому мистецькому рівні і своїм змістом можуть лише позитивно впливати на молодь. Але як бути з підсоветською і новою емігрантською літературою? На нашу думку, не може бути сумніву в приналежності до класич-

ної літератури творів неоклясиків Зерова, Филіповича, Філянського. До них треба зачислити також твори Тичини і Рильського, написані приблизно до 1924-1925 року, себто до того часу, коли ці письменники зрадили Батьківщину й стали підлабузниками комуністичної партії. Але до українських класиків не можна зачислити більшість підсоветських письменників, а особливо Миколи Хвильового. Не можна заперечувати у нього наявності письменницького таланту, але твори його можуть мати лише розкладницький вплив на українську молодь. Вони садистичні й порнографічні. Їх може студіювати лише дозріла людина, а особливо психіатр. Для останнього вони дають дійсно багатий матеріал. Крім того, Хвильовий до кінця свого життя залишався комуністом, себто прибічником системи, яка принесла стільки нещастя Україні і від якої наша Батьківщина не може нічого доброго чекати в майбутньому. Нарешті, хоч прибічники Хвильового й виставляють його як борця за Україну, а насправді він таким не був. На початку революції він працював в ЧК і нещадно нищив тих, хто боровся за волю нашої Батьківщини. А в своїх творах дозволив собі те, чого не дозволив жодний з українських письменників і журналістів: найганебнішим способом образив найбільшого українського поета і нашого духового вождя Шевченка. Тому твори Хвильового, будучи шкідливими через свій порнографізм і садизм, не менш шкідливі і з погляду патріотичного виховання нашої молоді.

Крім добору творів красного письменства, що їх має студіювати молодь, з погляду завдань виховання взагалі і патріотичного виховання зокрема, велике значення має відповідність творів віковим властивостям учнів. Наприклад, більшість драматичних творів Лесі Українки, просякнутих високим патріотизмом, будучи дуже корисними в старших

клясах середньої школи, не будуть мати належного впливу на дітей молодшого віку.

Як і в кожній дисципліні, так і в літературі, велике значення має не тільки добір матеріалу, а й спосіб викладання його. І коли в інтересах патріотичного виховання нашої молоді ми вимагаємо, щоб вкладали душу в свою дисципліну викладачі історії й географії, то тим більше ми таку вимогу мусимо ставити до викладача українського красном письменства. Письменство є велике мистецтво, і як у такому в ньому велику роль відіграють емоції і між ними особливо емоція естетична. Якраз завдяки тому, що твори красном письменства пройняті різноманітними і сильними почуттями, вони так глибоко і всебічно впливають на душу читача. Тому холодне, формалістичне викладання історії українського письменства не тільки нічого не дасть корисного молоді, а може навіть викликати у неї нехіль до кращих творів наших письменників. Хто вчився у старій дореволюційній російській школі, той може засвідчити, що вірші, виучувані в ній, губили для більшости учнів свою красу й ставали нудними. З огляду на це викладач літератури мусить дбати про те, щоб твори наших письменників сприймались не лише розумом, а й серцем молоді. Засобами для цього є ґрунтовна підготовка і по-мистецькому виголошена лекція чи розповідь учителя, вдало дібрана ілюстрація портретами письменників, малюнками, що відображують зміст їх творів, мистецька деклямація і т. ін.

Мені доводилося бути свідком того, яке сильне вражіння справляє на учнів музична ілюстрація лекції вчителя. В 1940 р., керуючи педагогічною практикою студентів педагогічного інституту, я відвідав з ними декілька лекцій української літератури в одній середній школі. Викладав літературу в цій школі мій учень ще з 1918 року, людина всебічна й високоосвічена. Тема лекції — „Драма-

тична творчість Шевченка". Учитель розповів про знайомство й дружбу Шевченка з Щепкіним і про самого Щепкіна, як дуже талановитого актора, про обставини, в яких Шевченко написав „Назара Стодолю", коротко розповів про епоху, що її відбиває драма, дав докладну характеристику дійових осіб драми. Потім він відзначав той вплив, що його мав Шевченко на дальший розвиток української драми. Нарешті він зупинився на постановках „Назаря Стодоли" на українській сцені і зокрема на „Вечорницях" Ніщинського, що включені в драму Шевченка. Коли до кінця лекції залишалось хвилин 10, учитель завів патефон і в класі пролунали ніби зі сцени самі „Вечорниці". Вражіння від ілюстрації було надзвичайно сильне... Продзеленчав дзвоник, але „Вечорниці" не скінчились, і учні вимагали, щоб вони продовжувались, і не хотіли виходити з класи.

Темою другої лекції того ж учителя були „Українські історичні думи". Учитель розповів про історичні обставини, в яких творились думи, про боротьбу нашого народу з татарами, турками і поляками, розповів про кобзарів, про зміст і структуру дум, про їх виконання і про бандуру, як інструмент, у супроводі якого кобзарі співали думи. В свою лекцію вчитель включив, як ілюстрацію, декілька типових дум. Але він не читав їх по книжці, як це робить більшість вчителів, навіть не деклямував, а співав під акомпаніємент бандури. Вражіння було надзвичайне. Про себе можу сказати, що за весь час своєї довгої педагогічної праці я не чув шкільної лекції, що справила б таке сильне вражіння на слухачів. Зрозуміло, що не від кожного вчителя літератури можна вимагати, щоб він ілюстрував деякі зі своїх лекцій співами і музикою. Для цього треба мати відповідний голос і музичні здібності. Коли б спробував так ілюструвати свою лекцію „безголосий" вчитель, він би ви-

кликав цим не захоплення, а сміх. А проте маю до цього додати, що такої ілюстрації якогось особливого голосу може й неpotрібно. Вся сила в умінні володіти ним. Мені згадується виконання українських дум і пісень Дмитром Ревуцьким. Це було в 1934 році. Ревуцький приїхав до своїх родичів у Полтаву. Родичі влаштували родинну вечерю й запросили на неї мене. Не пам'ятаю, до вечері чи після неї попросили Ревуцького заспівати. Він зразу ж згодився і проспівав декілька дум та побутових пісень. Голос у нього був не блискучий, не дуже сильний і не зовсім чистий. Але Ревуцький з великим мистецтвом передавав найскладніші почуття, відбиті в піснях; мало того, коли він співав про якихось історичних осіб, або коли в пісні виступали якісь персони, в співі Ревуцького вони виступали як живі з чітко окресленими рисами. Особливо мене вразила відома пісня про Байду. Розмову султана турецького з Байдою Ревуцький передав з такими інтонаціями, що перед слухачами дійсно ніби вставали постаті цих персонажів.

Учитель української літератури, як і вчитель історії, з метою патріотичного виховання мусять висвітлювати досягнення нашого народу в галузі культури і цим прищеплювати пошану до своєї Батьківщини. Дуже важливо показати історичну тяглість цих досягнень, починаючи з княжих часів. Якраз тоді з'явився такий шедевр словесного мистецтва, як „Слово о полку Ігоревім”, подібного до якого мають небагато народів світу. Зазнайомлюючи учнів з новою українською літературою, учитель мусить вказати на те, що вона розвивалася в надзвичайно тяжких політичних обставинах, і все ж таки не поступається перед літературою деяких народів, що мали довший час, ніж українці, свої самостійні національні держави.

Особливо ж на годинах красного письменства треба висвітлювати й багатство української народ-

ньої пісні, що поступається може лише перед піснею італійською.

Але висвітлюючи досягнення нашого народу в галузі культурної творчості, не слід впадати в перебільшення і порушувати об'єктивну правду. Не треба наслідувати московських большевиків, що скрізь галасують про „великий, передовий російський нарід”, який всіх перемагає, якому належать всі винаходи в галузі культури й техніки: паротяг, радіо, телефон, літак, навіть корабель. Такі безпідставні хвастоці викликають тільки сміх і, як усяка брехня, не підвищують, а знижують гідність народу. Тому, висвітлюючи досягнення українського народу, не треба відступати від історичної правди. Наприклад, неприпустимо, щоб учитель літератури, висвітлюючи досягнення в цій галузі, доводив, що українська література стоїть вище літератур німецької, англійської або французької. Треба стимулювати прагнення молоді йти вперед і творити високі культурні вартості, а не виховувати в них неправдиві уявлення про культурні досягнення нашого народу, бо це кінець-кінцем призводить до шовінізму і заважає навіть поступові народу.

Але поряд з тим не слід зменшувати культурних досягнень українського народу. Через відсутність своєї самостійної держави багато здібних українських інтелігентів пішли на працю до москалів. Це почалось ще з кінця XVII сторіччя, коли бувші вихованці Київо-Могилянської академії переходили до Москви й Петербургу, засновували там школи, виправляли церковні книги, а в початку XVIII ст. брали дуже активну участь у реформах Петра I. З того часу Україна дала для Москви дуже багато видатних письменників, малярів, музик, учених, як Гоголь, Рєпін, Бортнянський, Ведель, Потєбня і багато інших. Всіх їх Москва трактувала як своїх, як „руських”. Але ще далі пішли большевики. Тепер вони присвоюють собі, як „руських” пись-

менників навіть Шевченка, Франка, Лесю Українку. У всьому цьому є певна згубна для нас тенденція стерти з лиця землі Україну не тільки як політичну, а й культурну одиницю. Школа не мусить бути байдужою до цього небезпечного явища. Історик і літератор мусять всебічно висвітлювати, які великі культурні вартості створив наш нарід, навіть будучи в московській неволі; мало того, вони мусять підкреслювати, що Україна має більше права на ці вартості, ніж Москва. Наприклад, на годинах літератури слід вивчати творчість Гоголя і Короленка, як українців, що писали російською мовою; на годинах історії слід зазнайомлювати учнів з творчістю Левицького, Репіна, Маковського, Ярошенка та інших.

Крім названих вище дисциплін, історії, географії і красного письменства, виховання свідомої любови до Батьківщини мусить мати місце і на годинах природознавства, фізики, математики, а особливо на годинах співів.

Слід тільки зауважити, що таке виховання не мусить бути штучним. Його треба застосувати лише тоді, коли самий зміст певних розділів дисципліни або запитання учнів дають підставу для розмов про нашу Батьківщину. Інакше наша школа впаде в ту помилку, що в ній загрузла школа советська, яка буквально на кожному кроці шкільного навчання підкреслює геніяльність Сталіна і великі досягнення „великого руського народу”.

Ми вже вказували раніше, який вплив на формування психіки читачів має література. Тому при вихованні патріотизму в української молоді треба велику увагу звернути на самостійне читання учнів. В першу чергу це читання творів красного письменства. Зрозуміло, що учні передусім мають читати твори клясиків української літератури. Тут читання учнів безпосередньо зв'язується з годинами навчання в клясі, про що ми згадували вище.

Тепер ми маємо хоч коротко зупинитись на читанні неокласичної літератури в світлі виховання любови до Батьківщини. Найважливішим тут є добір творів до читання. В цьому великою допомогою для педагога була б літературна критика, але критика здорова. Нажаль, такої критики ми майже не маємо. Підсоветські критики — це наймити комуністичної партії. Писання їх не тільки не будуть сприяти вихованню патріотизму української молоді, а, навпаки, будуть тільки розкладати і дезорганізувати її. Щождо емігрантської критики, то вона теж не може бути названа здоровою. Якось вийшло так, що на еміграції літературну критику взяли в свої руки ті, що, з одного боку, перебувають під великим впливом марксистської ідеології, а з другого, заперечують актуальність українських традицій і „прощаються з учора” (Шерех). Коли проаналізувати писання цих критиків, то вийде, що кращими творами є такі, що можуть тільки розкладати морально нашу молодь, або вбивати в неї віру у визвольні змагання українського народу. Навпаки, ці критики або промовчують твори з високоморальним і патріотичним змістом, або обливають їхніх авторів найбруднішими поіями. Особливо дістається від таких критиків патріотів — письменникові Кащенко. З нього вони зробили примітивіста, позбавленого будь-якого мистецького хисту. На щастя, наша молодь не прислухається до такої критики. В Ляндсгуті я провів анкету серед шкільної молоді з метою з'ясувати, які твори вона читає і які з них визнає за кращі. Наслідки анкети такі: найбільше вона читає „Кобзаря” Шевченка, друге місце після нього посідає Кащенко. Щождо таких письменників як Косач, Домонтович, Костецький, то їх згадує лише незначна кількість учнів. А твори Костецького для декого з них стали предметом глузу, особливо з боку підлітків. Іноді вони, зібравшись, проказували виучені

на пам'ять із „Божественної лжі” (кумбрум, кумбра, ундра, ндра... дратва), і до упаду реготали.

На це дехто може зауважити: „твори Домонтовича, Косача, Костецького — тільки для вибраних, а не для підлітків”. Але, коли під вибраними розуміти людей високоосвічених, що тримаються засад здорової моралі і мають здоровий естетичний смак, то у них такі твори, як „Доктор Серафікус” Домонтовича, „Чудесна Балка” Косача, „Божественна лжа” Костецького викликають тільки огиду. Тому в шкільній бібліотеці не може бути місця для писань названих вище авторів. Зате в н.й мусять бути твори українських клясиків, а також Кащенко й Чайківського, що їх з цікавістю і з користю для себе читають наші підлітки. Із новіших українських письменників треба рекомендувати наші молоді твори Олени Теліги, Юрія Клена, Мосендза, Маланюка, Федора Дудка, Ольжича, Ореста, Степового, Олени Звичайної, Ольги Мак, — взагалі твори, що стоять на досить високому мистецькому рівні і пройняті духом українського патріотизму.

Великі можливості в галузі патріотичного виховання мають шкільні вечірки, вистави, академії, походи. Знову ж таки тут велику роль відіграє виконання самих програмів.

Школа, будучи спеціальним освітньо-виховним закладом, в той же час не повинна відокремлюватись від громадського життя. Тільки при цій умові у молоді буде виховуватися свідомість органічної єдності з нацією. З цього погляду особливо велику роль відіграють національні свята. Школа з усім своїм складом педагогів і учнів має брати в них найактивнішу участь. Не обмежуючись чисто шкільними вечірками і академіями, школа має брати участь у спільних Богослуженнях і походах, що організуються для цілого населення даного міста чи села. В місцевостях, де мало інтелігенції, школа, як культурний осередок, мусить взяти на себе іні-

ціятиву в організації національних свят. Тоді краще академії, вистави та інше влаштувати в шкільному будинку, в якому мають сходитись не тільки батьки учнів, а і взагалі всі, хто хоче взяти участь у святі. На підставі свого досвіду можу сказати, що така організація національних свят має величезний виховний вплив як на учнів, так і на дорослих.

Нарешті зупинимось ще на ролі у вихованні українського патріотизму дитячих і молодечих організацій Пласту і СУМ-у. Як відомо, Пласт організований на засадах бойскавтського руху, що поширений на цілому світі. Але в кожній країні ця організація набуває певних національних рис. Такі риси має й український Пласт. Тому він виховує нашу молодь не в інтернаціональному дусі, а в дусі здорового націоналізму, про який ми писали вище. Передумов для цього Пласт має багато. Одно із гасел Пласту є: „ближче до природи!“. Здійснюючи це гасло, пластуни організовують короткотермінові і довготермінові мандрівки в природу, живуть там тижнями і місяцями в наметах, спостерігають явища природи, привчаються орієнтуватися в місцевості і т. інш. Все це має всебічний виховний вплив на молодь. Але тут може бути багато можливостей для патріотичного виховання. Коли Пласт діє на рідних теренах, то такі мандрівки і перебування серед рідної природи поглиблюють знання, а разом з тим і любов до Батьківщини.

Життя пластунської організації овіяне духом романтизму, що так відповідає віковій підлітків і молодших юнаків. Цей дух особливо сприяє вихованню любові до Батьківщини. Треба, щоб минуле її вставало в свідомості пластунів, як героїчна боротьба українського народу за свою волю і незалежність. Таке завдання ставить перед собою і школа. Але пластунська організація має більше можливостей огорнути наше минуле серпанком

високого романтизму. Зокрема велику виховну роль можуть мати добре організовані „оповідання при ватрі”, що широко практикуються в пластунських організаціях. Такі оповідання на теми із минулого України, в якому дійсно є багато героїчного, можуть до глибини зворушити молоді душі й запалити у них негасиму любов до свого Краю.

Особливо для таких оповідань при ватрі підходять теми з історії княжих і козацьких часів. Походи Святослава Завойовника та його героїчна особистість, Володимир Святий, боротьба з кочовиками, Мстислав Хоробрий, Володимир Мономах, похід Ігоря Новгород-Сіверського, героїчна боротьба з татарами, турками і поляками, Богдан Хмельницький, Богун, Нечай, Мазепа, — все це події й особи, що ними з повним правом може пишатися український нарід.

Стиль оповідання при ватрі мусить відрізнятись від стилю звичайної шкільної лекції або розповіді учителя. Воно мусить мати характер т. зв. містечкового оповідання того типу, про який писав Патридж у своїй книзі „Що і як оповідати дітям?”

СУМ у ділянці виховання серед молоді має ті ж самі завдання, що і Пласт. Але є далека різниця в формах і методах їх роботи. Вона обумовлюється в першу чергу віковими властивостями молоді, що входить у склад цих організацій. Пласт складається з молоді шкільного віку. Характерною властивістю її, особливо старших пластунів, є романтизм. На цій саме властивості переважно й побудована праця Пласту як за своїм змістом, так і за методом. До СУМ-у входить молодь юнацького періоду. Це той період, коли людина стоїть напередодні відповідальної громадської діяльності. Романтизм тепер поступово відходить на задній план, а його місце посідає реалізм. Це не означає, що юнак позбавлений всяких мрій. Навпаки, типове юнацтво й характеризується широкими плянами

майбутньої діяльності, в розбудові яких безперечно велику роллю відіграє фантазія. Але ці пляни не являють собою якихось безпредметних мрій, а мають реальне спрямування. Юнак, будуючи певні пляни, ставиться до них як до чогось реального і прагне до здійснення їх.

На таких рисах юнацького періоду і мусить бути побудована виховна робота СУМ-у серед молоді взагалі і виховання українського патріотизму зокрема.

Сумівець мусить: 1) знати свою Батьківщину і любити її, 2) мусить усвідомити свої обов'язки перед нею, 3) підготуватись до виконання їх. У дальших розділах ми маємо більш-менш детально з'ясувати, як має провадитись виховання в молоді свідомості своїх обов'язків перед Батьківщиною і практична підготовка до виконання їх; тепер же ми зупинимось лише на діяльності СУМ-у в галузі виховання любови до Батьківщини.

Щоб любити, треба в першу чергу знати. А знати Україну це значить знати її минуле й сучасне. Знання тільки тоді має повну вартість, коли воно базується на певних засадах і приведене до певної системи. Тому основною формою ознайомлення молоді з минулим і сучасним України мають бути систематичні лекції з історії, географії та красномовного письменства України. Зрозуміло, що це не виключає рефератів і доповідей на окремі теми. Але їх завдання лише допоміжне: поглибити знання в галузі якихось важливих питань, викликати цікавість до наявних проблем, вплинути на почуття молоді.

Систематичні заняття мусять провадитись за чітко розбудованим пляном, що його й мають скласти керівні органи СУМ-у з кожної дисципліни. Вихідною точкою в складанні плянів можуть бути вже вироблені пляни шкільних занять. Але сумівські пляни не мусять бути копією їх.

Для прикладу візьмемо навчальний плян з історії України. В сумівських плянах деякі подробиці з минулого можуть бути пропущені, зате недавнє минуле і сучасне мусить бути подане з найбільшою докладністю. Особливо це стосується становища України під большевиками і боротьби її за волю й самостійну державу.

З особливою докладністю слід ознайомити молодь з героїчною боротьбою УПА, що набула вже всесвітньої слави і піднесла ім'я України навіть серед тих, що раніше не знали про її існування. Сумівець мусить знати історію УПА, засади, на яких вона організована, терени діяльності, методи боротьби з ворогами, мусить знати видатних керівників УПА і т. інш.

Крім того, сумівець мусить докладно уявляти собі внутрішньополітичне й культурне життя сучасної України, як на рідних землях, так і на еміграції.

Відомості, що доходять до нас із-за „залізної за-слони”, свідчать, що большевики шаленими темпами провадять русифікацію українського населення через школу, пресу, усну пропаганду і т. ін.

Де тільки і як тільки можна, большевики намагаються довести, що росіяни ведуть перед серед інших народів як у галузі культури, так і в галузі політики, що вони несуть іншим народам звільнення від „капіталістичного рабства”, розвиток культури і т. інш.

Крім того, большевики мільйонами виселяють українців з рідних земель в Сибір, Казахстан та інш. Є відомості, що останнім часом большевики почали переселяти на Україну китайців.

Поряд з тим провадиться запекла боротьба проти українського націоналізму, який большевицькі агітатори характеризують, як антинародню, відсталу течію, яку підтримують західні капіталісти на шкоду українському народові. Безперечно боль-

шевицька антиукраїнська агітація зустрічає серед нашого народу опір, але все ж таки залишає після себе певні сліди, особливо серед молоді. Тому сумівці мусять бути готові до впертої боротьби з наслідками большевицької русифікаторської антиукраїнської політики. А щоб ця боротьба дала добрі наслідки, потрібні ґрунтовні знання не тільки в галузі історії України та української літератури, а і з історії Росії та її культури. Останнє потрібне для того, щоб викривати природу московського імперіялізму і брехливість большевицької пропаганди.

Сумівець мусить також чітко уявити собі досягнення і недоліки життя українців на еміґрації.

Українська еміґрація перш-за-все має великі досягнення в галузі освіти й науки. Українські вчені і взагалі культурні діячі, живучи в умовах вільного світу, мали й мають можливість рухати вперед науку, засновувати наукові організації і школи різних типів, видавати журнали і окремі наукові праці. Всі ці можливості наша еміґрація, як стара, так і нова використала з великим успіхом.

Значні досягнення має наша еміґрація і в галузі мистецтва, особливо в галузі співів, музики, танків, вишивання і різьби. Про всі ці досягнення мусять знати сумівці, щоб у слушний час все це понести на рідні землі і там продовжувати розбудову на національних засадах рідної науки і мистецтва, борючись в той же час з шкідливими впливами большевизму. Зате хибою життя українців є міжпартійна боротьба, діючими силами якої в більшості випадків є дрібні особисті амбіції та інтереси. Сумівець мусить бути обізнаний з цією боротьбою, але обізнаний так, щоб його знання були лише на добро Україні. Він мусить знати, що внутрішня й партійна ненависть роз'єднують українців, що через неї послаблюються сили України в її боротьбі з большевизмом.

Крім того, коли б ця боротьба не припинилась і надалі проходила у таких формах, як вона проводиться тепер, то це було б великим нещастям для нашої Батьківщини і на майбутнє. Коли б навіть розпався ССРСР, і Україна стала б вільною, внутрішня боротьба не дала б можливості нормально розбудувати її політичне й культурне життя. Боротьба за владу між партіями та їх вождями призвела б Україну до ще більшої руїни, ніж після смерти гетьмана Хмельницького, і знову знайшовся б якийсь сусід, що, використовуючи цю боротьбу, наклав би на наш нарід ярмо неволі.

Тому знання про причини й природу внутрішньої політичної боротьби українців мусять бути спрямовані на те, щоб цій боротьбі положити край і прагнути до єдності народу.

Відповідно до цього мають бути побудвані й лекції для сумівців про українські політичні партії. Не треба ніколи забувати, що СУМ є надпартійна організація. А тому й лектор, що читає такі лекції, хоч би він і належав до якоїсь партії, мусять бути максимально об'єктивним і не проводити в своїх лекціях вузькопартійних поглядів.

Сумівець мусять також чітко уявляти собі міжнародне становище України. Частково воно висвітлюється в лекціях з історії України, в яких, між іншим, подаються відомості про стосунки її в першу чергу з Московщиною і Польщею. Але, крім того, треба, щоб сумівець мав знання і про ставлення до України інших народів. Особливо це потрібно в сучасних умовах міжнародного життя, коли самим ходом політичних подій кожний навіть найменший нарід включається в загальне міжнародне життя й загальну боротьбу двох світів, комуністично-тоталітаристичного й демократично-християнського. Цим питанням мають бути присвячені окремі лекції і реферати. В них особливо велике місце мусять бути відведене АБН, цій ве-

личній організації, що в скорому майбутньому безперечно буде відігравати дуже велику роль в міжнародній політиці.

Як у школі, так і в сумівській організації велике виховне значення має самостійне читання. А тому при кожному осередкові СУМ-у мусить бути своя добре підбрана бібліотека. Принцип добору літератури до неї мусить бути в основному таким, як і в школі. Розкладницькій і антинаціональній літературі в ній не повинно бути місця. В порядку керівництва читання сумівців доцільно організувати лекції на теми з українського письменства, висвітлюючи в них напрямки сучасної української літератури.

Щоб допомогти сумівцям виробити самостійний глибоко продуманий світогляд, доцільно після кожної лекції і реферату організувати обмін думок, що іноді може мати форму дискусії.

Як сказано вище, велику роль у вихованні любови до Батьківщини мають народні свята, присвячені важливим історичним подіям, або великим діям України. Великий виховний вплив їх з особливою силою мусили відчувати українські емігранти, що жили в таборах.

На ґрунті дрібних особистих інтересів та партійних розходжень між ними часто точилось непорозуміння й сварки, в яких вони іноді забували, що вони українці, що у них є спільна Батьківщина. Аж ось наступало якесь національне свято. Зранку українці йшли до церкви і спільно, незалежно від партійної приналежності, молились у церкві за свою Батьківщину. Після церкви — величний похід, у якому брали участь і старі й молоді, і партійні й безпартійні, ліві, і праві.

А ввечері академія, на яку теж сходились майже всі українці, що жили в таборі.

Таким чином відбувалося фактичне єднання, під час якого українці відчували себе єдиною спільно-

тою, що відрізняється від інших національних спільнот. Цей досвід національного українського життя дає підстави для таких висновків:

1) Національні свята має організовувати не кожна окрема українська організація, а всі організації спільно.

2) В національних святах має брати участь церква, як найбільш об'єднуюча сила; зі Служби Божої й мають починатись народні свята.

Поряд з національними святами, як чинник у вихованні любови до Батьківщини, стоять демонстрації й маніфестації, спрямовані проти ворогів українського народу. Прикладом їх може бути демонстрація проти рабської праці в концентраційних таборях ССРСР, проти виселення українців з рідних земель на Сибір, Казахстан та інш. Такі демонстрації об'єднують українців спільною ненавистю й обуренням проти насильників, зароджують у них рішчєння всіма силами боротись проти жорстокого й підступного ворога.

Крім того, такі демонстрації мають велике міжнародне значення. Вони звертають увагу чужинців на жакхливий большевицький терор і ті нечувані насильства, які роблять большевики над поневоленими народами. Про цей терор і насильства значна частина чужинців або нічого не знає або має про них лише слабе уявлення. Демонстрації показують весь жах большевизму, що загрожує й демократичним народам, коли вони не об'єднують-ся для спільного захисту своєї свободи.

Нарешті такі демонстрації дають зрозуміти чужинцям ту ролю, яку відіграє, а ще більше буде відігравати Україна в боротьбі з большевизмом.

Зрозуміло, що в таких демонстраціях мусить брати участь не тільки молодь, і старші українці. Але основну ролю в таких демонстраціях все ж таки має відіграти молодь, зокрема організація СУМ.

Щоб демонстрація досягла своєї мети, в ній повинно бути багато руху, динаміки. А це якраз відповідає властивостям молоді.

Оскільки боротьба з большевизмом провадиться не тільки українцями, а й іншими поневоленими Москвою народами, дуже бажано, щоб в антибольшевицьких демонстраціях поневолені народи виступали спільно. Це має, поперше, велике міжнародне значення, бо демонструє наявність великих сил, що спільно борються з большевизмом. А, з другого боку, така спільна демонстрація поневолених народів має велике виховне значення для самої української молоді. Остання переконується, що боротьба України за волю має глибокий ідейний сенс. Україна, борючись за свої права і волю, разом з тим бореться за права і волю численних поневолених народів; що українці в цій боротьбі виступають як справжній передовий наріз, який бореться за високі ідеї міжнародньої справедливості.

Як на приклад таких демонстрацій можна вказати на демонстрацію, організовану СУМ-ом у 1952 році в Лондоні.

Ця демонстрація пройшла з великим піднесенням, вона звернула увагу численних англійців на жах большевицького терору та на мужню боротьбу українців проти большевицького насильства і знайшла для себе широкий і гучний відгомін в англійській пресі.

ВИХОВАННЯ ЧЕСНОТИ Й ПРИНЦИПОВОСТІ

В наш вік тотальної матеріалізації життя чесність, правдивість і принциповість для багатьох перестали бути чеснотами. Мало того, люди, що виставляють себе чесними й принциповими, на ділі часто бувають нечесними і навіть підступними. Перед в цьому, звичайно, ведуть большевики. Гала-

суючи на весь світ про свою миролюбну політику, вони гарячково готуються до війни й розпалюють вогнища її де тільки можуть. Складаючи угоди з іншими державами, при першій нагоді порушують їх. Виголошуючи промови й пишучи про щасливе й радісне життя в ССРСР „під сонцем Сталінської конституції”, фактично перетворили майже п'яту частину світу в нечувано жадливий концентраційний табір.

Але не можна сказати, щоб чесність панувала і в інших країнах світу. Викрадання за гроші державних таємниць, зради батьківщини, крадіжка державних грошей і т. інш., стали тепер звичайними явищами. Мимо волі згадуєш часи середньовіччя, коли таку силу мала „лицарська честь”, і приходиш до висновку, що сучасний світ, маючи величезні успіхи в галузі техніки, порівняно з попередніми віками дуже занепає морально.

Безпринциповість помічалась і помічається також серед частини українців. Це пояснюється почасти тим, що Україна давно перебувала і тепер перебуває під окупацією. Щоб мати високе становище в суспільстві і матеріальний добробут, люди зраджували Батьківщину, ставали на службу до окупантів і робились ворогами свого народу. Такими були вишневецькі, брюховецькі, кочубеї, галагани і багато інших. Слідом за ними йшли дрібні урядовці польських і московських установ, що продавали свою честь „за шмат гнилої ковбаси”. Тому то так обурювався проти цих людей Шевченко, називаючи їх „варшавським сміттям, гноем Москви”.

Менше було залежним від московського уряду наше селянство, особливо та частина його, що не знала над собою кріпацького ярма, т. зв. українські козаки. Як більш-менш заможні власники, вони не були залежними від поміщиків і мало залежними від урядовців; їм не властиве було підлабуз-

ництво. Навпаки, вони були свідомі своєї людської гідності. Якраз серед українських селян-козаків найкраще зберігалися українські традиції і між ними традиційна вірність даному слову.

Дуже великий розкладницький вплив на наш нарід мали большевики. І знову ж таки цьому впливові більше піддалася наша інтелігенція. Советську систему самі большевики визначають як „диктатуру пролетаріату”. Фактично це є диктатура комуністичної партії. Тільки партійці в СРСР можуть посідати керівні посади в державних установах, на фабриках і заводах. Партійці й комсомольці мають також великі привілеї в галузі освіти. Мало того, у високі школи не приймалися діти духівництва, колишніх урядовців, т. зв. куркулів і т. ін. Щоб вступити до високої школи, наша молодь часто користалась фальшивими документами, зрікалась своїх батьків, вступала до комсомолу, при чому намагалась найбільше виявити активності в т. зв. громадській роботі, брала участь в „розкуркулюванні” селян. Серед молоді ширились доноси, що їх большевики визнавали як обов'язок як вияв відданости советській владі, а доноси на батьків і близьких родичів як героїство.

Такий же розклад вносив большевизм і серед дорослого населення. Ще в перші роки большевицької революції немало українських інтелігентів стали на бік большевиків і допомагали їм поневолювати Україну. Після закінчення громадянської війни немало українських інтелігентів вступили до комуністичної партії, обняли посади в державних установах, на фабриках і заводах, в школах і провадили там большевицьку роботу на шкоду своєму народові. На службу большевикам стало також багато українських письменників і артистів. Вони теж поробились рабами большевицької системи. В її умовах не можна бути вільним мистцем. Мистець в СРСР є „інженер людських душ” і мусить діяти

так, як йому наказує комуністична партія. При найменшому ухиленні від т. зв. генеральної лінії партії, мистця, як і науковця чекає арешт, заслання, а іноді й розстріл. Але ця „лінія” в ССРСР дуже часто міняється. Бувало так, що вона мінялась дуже круто. Те, що вчора здавалось стовідсотково марксистським, революційним, завтра вже ставало контрреволюційним, буржуазним перекрученням. І горе тим, хто своєчасно не встиг вгадати цих змін і переключитись на нову лінію. Таких називали „ворогами народу”, засиляли або нищили. Так загинули численні тисячі українських інтелігентів, навіть тих, що намагались вірою і правдою служити комуністичній партії.

Все сказане вище стосується не тільки письменників, мистців і науковців, а всіх без винятку т. зв. громадян ССРСР. Всі вони мусять робити і навіть думати так, як наказує комуністична партія.

За всіма слідкує невсипуще око органів безпеки, або стисліше, органів терору. У всякій советській установі, в школах, на фабриках і заводах є свій „спецвідділ”, що ретельно стежить за кожним робітником чи службовцем. Спецвідділи мають досить численний склад сексотів, або секретних співробітників, що стежать не тільки за тим, як працює і поводить себе робітник в установі, а й за тим, як він поводить себе дома, з ким і про що розмовляє, з ким переписується і т. ін. ССРСР — це країна страшного терору, це величезний концентраційний табір, в якому під великим страхом перебувають сотні мільйонів людей. Терор в ССРСР міцно пов'язаний з нечуваною і разом з тим дуже спритною брехнею. З великим успіхом більшовики обдурюють зовнішній світ. Коли слухаєш в радіо такі бадьорі передачі з Києва про щасливе життя української молоді, то людина, що не знає справжньої підсоветської дійсности, дійсно може подумати, що українська молодь справді щаслива; що вона віль-

на і має можливості одержувати освіту на всіх її ступнях та розвивати свої творчі здібності в усіх галузях культури. Коли слухаєш „колгоспний вальс” у гарному виконанні київського хору в супроводі мелодійної музики мимоволі думаєш, що колгоспники на Україні не тільки забезпечені матеріально, а до того ще живуть веселим і культурним життям.

Таку ж брехню застосували і застосовують більшовики у своїй внутрішній політиці, при чому ця брехня часто переходить всякі межі. Так, наприклад, в 1933 р., коли на Україні шалів голод і по вулицях міст валялись трупи, на зборах в установах, фабриках і школах виступали промовці, що з захопленням говорили про великі досягнення СРСР і тяжке життя робітників і селян в капіталістичних країнах. Ніхто тоді не смів і слова сказати про голод, бо таких зразу ж притягали до відповідальності, обвинувачуючи їх в ширенні „контрреволюції”. Сенс такої дивної і на перший погляд незрозумілої політики полягає в тому, що більшовики хочуть всякими засобами зробити населення СРСР покірними, заляканими рабами, що не сміють думати інакше, як їм наказує комуністична партія.

Більшевицький терор вкупі з брехнею і підступством дуже шкідливо впливав і впливає на населення СРСР і то не тільки з боку матеріального, а й морального. Зокрема він спричиняється до безпринциповості у найрізноманітніших формах. Таку безпринциповість виявляють і деякі українці на еміграції, особливо ті, що були большевицькими активістами. Крім того, на еміграції іноді трапляються зради Батьківщини, зловживання в громадських установах, доноси і т. ін. А головне те, що шахрайство і підступність іноді не тільки не заходиться гостро всім суспільством, а навіть знаходиться немало людей, що бачать в цьому прояв

розуму. „Мовляв, не дурень, зумів собі раду дати”. А про те, слід тільки трохи подумати, щоб стало ясным, якою великою небезпекою загрожує суспільству безчесність і безпринциповість громадян. І коли така загроза існує для народів, що мають свої держави, то тим більша загроза для українців, що ще мусять вибороти собі державу.

Тому на виховання чесноти й принциповости нашої молоді, що є найбільшою надією України, треба звернути особливу увагу. А щоб знати, як саме виховувати ці чесноти, слід в першу чергу згадати, як вони виховувались в середньовіччя, коли так високо в суспільстві стояла особиста честь.

Чесність в ті часи базувалась на двох найважливіших засадах: на свідомості своєї лицарської гідності і на суспільній opinio. Найлегше це можна побачити на герцях з причин ображеної чести. Коли хтось ображав самого лицаря, чи його дружину або наречену, чи „даму серця”, він визнавав за свій обов’язок викликати образника на герць. Коли б він цього не зробив, він перестав би поважати себе. Такої ж думки трималося й середньовічне суспільство. Лицаря, що не викликав на герць образника, переставали поважати, від нього всі відвертались, визнавали його за жалюгідного боягуза. Сучасним людям все це здається незрозумілим, а то просто чудним і навіть смішним. Може це почасти й так. Але разом з тим неможна заперечувати того, що такі звичаї підтримували в суспільстві чесність і принциповість. Лицар, що звик поважати себе, мусів був дотримуватися даного слова, бо тоді він не був забезпечений від образи за зламання його. Він мусів бути вірним своєму союзренові, бути хоробрим в бою і т. інш.

Використовуючи цей приклад, ми, звичайно, далеко від того, щоб агітували за відновлення герців. Це було давно і вже не вернеться. А про те на цьому прикладі ми можемо багато де чого навчитися.

В першу чергу треба виховувати у дітей, починаючи з наймолодших років, свідомість своєї гідності, або чести. Така свідомість органічно зв'язана з самосвідомістю, яка розвивається ще з перших років життя людини. Вона полягає в тому, що людина відрізняє себе від всього іншого, своє „я” від того, що не є „я”. Зміст „я” дуже складний. Це є свідомість власного тіла, власних переживань, свого минулого й сучасного і т. інш. Відомий американський психолог Вільям Джемс навіть пише, що в поняття „я” людини входить також її майно, родина, взагалі все те, що її безпосередньо оточує і може бути назване „мое”. Але у всьому цьому комплексі самосвідомості є щось центральне, основне, з чим людина ототожнює себе і що для неї є найближче й найдорожче. З цього погляду між окремими людьми є велика різниця. Напр., для професійного борця найдорожчим є його сила й фізична спритність. Він може вбачати образу своєї чести в тому, що хтось висловить сумнів у його силі і вище його поставить якогось іншого борця. Легковажна красуня найціннішим і найдорожчим в собі може визнавати риси й колір свого обличчя, рівні тонкі брови, струнку постать. Коли б з якихось причин обличчя її було спотворене, це для неї було б величезним нещастям. Якийсь крамар найвартіснішим в собі може визнавати багатство, він пишається ним і може навіть покінчити самогубством, колиб через якусь невдалу спекуляцію він втертяв своє майно, тоді життя загубило б для нього всякий сенс.

Але є люди, що найбільшою вартістю визнають високі моральні якості: чесність, правдивість, гуманність і т. інш. Такі люди можуть глибоко страждати, як вони когось несправедливо образили або взагалі припустились неморального вчинку. Навпаки, вони відчують велике моральне задоволення, коли, ризикуючи собою, вони врятували

від бід свого приятеля або підтримали честь Батьківщини. При чому для такої людини основним є не те, що про неї скажуть інші, а те, що скаже власне сумління.

Отже треба відрізнати пиху і гідність. Коли людина в своїй особі на перше місце ставить багатство, чини й звання, зовнішню красу, — таку рису ми звемо пихою.

Коли ж людина на перше місце ставить високі моральні якості і не виставляє їх на людські очі, а керується свідомістю своїх обов'язків і голосом свого сумління, таку рису ми звемо гідністю.

Пиха завше має в своїй основі вузький егоїзм. Коли крамар пишається своїм багатством, або урядовець чи науковець пишаються своїми званнями й титулами, вони відчують задоволення від свідомости того, що вони вищі й кращі за своїх ближніх. З цього погляду пихою ми мусимо називати також підкреслювання й виставлювання на людські очі своїх моральних якостей. В таких випадках навіть самі моральні якості стають позірними і недійсними, бо мораль протилежна егоїзмові. Це є фарисейством, яке засудив Христос.

Навпаки, гідність має в своїй основі моральні засади, що виходять за межі людської особистости. Гідна людина поважає себе не тому, що вона багата, красива, не тому, що вона має високе звання і посідає високу посаду, а тому, що вона людина, що вона має в собі щось вічне, що вона є образ і подоба Божа. Тому гідна людина, поважаючи себе, поважає гідність й інших людей. З такої свідомости своєї людської гідности виникають і такі чесноти, як принциповість, чесність і т. інш.

Гідна людина не дозволить собі зловживання громадським майном не тому, що вона боїться, що буде викрита й понесе осуд чи кару, а тому, що їй не дозволяє це робити свідомість людської гідности.

Таку свідомість гідности й треба виховувати у нашої молоді, бо без цього в сучасних умовах загального занепаду моралі не можна ні вибороти самостійної української держави, ні розбудувати її так, щоб вона була міцною і тривкою.

Методи виховання чесноти ті ж самі, що й виховання інших чеснот. Це перш за все живий приклад дорослих. Коли батьки й педагоги, що виховують дитину чи підлітка, у всій своїй поведінці виявляють справжню гідність, то створюється така моральна атмосфера, в якій негідна поведінка стає виключною. Зокрема дуже важливо, щоб старші дотримувались даного ними слова, сумлінно виконували свої громадські обов'язки, в своїй поведінці не припускали жодного підступства. На молодь впливає не тільки поведінка дорослих, а й їхні розмови. Нам іноді здається, що діти, особливо молодшого віку, не тільки не розуміють, а й не прислухаються до того, про що ми розмовляємо. Така думка помилкова і тому може бути небезпечною. Діти не тільки прислухаються до розмов дорослих, але часто й відтворюють у своїх власних розмовах і грах те, що бачили і чули у дорослих. Тому особливо слід уникати в розмовах непотрібного осуду людей, а тим більше вихваляння спритности людей нечесних. Слухаючи такі розмови, дитина може прийти до висновку, що спритне, вміло замасковане шахрайство є високою якістю людини, яку треба наслідувати. Так закладаються основи нездорової громадської думки, що сприяє розвитку в суспільстві всякого підступства. Навпаки, треба прагнути до того, щоб за наймолодших років у нашої молоді виховувалась пошана до чесних, принципових людей, які і в бідності не дозволяють собі жодного шахрайства або підступства. Приклад цьому мусять подавати дорослі словом і ділом.

Основою морального виховання взагалі є релігія.

Вона є також основою виховання чесноти й принциповости. Тому з наймолодших років треба виховувати віру в Бога, як найвищу Правду, що все бачить і всім воздає по заслугам.

Доцільно також розповідати і читати дітям казки й оповідання, в яких виводиться боротьба добра і зла, правди і неправди, при чому кінець-кінцем правда перемагає.

Особливо велике значення у вихованні чесноти і принциповости має викладання Закону Божого, історії та літератури. Є високомистецькі літературні твори, що присвячені ідеї принциповости і безкомпромісової служби своїй Батьківщині. Між ними одно з перших місць посідає драма Лесі Українки „Орґія”. Головний герой її талановитий мистець Антей, не зважаючи ні на які спокуси, не віддає свого таланту на службу римлянам, що поневолили греків і хочуть примусити їх служити собі. Із творів української літератури на еміграції з цього погляду на велику увагу заслуговує роман Олени Звичайної „Страх”. Подібно до Антея, героїня роману Маруся Ромашко, маючи з природи артистичний талант, іде на смерть, щоб тільки не служити большевикам своїми артистичними здібностями. Ці й подібні їм літературні твори мусять увійти у програму наших шкіл, їх має читати наша молодь, уривки з них мають включатися в програми наших святочних академій.

Дуже важливо в шкільному вихованні виробити здорові погляди на обов'язки людини, та її гідність. Якраз в цьому багато наших шкіл дуже хибують. Часто в учнів виробляються нездорові погляди на гідне і негідне саме в шкільній поведінці. Обдурити вчителя, поставити його в смішне становище, списати у товариша шкільне завдання, за допомогою всякого шахрайства витримати іспит не готуючись до нього, — все це розглядається як свого роду геройство. Зрозуміло, що все це дає про себе знати

після закінчення школи. „Герої”, що обдурювали вчителів, легко можуть стати „героями”, що будуть спритно обдурювати суспільство. Тому на виховання здорової громадської opinii серед учнів школа мусить звернути велику увагу.

Основною причиною всякої нечесности в житті учнів здебільша є ненормальні відношення між учнями й педагогами. Як ми писали раніш, це ніби два ворожі табори. При цьому, чим більша вороженча, чим даліше стоять педагоги від учнів, чим більше формалізму в їхній діяльності, тим більше винахідливости виявляють учні в засобах зробити неприємність педагогам або обдурити їх. Найяскравішою ілюстрацією цього можуть бути дореволюційні середні школи в Росії, особливо гімназії. Але щось подібне трапляється іноді в українських середніх школах, зокрема на еміграції. Щоб цього не було, педагоги мусять залишити всякий формалізм у відношеннях до учнів, ставитись до них з щирою батьківською любов'ю і пошаною до їхньої гідности.

ВИХОВАННЯ МУЖНОСТИ І ГЕРОЇЗМУ

Боротьба українського народу за волю, що тягнеться вже біля семисот років, наближається до свого кульмінаційного пункту. Від того, як закінчиться вона, залежить „бути чи не бути” українського народу. Боротьба ця остільки трудна, а завдання, що стоять перед нашим народом, остільки складні, що їх можуть розв'язати лише героїчні зусилля народніх мас. Отже, в душі героїзму ми мусимо виховувати і нащу молодь, бо від неї в першу чергу залежить майбутнє України.

Але що таке героїзм?

Звичайно зі словом „героїзм” з'єднується уявлення про сміливу і мужню людину, що в боротьбі

не вагається пожертвувати своїм життям. Таке розуміння героїчного ми зустрічаємо, між іншим, і у Жюльє де Гот'є. („Логіка героїзму”). Він пише, що героїзм виявляється переважно в дії. Рушійною силою останнього є не мотиви, (релігійні, моральні, політичні і т. ін.), а підсвідоме, своєрідний інстинкт, що іноді навіть суперечить усвідомленим мотивам поведінки. Аналізуючи переживання героя, він приходиться до висновку, що діючою пружиною його поведінки є прагнення ствердити незалежність і міць свого „я”, навіть тоді, коли це загрожувало б людині смертю. Не заперечуючи того, що в героїчному вчинкові часто відобрає ролю підсвідоме, що іноді героїчні вчинки суперечать звичайній логіці, мусимо в той же час ствердити, що не всякий відчайдушний вчинок можна назвати героїством і не всяку сміливу людину — героєм. Наприклад, більшість культурних і вихованих людей не назве героєм бандита, що з ризиком для свого життя грабує банки або мандрівників. Люди іноді називають героями навіть і розбійників, але тоді, коли розбійник має під собою якесь ідейне підложжя. Наприклад, український нарід оспівує як героя Кармелюка. Але в ньому він бачить не звичайного розбійника, що грабує і забиває людей, щоб самому добре пожити, а бачить в ньому месника за кривди, що їх жорстоке панство заподіяло селянству.

Отже, у змісті поняття „герой”, „героїчне” визначне місце посідають мотиви, що керують поведінкою людини. Ми називаємо героями людей, що цілком віддаються якійсь високій ідеї і здібні жертвувати для здійснення її своїм життям. Герой перш за все є суцільна людина. Він визначна особистість з чітко накресленою міцною вдачею. Тому як не заслуговує назву героя той, хто діє відчайдушно, під впливом афектів, так не заслуговує на нього людина, що має високі ідеї, а не має сили реалізувати їх. У героїчному вчинкові виявляється в

своїй суцільності всі сили людського духа: і підсвідомі потягнення, і сильні почуття з різноманітними відтінками, і міцна воля, і певні ідеї. Але основну роль у цьому складному комплексі переживань, мають ідеї, що їм служить людина. Саме вони становлять мету, до якої йде людина. А без усвідомлення мети немає волі, значить нема й характеру. Ідеї збуджують почуття, що своєю чергою підносять дух людини, збільшують її енергію, запалюють бажанням досягти певної мети. З цього ж джерела родиться і радість перемоги, і рішучість не зупинятись ні перед якими перепонами у досягненні поставлених перед собою цілей. Ще Аристотель указав на наявність розумових елементів у хоробрості і мужності. Він визначав мужність, як середину між відчайдушністю і боягузством. Від відчайдушности хоробрість і мужність відрізняються тим, що вони керуються розумом. У міркуванні Аристотеля є цілковитий сенс. Справжня хоробрість полягає не в тім, що людина, не думаючи, ризикує своїм, а іноді й чужим життям, а в тім, що вона в небезпеці не губить голови, володіє собою, обмірковує ситуацію, вибирає найкращі методи для досягнення мети і жертвує життям лише тоді, коли немає іншого виходу, або коли буває загрожена її честь та гідність. Так, наприклад, мужній вояк не кидається сліпо на ворога, а обмірковує свої кроки, вибирає найдоцільніші засоби перемогти його, але бореться з ним до останнього, уникаючи полону, що загрожує йому безчестям і тортурами.

Героєм людина може стати не в наслідок тимчасового захоплення високою ідеєю, а лише тоді, коли ідея зрослася з нею, стала частиною її „я”. Тоді ідея стає вартіснішою за життя. Людина тоді скорше пожертвує життям, ніж ідеєю.

Оскільки різними можуть бути ідеї, що їм служить людина, то можуть бути і різні типи героїв. Найчастіше героями називають вояків. Але це за-

надто вузьке розуміння героїства. Героєм може бути учений, мандрівник, мистець, громадський і політичний діяч. Хіба не виявили високого героїзму місіонери, що з ризиком для життя йшли до дикунів і проповідували їм віру Христову? Хіба не виявили його мандрівники, що не зупиняючись перед можливостями загибелі від голоду і холоду, йшли сотні кілометрів засніженими пустелями до полюсу? Перед ними ясною зіркою світила мета, для одних, — поширення віри Христової, для других — відкриття полюсу, і вони, перемагаючи всі труднощі і страждання, прямували до неї.

Чи суперечить героїзмові гуманність і лагідність вдачі? Коли йде мова про героїв-науковців, мандрівників, а тим більше місіонерів і взагалі релігійних діячів, то тут ніякого заперечення бути не може. Але героя-вояка більшість звикла уявляти собі, як людину сувору й жорстоку, для якої чужі почуття ніжності й лагідності. Хибність такого уявлення доводять численні факти. Ахіл, ім'я якого стало синонімом хоробрости, невтішно і довго плакав над трупом Патрокла. Українські козаки, хоробрість яких викликала здивування сучасників, як співається в пісні, „плачуть, тужать в турецькій неволі”. Мало того, з жорстокістю, звичайно поєднується не хоробрість, а боягузство, а зі справжньою хоробрістю — гуманність. Часто буває, що командир жорстокий і бездушний в умовах мирного життя, виявляє себе як боягуз на війні. Вояки УПА, що виявили подивугідну хоробрість, не були жорстокими не тільки щодо мирних поляків, які не шкодили українцям, а навіть щодо червоноармійців, які попадали до них в полон.

Героїзм є перш за все властивість видатних особистостей. Історія дає багато прикладів особистого героїзму. Може найяскравіші з них в історії старовинної Греції — це спартанський цар Леонід і великий філософ Сократ. Леонід свідомо загинув з

300-ма спартанцями, щоб затримати персів і дати можливість грецьким воякам організуватись для захисту Батьківщини. Як бачимо, в ньому діяв не сліпий афект, а мужній розум і свідомість обов'язків перед своїм народом. Такі ж самі мотиви керували і Сократом, що мужньо взяв чашу з отрутою із рук тюремщика, хоч мав всі можливості уникнути смерті.

Ще переконливішим доказом твердження, що героїзм вояка може получуватись з гуманністю, і що в основі героїзму лежить висока ідейність, є великий грецький герой Олександр Македонський. Про його надзвичайну мужність свідчить той факт, що він, не маючи ні великого війська, ні великої фльоти, пішов війною проти могутнього володаря Передньої Азії, перського царя Дарія, що мав численне військо і велику флоту. Під час війни Олександр виявив надзвичайну мужність і рішучість. В бою при Іссі персів було 500-600 тисяч, а македонян лише 30 тисяч, себто у двадцять разів менше. І все ж таки, завдяки мужності Олександра і геніальній здібності орієнтуватись в умовах бою, македонці з малими жертвами з свого боку перемогли персів. Часто хоробрість Олександра досягала такого ступня, що здавалась божевільною. А проте він ніколи не виявляв найменшої жорстокости, навіть часто виявляв великодушність. Так, напр., він зупинив різанину після ліквідації повстання в Єфесі. Захопивши після бою при Іссі табір Дарія і взявши в полон матір, жінку й дітей Дарія, він повівся з ними надзвичайно гуманно.

Що ж керувало Олександром Македонським в його діяльності повної мужности й героїства? Невже якісь півсвідомі сили, сліпе бажання ствердити своє „я"? Ні, ним керувала ідея з'єднати в політичну і культурну єдність Схід і Захід. Професор Уїллер в своїй монографії „Олександр Великий” пише: „Історія не знає другої особистости, що

стільки зробила для розбудови нашої цивілізації, як Олександр Македонський. Він вирівняв площу, на якій збудована будівля Європейської історії. Все, що входило в коло його завоювань, вносило свою частку в утворення тієї середньоморської культури, що під управлінням Риму стала базою для Європейського життя. Все, що лежить за цією межею, перебуває ніби на другій планеті”.

Дуже багато прикладів високого героїзму дає історія України, і всі вони підтверджують ту думку, що героїзм є в першу чергу висока ідейність. Так великим героєм був князь Святослав Завойовник. Все життя його було героїчним, бо він віддав його Україні. Всі вигоди життя, вбрання, їжа, — все у нього стояло десь на задньому пляні. На передньому ж завше стояла Україна, її честь і слава. Таким же героєм був Володимир Мономах, що об'єднував у собі незрівняну мужність і християнську гуманність, рішучість вояка і велику розсудливість. І у нього, як у Святослава, на першому місці стояла Батьківщина; не щадити життя для неї він закликав і своїх дітей.

Численних героїв дала й Козацька доба нашої історії. Ймення Наливайка, Сагайдачного, Сірка, Богдана Хмельницького, Нечая, Кривоноса, а у XVIII ст. Гонти, Залізняка і багато інших надовго остануться в пам'яті нашого народу, як імена великих героїв, що над усе поставили благо Батьківщини.

Справжніх героїв дає і наша трагічна сучасність. Майбутні історики України запишуть немало імен, героїчних командирів і вояків УПА, людей, що всім жертвували для Батьківщини і виявили в боротьбі велику силу волі, мужність і сміливість, поєднану з умінням панувати над собою і над обставинами.

В красному письменстві психологія героя з великою яскравістю відбита в „Слові о полку Ігорє-

вім", в „Захарі Беркуті" Івана Франка, „Тарасі Бульбі" Гоголя. При всій різниці в індивідуальних властивостях героїв названих вище творів, всі вони мають одну спільну рису. Це є ідея служби своєму народові. І для князя Ігоря, і для Тараса Бульби, і для Захара Беркута, і для його сина Максима, і для Мирослави, — найвище на світі є Батьківщина, для якої кожен з них без вагання віддає своє життя. Подібно до того, як Тарас Бульба убиває свого сина Андрія, що став на чолі польського війська, так Захар Беркур прирікає на смерть улюбленого сина Максима, щоб цим врятувати свій нарід. А остання картина із „Тараса Бульби" — це величний патос героїзму, який рідко зустрічається у всесвітній літературі. Тарас, прив'язаний до дуба, охоплений полум'ям, і в цей передсмертний час думає лише про те, як би допомогти врятуватись козакам від поляків, що переслідують їх. І коли він побачив, що козаки врятувались, з його грудей виривається радісний крик перемоги: „А що, взяли, чортові ляхи?". Декому може здаватись, що в цій картині Гоголь відступив від художньої правди, змалювавши те, чого в дійсності не було. Але це не так. Навпаки, тут Гоголь, піднісшись на верховіття мистецької творчості, геніяльною інтуїцією схопив саме ество героїзму — перемогу духа над тілом, перемогу ідеї над вузьким, особистим, егоїстичним.

Герой не є пересічна людина, — це виключна особистість, що підноситься над масою, і тому маса так охоче йде за ним і підкорюється його волі. Але в певні моменти історії героїчною може бути і маса, бо й вона, подібно до окремої людини, може захоплюватися високими ідеями і за них віддавати своє життя. Треба при цьому відрізнити справжній героїзм від ефектів, що зо стихійною силою охоплюють маси. Коли на війні вояки лава за лавою ідуть у бій, падають і всеж таки ідуть вперед,

то це не завжди є вияв героїзму. Часто це є просто стихійний рух, вияв психології натовпу. В такі моменти у багатьох вояків навіть зовсім потьмарюється свідомість, і вони діють напівавтоматично. Такі рухи можна назвати героїчними лише при тій умові, коли в основі їх лежить якась ідея. Героїчність вчинку характеризує не сама лише дія, а особливо не ті моменти її, коли на перший план виступає підсвідоме, — її характеризує вчинок в цілому і в першу чергу мотиви його.

Прикладом високого героїзму перш за все можуть бути християни перших віків нашої ери. Вони не тільки не лякались страшних переслідувань за віру Христову, не тільки не зріклися її, а з радістю, як на велике свято, йшли на муки й умирали з релігійними гімнами на устах. Високий героїзм на релігійній основі виявляли вояки Валленштайна і Кромвеля. Багато прикладів масового героїзму маємо і в історії нашого народу. XVI і XVII сторіччя історії України — це не сторінка, а велика книга, в якій відбито високий героїзм українських мас. Ця книга написана лише частково і все ж таки вона показує, до яких верховіть підносився дух нашого народу в боротьбі за віру й волю. Люди, навіть посаджені на палі, кепкували з ворогів, бо вірили в перемогу правди.

Немало прикладів масового героїзму можна знайти і в історії наших визвольних змагань 1917-1922 рр., а ще більше в боротьбі УПА з німцями і більшовиками. І скільки б ворогів не називали наших вояків бандитами, в пам'яті українського народу вони навіки залишаться, як справжні герої, як люди, що за Батьківщину жертвували своє життя. Ми певні того, що так їх будуть згадувати і інші народи, особливо ті, що зазнали на собі ярмо тяжкої неволі.

Все це свідчить про те, що героїзм має міцно зв'язаний з ідейністю їх. Християнство, не зважа-

ючи на жажливі переслідування, опанувало Римську імперію, а потім цілу Європу, Америку і частину Азії. Араби, що довго були дикими кочовиками, під впливом мохамеданства швидко об'єднались у великий нарід, і, пройняті релігійним фанатизмом, швидко завоювали всю передню Азію, Північну Африку і Піринецький півострів.

Отже, моральний стан народів, що бореться, є та сила, що від неї в основному залежить перемога. Так, як в наслідок морального розкладу населення розпадаються могутні держави, так само з тієї ж причини розкладаються армії. Тому велику шкоду населенню роблять ті, що тим чи іншим способом розкладають його моральний стан.

В своїй статті „Логіка героїзму” Гот'є ставить, хоч і не розв'язує, проблему жертвенного героїзму і особистого щастя. Щастя не може бути критерієм поведінки людини, — таким критерієм може бути тільки гідність, ідейна повнота життя. Людина, що шукає в житті лише задоволення своїх тваринних і бідних егоїстичних інтересів, не може жити повним, справжнім людським життям, вона навіть не може зрозуміти сенсу героїства, як не розумів вуж вмираючого сокола у вірші Горького „Пісня про сокола”. У відповідь на глузування вужа гордий птах, умираючи, відповідає: „Хто родився плазувати, літати не зможе”. А разом з тим плазунові ніколи не пережити тих високих радощів, що їх переживає герой.

ВИХОВАННЯ ГЕРОЇЗМУ

Чи можливе виховання героїзму? Коли прийняти погляди на героїзм Гот'є, ми мусимо на це питання дати негативну відповідь. Гот'є, як показано вище, дивиться на героїзм, як на вияв підсвідомих вроджених потягнень людини, навіть надає цим

потягненням фізіологічний характер і заперечує будь яку роль в героїзмі мотивів. Крім того, він визнає, що героїзм — це властивість лише виключних одиниць і не може бути властивий масам. З цього треба було б зробити такий висновок: Людей, що з природи мають героїчні нахили, виховувати нічого, бо вони й так герої, так само не може бути й мови про виховання в душі героїзму мас.

Факти з минулого і сучасного заперечують таку думку і доводять величезну роль виховання у героїзмі. Особливо переконливим доказом цього може бути особа Олександра Македонського. З природи він мав, крім позитивних рис, багато негативного. І те й друге він одержав від батьків. Ось що пише про це в своїй історичній монографії згаданий нами вище Уїллер: „Коли від свого батька Олександр успадкував уміння розпізнавати людей і речі і блискучу здібність до швидкої дії, то нема сумніву в тому, що матері своїй він зобов'язаний пристрасною гарячістю своєї натури, що виявлялась не тільки в скажених пориваннях його темпераменту, що було таким характеристичним для нього, але і в романтичній палкій відданості і любові до друзів, в делікатній, ніжній симпатії до слабих, а головне, в широчині і величї душі, — коротше, — в тих властивостях його, що примушували людей глибоко любити його і створили для нього палких прихильників. Його глибоке релігійне почуття, що, де б він не був, виносило його далеко за межі панування формальних пристойностей і звичайного збереження політичних розрахунків, що тягло його до храмів, до оракулів в благовінні перед таємничістю Великого Невідомого, — також вказує в ньому сина Олімпіади”.

В іншому місці своєї монографії Уїллер, характеризуючи батька Олександра царя Пилипа, називає його великим практичним політиком, але ра-

зом з тим відзначає його безпринциповість, спритність і гнучкість.

Олександр переборював в собі негативні риси батьків і удосконалив риси позитивні і тому значно перевищив їх. Цим він зобов'язаний вихованню і самовихованню. Про це так пише Уїллер: „Колі він (Олександр) багато в чому перевищив їх, — особливо ж силою панування над собою, піднесеністю прагнень, що мали в нього більш ідеальний характер, шляхетність поглядів на життя і свої обов'язки, то цим він зобов'язаний, принаймні до певної міри, своєму прекрасному вихованню і освіті”.

Перш за все виховання, а потім самовиховання дало йому змогу опанувати самого себе, підкорити своїй волі власні пристрасті. З семи років Олександра виховував педагог Леонід. Це був суворий виховник, що дав Олександрові прекрасне фізичне виховання і привчив його бути стриманим і з призи́рством ставитися до розкошів. Леонід, за словами Плутарха, часто приходив в кімнату Олександра, висував шухляди, в яких Олександр тримав своє вбрання, і дивився туди, чи не дала йому мати чогось такого, що привчило б його до розкошів і розбещености.

Після 12 років виховником і вчителем Олександра стає великий грецький філософ, енциклопедист старого часу, Аристотель. Улюбленою книгою Олександра стає „Іліяда” Гомера, що була для греків тим, чим для жидів Біблія, а улюбленим героєм — Ахилес.

Аристотель виховував Олександра, як пише Уїллер, в дусі стриманости і здорового глузду. „Філософічна течія, що проходить через все його (Олександра) життя, дає себе відчувати в широчині його симпатій, в грандіозності його плянів і величі завдань, що керували ним у всіх його потягненнях, а також у шляхетній відразі до всяких

проявів дрібязковості і вузкості, в його живій моральній вразливості. Застосовуючи найвитонченіший критерій — критерій самоопанування до його поведінки з жінками і до всієї його поведінки в питаннях статевої моралі, не можна не визнати, що в цьому він перевищував кращих людей свого часу” (стор. 19).

Висновок із сказаного вище про Олександра Македонського такий: Олександр від природи мав виняткові здібності, але в формуванні його особистості взагалі і його героїчної вдачі зокрема, велику роль відіграло прекрасне виховання; без нього Олександр не був би тим, чим він був у дійсності.

Виникає тепер питання, чи можливе масове виховання в душі героїзму. Інакше: чи можливо виховати значну кількість народу так, щоб вона, ця кількість вбачала сенс свого життя і свою гідність в служінні якійсь високій ідеї, в ім'я якої вона в рішучий момент могла б жертвувати своїм життям? Вияв масового героїзму, про який писали вище, доводить можливість такого виховання. Не всі християнські мученики, не всі українці, що в часи Хмельницького повстали проти польських панів, були з природи героями. Такими вони стали в процесі жертвенної боротьби за правду, за волю. Приклад їх, як і приклад Олександра Македонського, показує, що основною силою героїзму є висока ідея. Для християнських мучеників такою ідеєю була Правда Христова, для повстанців в часи Хмельницького — воля і незалежність Батьківщини.

Переходячи тепер до питання виховання в душі героїзму української молоді, мусимо ствердити, що основним в такому вихованні повинно бути прищиплення нашій молоді високої ідейності, жертвенної любові до Батьківщини. З любов'ю до Батьківщини мусить бути міцно зв'язана глибока і

щира релігійність. Справжні герої всіх віків були великими патріотами і глибоко релігійними людьми. Таким був Олександр Македонський, у якого релігійність мала в собі багато містичного. Такими були Валенштайн, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький. Ми не кажемо про християнських мучеників, про місіонерів, борців за віру Христову, але релігія являє собою основу мужности героїства не тільки окремих осіб, а й великих народних мас. Історія дає багато доказів цьому. Ще до християнської ери славились великою хоробрістю гали і кельти, про що багато писав Цезар. Їхня хоробрість, як свідчать історики, базувались на вірі в безсмертність душі людини і на високій свідомості людської гідности. Ці риси збереглися у нащадків галів і кельтів в середніх віках і стали за основу лицарських чеснот, одною з яких була хоробрість.

В перші віки християнства, коли розкладалось поганство і занепала мораль серед римського суспільства, занепала і колишня хоробрість римського війська. Найдисциплінованішими і найхоробрішими вояками в ньому були християни. Можливо, що це було одною з причин, що імператор Константин Великий оголосив християнство державною релігією.

Подібних прикладів з історії людства можна навести багато. Що ж до ролі релігії в героїчній боротьбі нашого народу за свої права і волю, — про це ми писали вище. Така роля релігії, як основи мужности і героїзму, пояснюється тим, що остання надає ідеям характер вічности і абсолютности. Тільки в світлі релігії ідеї набувають такої вартости, що за них людина може покласти своє життя. Крім того, тільки на засадах релігії можна обґрунтувати абсолютну вартість людської особистости і гідність її. А як ми бачили вище, особиста і національна гідність і є одною із основ мужности й героїзму.

Висока ідея тільки тоді стає дієвою силою, коли вона, так би мовити, органічно зливається з особистістю людини, стає стрижнем в її житті й діяльності, як її найвища цінність. А це можливе тільки тоді, коли людина цілком опановує себе, володіє своїми бажаннями, пристрастями і афектами. Тому то біографи Олександра Македонського надають такої великої ролі у вихованні його педагогові Леонідові, що послідовно й наполегливо виробляв у свого вихованця стриманість і уміння володіти собою.

Протилежністю хоробрості є боягузство, що є виявом афекту страху. На війні він виявляється в формі масової паніки. Вона полягає в тому, що маса вояків під впливом страху, гублять розум і, як ті тварини, тікають від ворога, хоч ця втеча несе за собою значно більше жертв, ніж їх міг би принести мужній опір ворогові.

Вище ми брали до уваги мужність і героїство вояка, бо саме така мужність в першу чергу потрібна нашому народові, щоб вибороти самостійну державу. А проте це лише одна з форм мужности й героїзму. Ці чесноти потрібні не тільки воякові, а й громадському діячеві, коли він бореться за правду, коли він, не боячись особистих неприємностей, мужньо виступає проти того, хто зраджує інтереси Батьківщини і служить її ворогові. Потрібна вона й науковцеві, що присвячує своє життя систематичним дослідям, особливо тоді, коли останні можуть бути небезпечними для життя. Потрібна вона й для пастиря церкви, особливо для місіонера. Всі ці форми мужности мусять виховувати у нашої молоді ті, що покликані до цієї важливої і відповідальної праці.

Мужність і героїзм, маючи в своїй основі високу ідейність, міцно зв'язані з розвитком свідомости. Тому здавалось би, що виховання цих чеснот у молоді, треба розпочати лише з шкільного віку, коли

інтелектуальний розвиток людини досягає вже досить високого рівня. А проте вдумливі міркування і факти з історії доводять, що виховання мужности слід розпочинати ще з раннього дитинства. Справа в тому, що одною з передумов мужности є здібність володіти собою, не підпадати впливам пристрастів і афектів. Але формування людини якраз в цьому аспекті починається ще в ранньому дитинстві. Мало того, часто вже у переддошкільному віці дитина може бути так зіпсована невірним вихованням, остільки стати рабом своїх пристрастей, що потім боротись з хибами її психіки буває дуже трудно. І навпаки, коли дитина з наймолодших років привикає до стриманости, у неї в старшому віці легше й скорше виробляються риси мужности й героїства. Переконливою ілюстрацією цього може бути виховання Олександра Македонського. Таке виховання дало добрі наслідки. Олександр справді був дуже витривалим у питві і їжі. Коли цариця Ада на знак пошани до нього послала йому найкращих кухарів, він сказав, що не потребує їх, що він має кращих кухарів — тих, що дав йому виховник Леонід, а саме: для снідання — кухаря, що зветься „нічний піший перехід”, для обіду кухаря, що зветься „легке снідання”. Виховання Олександра мусить бути прикладом і для нас. Піклуючись про здоров'я наших дітей, стежачи за тим, щоб харчування і одяг їх відповідали правилам гігієни, ми не мусимо розбещувати їх і уникати всього зайвого, що може тільки ослаблювати волю.

*

В дошкільному віці слід також розпочати, бодай в елементарній формі, виховання ідейности, як основи мужности й героїзму, стисліше, виховання любови до Бога й Батьківщини. Про це ми вже більш менш детально писали в розділі про виховання патріотизму й релігійности.

Тут лише треба додати, що як у дошкільному, а особливо в шкільному віці, треба знайомити дітей з героїчними постатями з минулого нашого та інших народів. Слід прагнути до того, щоб постать спартанського царя Леоніда, римських героїв, Олександра Македонського, Святослава Хороброго, Ігоря Новгород Сіверського, Володимира Мономаха, Короля Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Наливайка, Богуна, Мазепи, Тараса Чупринки та інших, постаті видатних і мужніх винахідників і мандрівників, — стали взірцем для нашої молоді. Перші кроки до цього має зробити родина і дитячі садки, а продовжувати школа й молодечі організації.

Велику роль в цьому може відігравати література: історичні романи, повісті й оповідання, а також пригодницька література типу Жюль Верна і Купера. Не обмежуючись чисто українською тематикою, наші письменники мусять дати нашій молоді твори, що ширили б її розумові обрії, будили б у неї дух сміливих шукань, захоплювали б її широкими світовими проблемами, але так, щоб в основі цих проблем і шукань лежала любов до Батьківщини і віра в Бога. На превеликий жаль, таких творів в українській літературі мало.

Тому українці мусять вітати появу друком пригодницької повісти із бразилійського життя „Бог вогню”, написаної п. Ольгою Мак.

А особливо прикро є те, що деякі з наших письменників, перебуваючи в полоні нездорових і навіть шкідливих для України поглядів, перекручують наше минуле і викликають у читачів відразу до нього. Українське суспільство мусить прикласти багато зусиль до того, щоб дати нашій молоді високоідейну літературу, на якій би наша молодь виховувалась в дусі мужности й героїства. Матеріалів для такої літератури наша історія і сучасна боротьба на рідних землях дають багато. При мораль-

ній і матеріяльній підтримці української громадськості з'являться й письменники, що зуміють в належній формі обробити ці матеріяли.

Крім відповідно організованого шкільного навчання й просякнутої високими ідеями літератури, у вихованні у нашої молоді мужности та героїзму, велику роль мусять відограти приклад виховників і добре організоване оточення. Людина хитка, не тверда в своїх поглядах, а також людина, у якій слово розходиться з ділом, ніколи не може бути добрим виховником молоді, а тим більше не зможе виховувати молодь в дусі мужности і героїзму. Треба відкинути властиві деяким педагогам ілюзії, що для виховання досить добре підготованої й добре виголошеної лекції. Молодь інтуїтивно відчуває щирість або нещирість педагога, відчуває, чи за його словами стоїть глибокопереконаний зміст, чи це лише порожня форма.

Так само велике значення має товариське оточення. Погляди і настрої більшости товаришів впливають на кожного члена товариства зокрема. І коли ці погляди і настрої пройняті високою ідейністю, коли в шкільному товаристві високо розцінюються чесність, принциповість і мужність, кожен юнак чи юначка приймаються такими ж поглядами і настроями.

Багато можливостей у вихованні мужности і героїства мають молодечі організації. Оповідання при ватрі про героїчні вчинки наших предків, про видатних діячів всесвітньої історії залишають глибокий слід у душах молоді.

Нарешті в літніх таборах, що їх організують молодечі організації, є всі умови для військової підготовки нашої молоді, яка є одним із засобів виховання мужности й героїзму. Але про це більш менш детально подано в нашій брошурі „Тіловиховання, як засіб виховання волі й характеру”.

ВИХОВАННЯ ЖИТТЕРАДІСНОСТІ І БАДЬОРОСТІ

Життєрадісність і бадьорість характеризують переважаючий настрій людини. Коли людина відкритими очима дивиться на життя, коли вона вірить в свої сили і при невдачах не впадає в смуток і відчай, про неї кажуть, що вона життєрадісна, бадьора. Інакше таких людей називають оптимістами.

Коли ж у людини переважають сумні настрої, коли вона не вірить у свої сили і в темних фарбах уявляє сучасне й майбутнє, про неї кажуть, що вона нежиттєрадісна, пригнічена. Таких людей називають іноді песимістами.

Зрозуміло, що життєрадісність і бадьорість є риси позитивні, а пригніченість, невіра в себе і людей є риси негативні. Перші ми мусимо виховувати у нашої молоді, з другими боротись. І це ми мусимо робити як в інтересах окремої особи, так і в інтересах суспільства. Людині властиво прагнути до радості й щастя і уникати неприємностей і страждання. Крім того, численні факти доводять, що веселий, бадьорий настрій впливає добре на фізичний і духовий стан людини, збільшує її сили і навіть відпорність до хвороб. І навпаки, сумний настрій, безнадійність убивають сили як фізичні, так і духові. Тому то психологи поділяють почуття на стеничні й астеничні. Перші — з перевагою веселих, бадьорих настроїв, що позитивно впливають на людину й стимулюють її сили; другі — з перевагою настроїв сумних, пригнічуючих.

Але веселість і бадьорість можуть бути різні в залежності від того, куди спрямовує свої сили людина і де вона шукає для себе радощів. Вона може шукати їх в фізичних насолодах, в п'янстві, розпусті, може із-за своїх особистих інтересів шкодити окремим людям і суспільству. Але вона може

шукати для себе радощів в чомусь духовому, піднесеному, навіть вбачати для себе радість в жертві в ім'я якоїсь високої ідеї.

Тому прийняти без всякого застереження тезу: „будемо виховувати нашу молодь бадьорою й життєрадісною” ми не можемо. Ми спочатку мусимо з'ясувати, які саме форми можуть мати веселість і радість і які причини їх викликають. В розв'язанні цих питань допоможе нам психологія. Вона ж допоможе нам і в накресленні тих шляхів, якими має йти виховання бадьорости й життєрадості.

Задоволення і радість можуть перш за все мати елементарні і складні форми. Найелементарнішою формою їх є задоволення, зв'язане з органічними процесами, як загальний здоровий стан організму, харчування, прийомна температура та інш. Такі переживання властиві людині з перших днів і місяців її життя. У дитини ці процеси залишаються навіть неусвідомленими і не спрямованими на певні предмети. Такі переживання властиві й дорослій людині. У неї теж подібні процеси можуть виникати помимо свідомости. Так здорова людина, що провадить нормальне життя, відчуває радість його, і це виявляється в її рухах, виразі обличчя, в бажанні працювати. Але у дорослої людини такі радощі можуть бути і цілком усвідомленими. Людина може наперед, знати, що така то й така їжа чи питво можуть дати їй задоволення, що обливання тіла холодною водою в спеку освіжить її, і вона прагне цих задоволень.

Зрозуміло, що в цьому нічого ненормального й небажаного нема. Навпаки, було б ненормальним, коли людина була б позбавлена цих простих, природніх радощів. Але може статися так, що ці радощі стають основною метою життя людини і перетворюються в пристрасті. Тоді людина стає рабом їх. Так цілком природне задоволення від їжі чи питва може стати метою життя людини: до ньо-

го вона переважно прагне, в ньому відчуває найбільшу радість. Так створюється тип об'їдали, п'яниці або розпусника. Це вже є розклад особистости людини. Але цей розклад іде ще далі, коли людина із-за таких чисто тілесних втіх робить аморальні вчинки, для задоволення своїх фізіологічних потреб уживає шахрайство, брехні та інш. Такі люди залишаються на найнижчому ступні в розвитку властивих людині емоцій задоволення. При чому ці емоції набувають у них ненормальної форми.

Вищим ступнем є т. зв. предметні емоції. Тут джерелом радості стають уже не суб'єктивні органічні переживання людини, а якісь предмети зовнішнього світу: люди, тварини, природа, твори мистецтва і т. інш.

Такі радощі вимагають уже певного розвитку мислення, бодай в елементарних формах його. А проте вони виникають ще в дитинстві. Це перш за все радість, що її дає дитині близькість батьків, особливо матері. Дитина радіє, коли мати бере її на руки; вона плаче, коли довго не бачить матері, зате радісно сміється й простягає руки, коли мати повертається до неї.

Джерелом радості для дітей можуть бути домашні тварини, особливо коти й собаки. Такі ж почуття, тільки в складнішій формі, властиві і дорослим людям. Людина, як сказав Аристотель, є зоон політікон, себто громадська істота.

Тому спілкування з людьми є одно з найважливіших джерел наших радощів. Це з повною переконливістю можуть зрозуміти ті, хто довго сидів ізольований у в'язниці і потім був випущений на волю. Радощі від спілкування з людьми відрізняються від таких же радощів дитини своєю більшою й вищою свідомістю. В радощах дитини є ще багато інстинктивного, вона не здає собі справи в тому, чого вона любить матір чи батька або інших родичів, тим часом як дорослий прагне до спілкування

з іншими людьми тому, що має спільні з ними погляди, що зходить з ними вдачею, що має спільну з ними мету і т. інш.

Важливим джерелом радощів є також природа. Але ми про це писали в розділі „патріотичне виховання” і тому не будемо повторюватись. Зазначимо лише, що споглядання природи дає людині одні з найчистіших радощів. Вони властиві й дитині, і дорослій людині, тільки в останньої вони складніші й більш свідомі. А разом з тим доросла людина під впливом несприятливих умов життя може загубити здібність відчувати ці радощі і стати байдужою до красот природи. Для людини це велика втрата, це є втрата одного з найважливіших і найчистіших джерел життєрадості.

Таким же джерелом радості є мистецтво. Естетичні насолоди властиві людині ще з раннього дитинства.

Всі ми знаємо, з якою насолодою слухає дитина коліскову пісню, особливо, коли її співає мати. Рубінштайн в своїй книзі „Загальна психологія” наводить такий цікавий приклад, як ілюстрацію здібності дітей відчувати красу навіть клясичної музики. Двохрічний Сергійко М. з великим задоволенням слухав музику Моцарта, Бетговена, Шопена. Але коли заревла корова, він з обуренням сказав: „Як вона негарно співає. Нехай замовкне”. Безперечно, це є виняток. Але всі діти, починаючи з третього року життя, з великою цікавістю і задоволенням слухають казок. Дуже характеристичним є таке явище. Слухаючи страшну казку дитина може тремтіти зі страху, навіть плакати, а все ж таки рішуче протестує, коли перестають розповідати казку.

Але найбільше радощів дає дитині гра, в якій є багато елементів мистецтва. Елементи цих радощів надзвичайно складні і різноманітні. Тут є і естетичне почуття, особливо від ляльок і співів, і радісне по-

чуття від власної творчості, особливо в т. зв. конструктивних грах, і радість від спілкування з товаришами.

Аналогічні радощі властиві й дорослим, але, звичайно, вони більш свідомі і більш складні. Дорослі можуть відчувати радість і від музики, або творів малярства, від читання творів красного письменства та інш. При цьому й тут між окремими людьми помічається велика різниця.

Є люди, що захоплюються музикою і бувають байдужі до малярства або скульптури і навпаки. Є люди зовсім байдужі до мистецтва взагалі, і навпаки, є люди, що знаходять в ньому найбільшу для себе радість. Це теж пристрасть, але пристрасть шляхетна, а іноді й дуже корисна.

Дитяча гра, як це показано в першій частині нашої праці, переходить в спорт. Він також являє собою джерело різноманітних радощів, особливо для молоді. Це є радісне відчуття власного здоров'я й сили, радість боротьби й перемоги, радість товариського єднання і т. інш.

Спорт є також одно з важливих джерел бадьорости.

Нарешті, одним з найважливіших джерел радості й задоволення є праця, як особиста, так і громадська. Людина працюючи відчуває, що вона виконує своє призначення, що вона приносить користь іншим, родині, суспільству, державі. Радує її також свідомість своїх успіхів і зростання власних сил. У спільній праці її може радувати спілкування зі своїми співробітниками.

Але радість і задоволення може давати лише вільна праця, що часто включає в себе елементи творчості... Навпаки, рабська, підневільна праця стає джерелом найтяжчих страждань. В такій праці людина усвідомлює й відчуває зниження своєї людської гідності, вона не тільки не бачить сенсу своєї праці, а навіть свідомо того, що вона йде на

користь ворога-поневолювача. Ця праця тим тяжча, що невільник мусить витратити сили не тільки на саму працю, а ще й переборювати нехить до неї.

Такою була праця рабів за старовинні часи, кріпаків за нових часів, а особливо тяжка праця советських невільників не тільки в концентраційних таборах, а і в колгоспах.

На найвищій ступінь підноситься радість, коли джерелом її стає якась висока ідея. Зміст ідеї може бути різний. Перш за все це може бути якась наукова ідея, якій учений присвячує все своє життя. Такими були майже всі видатні учені, як Сократ, Платон, Аристотель, Галілей, Ньютон, Кант та багато інших. Це може бути самовіддане служіння мистецтву, релігії, Батьківщині.

Активне, дієве захоплення цими ідеями, служіння їм стає за джерело морально-чистих, всеохоплюючих радощів, що перемагають всякі терпіння і навіть страх смерті. Так щирий патріот без страху йде у бій за свою батьківщину, так перші християни з радістю йшли на муки за Христа, так християнські місіонери йшли до диких народів з проповіддю християнства, хоч і знали, що їх можуть чекати муки і смерть.

Але які б радощі не відчувала людина, яке б не було їхнє джерело, як би щасливо не складалось її життя, — нема жодної людини, щоб не зазнала на своєму віку неприємностей і навіть страждань. В першій частині ми згадували Гете, якого з певними підставами звикли уявляти, як великого оптиміста і винятково щасливу людину. Але й він у листі до Еккермана зазначає, що не було в його довгому житті жодного місяця, коли б він мав самі лише щасливі й радісні переживання. Отже в житті людини завше борються між собою радість і смуток, приємності й неприємності, вдачі й невдачі. Але в цій боротьбі перемагає те чи інше, радість або смуток. Така перемога утворює в людині загальний настрій,

або емоційний тон: бадьорий, або сумний, похмурий. Він являє собою ніби фон, на якому відбувається все психічне життя людини. Він накладає свій відбиток на всяке переживання її, на всяку реакцію зовнішню чи внутрішню. Тому люди з різними основними настроями по-різному реагують на такі ж самі подразнення. Напр., якась невдача в особистому житті чи в громадській праці у людини з пригніченим настроєм може викликати сум, нехіть до роботи, зневіру в свої сили, тим часом, як у людини з бадьорим настроєм вона може викликати бажання працювати ще з більшою наполегливістю. Замість того, щоб сумувати, така людина вияснить причини невдачі і подбає про те, щоб усунути їх і все ж таки досягти поставленої мети. Таке переборення зовнішніх перепон і внутрішніх сумних переживань зміцнює сили людини, її віру в себе й свою справу, посилює й її бадьорість.

Такий чи інший переважаючий настрій людини великою мірою залежить від її темпераменту. Сангвіник реагує на різні подразнення інакше, як меланхолік. Але не темперамент кінець-кінцем визначає остаточно основний напрямок в житті й поведінці людини. Вона має свобідну волю й може переборювати властиві їй негативні риси й посилювати риси позитивні.

Велику роль у виробленні в людини основного, переважаючого настрою має світогляд як особистостей, так і цілої нації. З цього погляду світогляди можна поділити на оптимістичні, в основі своїй світлі, життєрадісні, і песимістичні, себто такі, що визнають перевагу в світі зла над добром. Прикладом песимістичного світогляду може бути буддизм з його вченням про самсару, як повне страждань і розчарувань життєве коло, і про пірвану, як вихід з цього кола в стан повної байдужости, відсутности всяких бажань. Прикладом філософа песиміста

може бути Шопенгауер, в системі якого є багато рис, спільних з буддизмом.

Прикладом релігійно-філософської оптимістичної системи може бути християнство. Воно не заперечує існування в світі зла, але разом з тим визнає існування Бога, як Абсолютної Правди й Добра. Метою життя, за вченням Христа, є Царство Боже, як блаженне вічне єднання з Богом. Шлях до нього трудний і вимагає великих зусиль, але людина не залишається на цьому шляху безпомічною: їй допомагає Божа Благодать і Церква Христова.

Найбільшим оптимістом серед філософів був Ляйбніц, що вчив про всесвітню гармонію і спрямування всього буття до добра.

Щоб зрозуміти, який могутній вплив мають світогляди на життя цілих народів, досить порівняти європейців з їх ініціативністю і загальною бадьорістю з індусами з їх загальною пасивністю і нахилом до самоспоглядання.

Але світогляд має і кожна окрема людина. Він може цілком співпадати з загальним народнім світоглядом, а може й відрізнитися від нього. Але вплив особистого світогляду на настрої й поведінку людини такий самий, як і світогляду загально-народнього. Світогляд оптимістичний виховує у людини віру в життя, в перемогу правди, сприяє виробленню у неї бадьорости. Навпаки, світогляд песимістичний викликає недовірство до життя, пригнічує людину, виробляє в неї сумний, безнадійний настрій. Така людина нічого в житті не бачить доброго і світлого, а тільки зле й темне.

Висновки

На підставі вище сказаного ми приходимо до таких висновків.

1. Українська молодь мусить виховуватись бадьорою й життєрадісною. Це є в інтересах особистого щастя молоді, бо бадьорість і життєрадісність

підтримують духові й фізичні сили людини, посилюють її відпорність до хворіб і життєвих невдач, посилюють працездатність. Цим самим бадьорість і життєрадісність бажані для суспільства, яке потребує людей енергійних і працездатних.

Особливо ж бадьорість і життєрадісність потрібні для української молоді в сучасних умовах. Щоб витримати тяжку боротьбу, що її провадить Україна за свої права і волю, потрібні люди повні енергії й віри в свою перемогу, люди, що не впадають у відчай при першій невдачі, не занепадають на душі, а настирливо провадять боротьбу до повної перемоги над ворогом.

2. Бадьорість і життєрадісність не слід змішувати з легковажністю. Бадьора людина не легковажить труднощами життя взагалі і боротьби зокрема. Навпаки, вона добре уявляє ці труднощі, але не боїться їх, бо вірить в перемогу правди і сміло йде до мети. Так саме життєрадісність не слід розуміти як вічні веселощі й розваги. Тому у молоді треба плекати вищі форми життєрадісності, засновані на сприйманні красоти природи й мистецтва, співжитті й дружбі з іншими людьми, в першу чергу з товаришами по школі або молодечій організації, на громадській праці, спорті і т. інш. З цього погляду чи не слід би було відновити традиції побратимства, що мали дуже позитивну роль в нашому минулому. Особливо ж джерелом радості для нашої молоді мусить бути служіння високим ідеям і в першу чергу служіння Богові й Батьківщині.

3. Виховання бадьорості й життєрадісності мусить розпочатися з наймолодших дитячих років. Для цього в першу чергу треба створити відповідну моральну атмосферу. Бадьорими й життєрадісними мусять бути старші, що оточують дитину: батьки, родичі, близькі знайомі. Але ця життєрадісність ніколи не мусить переходити в дикий роз-

гул, в п'янку, бо це буде тільки підривати коріння справжньої, здорової життєрадісності.

Одною з основ життєрадісності є фізичне здоров'я. Тому з наймолодших років треба дбати про здоров'я дитини, дотримуючись правил гігієни, але уникаючи всього, що розніжує дитину і цим робить її менш відпорною до шкідливих впливів оточення (див. брошуру „Тіловиховання”).

Раннє дитинство це є той період в житті людини, коли задоволення й радощі майже виключно зв'язані з чисто органічними процесами, як харчування, відчування приємної теплої температури. Не слід дітей позбавляти цих елементарних радощів, бо вони являють собою одну з основ життєрадісності. Але в той же час не слід розбезцувати дитину, задовольняючи її вереди.

Уже в ранньому дитинстві, а особливо в дошкільний вік треба так організувати виховання, щоб дитина могла відчувати радощі від природи, товаришів. Слід їй частіше розказувати казки, але уникаючи казок страшних і занадто сумних, бо, хоч дитина й залюбки слухає їх, а все ж таки вони пригнічують її психіку. А особливо треба звернути увагу на організацію дитячих ігор, що дають дітям так багато чистих радощів. Дуже важливо, щоб ці гри не були одноманітними, щоб в них не пригнічувалась воля й ініціатива дітей; щоб вони відповідали їхньому вікові. Як сказано вище, особливо велике значення для виховання бадьорости й життєрадісності мають гри конструктивні (будівничі) і групові. Їх особливо треба плекати в наших дитячих садках.

Корисний вплив гри на дітей великою мірою залежить від особи виховательки. Її байдужість, формальне ставлення до дітей, безконечні догани й покрикування послаблюють, а іноді просто зводять нанівець корисний вплив гри на дітей. Треба, щоб садівничка цілою душею віддавалась своїй праці,

щоб вона жила одним життям з дітьми і від щирого серця раділа їхніми радощами. Бажано, щоб садівничка частіше брала участь в дитячих грах, але не як холодна командирша, а як активна співучасниця гри. Треба, щоб вона, граючись з дітьми, на цей час перетворювалась в гарну, розумну й добру дитину.

В шкільний період величезне значення для виховання бадьорости й життєрадісности має загальна атмосфера, що панує в школі. Бурса Помяловського або російська гімназія дореволюційних часів з учителями типу Передонова із роману Сологуба „Мелкій бес”, або типу „Человека в футляре” із одноіменного оповідання Чехова, не могли виховувати в учнів життєрадісности й бадьорости. Навпаки, вони пригнічували психіку учнів і виховували в них озлобленість і мстивість. Взагалі всякий формалізм, бездушне ставлення до учнів, ігнорування їх індивідуальних властивостей, а особливо несправедливість кари вбивають дитячу життєрадісність і часто морально розкладають учнів.

Щоб виховати учнів життєрадісними й бадьорими, треба, щоб у всьому житті школи панував дух бадьорости й життєрадісности.

Це в першу чергу стосується педагогів. Саме від них залежить загальний тон шкільного життя: похмурий або радісний, пригнічуючий або бадьорий. Отже педагоги самі мусять працювати не тільки чесно, а з захопленням і в праці знаходити для себе радість. Зразком для них мусять бути Песталоцці, що в педагогічній праці вбачав сенс свого життя, зливався душею зі своїми вихованцями, жив їхніми радощами і їхнім горем. Тоді школа дійсно перетворюється на дружню родину; в якій не може бути місця для пригнічуючого формалізму.

Саме навчання в школі не мусять бути лише засвоєнням програмового матеріалу. В цьому визнач-

не місце мусять посідати творчі шукання учнів, що розвивають у них ініціативу і активність, яка є одною з найважливіших умов бадьорости.

Нарешті, життя учнів в школі мусить бути повним, воно має задовольняти не тільки потреби розуму, а й почувань і волі. Крім навчання, в нього мають входити мистецтво, розумні розваги, близькі й далекі екскурсії. Для розвитку в дітей громадської ініціативи й активности, а разом з тим і бадьорости треба заводити в наших школах на здорових засадах самоврядування. Школа мусить бути своерідною дитячою республікою, в якій діти учаться, працюють, задовольняють свої естетичні потреби, і в той же час практично готуються до державного й громадського життя. Але все це не означає, що в ім'я життєрадостности треба викинути із школи все, що може викликати в учнів смуток, незадоволення, навіть тоді, коли учень заслужив на них. Це не означає також, що в школі не потрібна дисципліна, яка іноді вимагає справедливої кари. Тільки ця дисципліна і кара зовсім інші, ніж ті, що застосовуються в школах, де панує формалістика. Дисципліна й кара не мусять пригнічувати й озлоблювати учнів, а примушувати їх виправляти свої хиби і енергійніше працювати над собою.

Одною з причин духової пригнічености, недовірства до життя і людей, песимізму в настроях і світогляді є егоцентризм, себто зосередження всього життя на власному „я”, самозамкненість, відгороджування себе від інших. Егоцентрик сам збіднює своє життя і робить його сумним.

Егоцентризм має в своїй основі вроджені властивості темпераменту, але їх треба тактовно переборювати. Егоцентричні нахили можна помітити у деяких дітей ще в перші роки шкільного навчання, але в певною чіткістю вони виступають в 15-16 років. Боротись з цими нахилами треба тактовно,

але енергійно. Головним засобом для цього є втягання егоцентриків в громадське шкільне життя, в спільні гри, спорт, розваги. При цьому треба дбати, щоб учень був активним учасником спільних розваг і громадського організаційного життя, а в деяких випадках відповідальним керівником його.

Як сказано вище, переважаючий настрій людини, бадьорий або пригнічуючий, залежить великою мірою від світогляду. Песимістичний світогляд пригнічує людину, оптимістичний виховує у неї бадьорість і віру в життя. Християнство є в основному оптимістична релігійно-філософська система.

Тому виховання, побудоване у всіх своїх дільницях на засадах його, мусить виховувати людей бадьорих, морально мужніх, повних віри в Божу Милосердність і Справедливість, в перемогу Добра над Злом. Тому християнським духом мусить бути насичене не тільки викладання релігії, а й таких дисциплін, як фізика, хемія, ботаніка, зооголія, історія і т. інш. У виробленні світогляду і взагалі у формуванні особистости велику роль має література, що її читає молодь. Тому на добір її треба звернути особливу увагу. В шкільних бібліотеках мусить бути література, що виховує віру в Бога і Його Провідіння, любов до Батьківщини, на зразках високого героїзму учить, як треба боротись за правду, розкриває красоти природи й людської душі. Зате із шкільних бібліотек треба рішуче виключити літературу, що підриває основи християнської релігії і моралі, розкладає молодь. Де є розклад, там не може бути духової суцільности, а значить, не може бути й справжньої бадьорости.

Все вище сказане стосується в першу чергу до школи, але воно має відношення і до молодечих організацій, як СУМ і Пласт. Тут також велику роль мають керівники, їх настрої, ставлення до праці, до керованої ними молоді. Тут також має

велике значення виховання в душі християнства, добір літератури і т. інш.

Але молодечі організації, крім того, мають ще інші засоби виховання бадьорости й життєрадісности. Це перш за все дух товариства, організоване за певними правилами товариське життя, мандрівки в природу з переборюванням всяких сподіваних і несподіваних труднощів, походи стрункими колонами, співи, гри, загальний піднесений тон молодечого життя.

Сумівська організація має ще ту особливість, що вона безпосередньо готує до збройної боротьби в ворогом і творчої праці для свого народу. Зрозуміло, яке величезне значення тут має виховання бадьорости й життєрадісности. Сумівська молодь мусить знати, що боротьба з ворогом буде тяжка і потребуватиме багато жертв, бо ворог міцний, жорстокий і добре підготований. Тут не може бути ніяких ілюзій, бо вони можуть тільки пошкодити. Але ворог не є непереборний, як це він ширить через свою пропаганду. Найпереконливішим доказом цьому є героїчна УПА, що вже десять років в найтяжчих умовах бореться за волю свого народу. Отже історію УПА, організацію, боротьбу з ворогом, приклади героїзму в боротьбі з ним, — все це мусять добре знати сумівці. Це є школа для підготовки до боротьби, а разом з тим могутній засіб виховання мужности, бадьорости й життєрадісности.

ВИХОВАННЯ СТАТЕВОЇ ЧИСТОТИ І СТРИМАНОСТІ

В початку большевицької революції на теренах СРСР ширилась т. зв. „теорія шклянки води”. Вона розглядала статеві відношення як виключно фізіологічний процес, в якому нема нічого, як тоді казали, „містичного”, або духового. Нема ніякої

любоби, а є лише інстинкт, подібний до інших інстинктів людини або тварини. Статеві відношення зводяться виключно до задоволення цього інстинкту. Подібно до того, як людина, відчуваючи спрагу, випиває шклянку води, так само вона, відчувши в собі дію статевого інстинкту, задовольняє його через стосунки з особою другої статі. Ця „теорія” швидко дала наслідки: на вулицях міст навіть почали з’являтися голі люди з плякатами „геть сором”. Щоправда, Ленін виступив проти цієї „теорії”, але не з високоморальних мотивів, а з мотивів суто практичних. Він дозволив, що статева нестриманість буде забирати у людей багато сил, потрібних для боротьби за комунізм і для соціалістичного будівництва.

На інші мотиви Ленін, як послідовний матеріяліст і атеїст, не міг і посилатись, бо „теорія шклянки води” цілком логічно виникала з матеріялістичної світоглядної системи. Тому зростання розпусти не припинилась в СРСР. А це своєю чергою повело за собою розклад родини.

Церковне одруження стало рідким винятком, бо більшовики переслідували церкву і тих, хто дотримувався її. Замість вінчання люди записувались в ЗАГС-і (запис громадського стану). Але запис фактично не зобов’язував до вірності. Тому люди дуже легко записувались і так же легко розходились. Бували випадки, що жінка й чоловік розходились через тиждень після запису, а бувало й таке, що розійшовшись, знову записувались.

Таким чином родина розпадалась, а разом з тим занепадала і статева мораль.

Такий стан суспільства не міг не відбитись на підсоветській літературі. З’являються такі безмежно брутальні й цинічні твори, як „Луна з правої сторони”, „Без черемухи” та інші. Ця пошесть аморальності не минула й України. З цього погляду дуже характеристичним є роман М. Хвильового

„Вальдшнепи”. Головна героїня роману московка Аглая багато „філософує”, але поводить себе як безсоромна вуличниця. Герой роману Димитрій Карамазов безсоромно і без найменших вагань зраджує жінку і поводить себе як еротоман-садист.

Такі аморальні настрої дехто з української інтелігенції переніс і на еміграцію. Як ілюстрація цього, дуже показовим є ставлення до Хвильового та його творів значної частини наших письменників і літераторів. Вони не тільки не відчують огиди до творів Хвильового, а навіть співають йому панегирики як великому письменникові і навіть духовному вождеві українського народу. Виходить, що у цих людей атрофувалося моральне почуття, принаймні в галузі відчуження статевої чистоти і бруду, нормального й патологічного. Але про це свідчать і деякі твори українських письменників, що з’явилися на еміграції. Прикладом тут може бути цинічно-порнографічний „Доктор Серафікус” Домонтовича, „Чудесна балка” Косача, „Боже-ственна лжа” Костецького. Такими ж нездоровими настроями пройняті і писання деяких наших літературних критиків. Вихваляючи, як тільки можна, Хвильового, вони підносять до небес і домонтовичів і навіть костецьких. На еміграції знайшовся лише один літератор, що мужньо виступив проти Хвильового (а значить і проти хвильовистів), показав його антиукраїнську сутність і весь бруд і патологічність його писань. Це покійний Л. Мосендз. Він видав брошуру „Микола Хвильовий, легенда і дійсність”. Видав він її під псевдонімом Лясковець, бо, як видно, добре уявляв, який опір і обурення викличе його брошура серед „хвильовистів”. І він не помилився. Правдиве слово видатного українського письменника, що залишився вірним традиціям свого народу, дійсно викликало велике обурення серед частини українських письменників і літераторів, але вони, наслідуючи боль-

шевицьку практику, промовчали виступ Мосенза, наче його зовсім і не було. Можливо через це, а може й з інших причин, мало хто з українських емігрантів знає про цей виступ. Так наші „хвильовисти” й залишились при своїй думці. Але справа не тільки в Хвильовому. Справа в тому, що хвильовисти не тільки високо ставлять твори типу „Доктора Серафікуса”, а розглядають вимоги, щоб література в питаннях статевої моралі стояла на традиційних християнських засадах, як примітивізм, просвітянщину, „каценківство”. Такі погляди безперечно впливають на нашу молодь, а тому їх треба ґрунтовно проаналізувати.

Отже основне питання тут таке: Чи дійсно статевая розгнuzданість і нестриманість є вияв вищого культурного стану людини, а стриманість є лише примітивізм, чи може навпаки? Для розв'язання цього питання нам треба звернутись до історії і психології.

Спочатку нагадаємо нашим читачам погляд на статево́ї почуття, висловлені французьким психологом Рібо (див. 1-ша част. „Вихов. волі і харак.”).

Він визнає, що статеве почуття в своєму розвитку проходить три стадії. Перша — це голий інстинкт, не ускладнений якимись іншими емоціями. Він властивий нижчим тваринам, переважно комахам. Він може бути властивим і деяким людям з примітивною і патологічною психікою.

На другій стадії розвитку інстинкт ускладнюється почуттям ніжності або симпатії. Такий характер має кохання (статеве почуття) у вищих тварин, особливо тих, що живуть парами, як деякі хижакі, птахи. Хоч нам і трудно уявити собі внутрішні переживання тварин, але взаємна прив'язаність самців і самиць іноді зворушує нас. Самець не тільки піклується про самицю й дітей, а іноді „героїчно” захищає їх, ризикуючи своїм життям. Така стадія властива більшості людей.

Нарешті, третя, найвища стадія, — це є ідеальне або платонічне кохання. При ньому фізіологічні моменти відступають на задній план, а на передній виступають взаємна ідеалізація, радість духового єднання, спільні ідеали і т. інш.

Схема розвитку статевого почуття, накреслена Рібо, цілком стверджуються історією людства. В глибокій давнині, в доісторичні часи, як це стверджують археологи, люди жили великими групами і не знали ще родини. Зрозуміло, що в таких умовах в статевих відношеннях чоловіків і жінок переважали інстинкти, хоч вони безперечно, принаймні на певний момент, включали в себе і деякі вищі, чисто психічні переживання, як почуття естетичне та інші.

Значно підноситься і ускладнюється почуття кохання після того, як з'являється і зміцнюється родина, особливо в формі моногамії. Спільне життя чоловіка й жінки, спільна праця, піклування про дітей, спільні радощі й горе, — зближують їх і спричиняються до взаємного розуміння і підтримки; чоловік і жінка зростаються взаємно і стають, як сказано в св. Письмі, „єдиною плоттю”. Разом з тим люди починають розуміти, яку велику роль в житті громадському й державному має родина.

В наслідок цього ще на ранніх ступнях культурного розвитку людства формується статева мораль, що уводить статеве життя людини в певні норми. Потреба в цьому виникає із особливостей людини, порівняно з тваринами. Життя тварин регулюється інстинктами. Зокрема статевий інстинкт діє у тварин в певні періоди; він ніби самою природою уведений в певні норми. У людини інстинкти не діють з такою чіткістю, як у тварин, і не регулюють так, як у них, життя її. Людина має свобідну волю, має сумління і сама спрямовує тим чи іншим шляхом своє життя. Тому інстинкти людини не мають

в собі достатньо регулюючої сили, і не будучи опановані людиною, можуть повести її до фізичного й морального розкладу.

Це стосується, напр., до інстинкту харчування, в неменшій мірі це стосується також до інстинкту статевого. Статева мораль, вимагаючи від людини чистоти і стриманості, стоїть на сторожі як фізичного, так і морального здоров'я людини.

Зі статевою мораллю міцно зв'язана родинна мораль. Основна вимога її — вірність у подружньому житті. Вона є кінцевою умовою міцності родини. Навпаки, зрада руйнує родину, спричиняється до ревнощів і сварок між чоловіком і жінкою, до занедбання родинних обов'язків, зокрема обов'язків щодо дітей.

Крім того, подружнн вірність збагачує життя людини високими переживаннями суто духового характеру. На задній плян відступають тваринні скороминулі радощі, на місце їх стають радощі духові: взаємне духове єднання, пошана, взаємна підтримка.

Відступає навіть на задній плян фізична краса: її замінює краса духова. Тому справжня подружнн любов не тільки не послаблюється, а навіть посилюється з роками і набуває своєї краси. У людей, що зберігають таку любов до старости, завмирання статевого інстинкту не зменшує любови, а надає їй особливого характеру. Милими й дорогими здаються навіть старечі зморшки, бо вони свідчать про довгі роки мирного й дружнього життя, вкупі пережитих радощів і горя.

Передова частина людства, що вела його вперед по шляху культури й цивілізації, давно зрозуміла все це і тому боролася за статеву і родинну мораль. Переконаливою ілюстрацією цього можуть бути поеми Гомера. В „Іліяді” можливо найзворушливішим епізодом є прощання Гектора й Андромахи. На фоні суворого й жорстокого життя, на фоні кри-

вавих боїв нас глибоко зворушує ніжність Андромахи, що з сином на руках і з сльозами на очах проводить свого чоловіка-героя в бій з нещадними ворогами.

Глибоко зворушує нас і Гектор, що мужність героя з'єднує в собі з ніжною любов'ю до вірної дружини і малого сина.

В „Одісеї” в особі Пенелопи зображена незламна вірність жінки чоловікові. Пенелопа чекає свого чоловіка Одісея, що разом з іншими героями-греками пішов у похід. За неї сватаються десятки молодих людей. Вони збираються в її палаці, бенкетують, спустошують її господарство і вимагають, щоб вона нарешті вибрала когось із них собі в чоловіки. Але Пенелопа залишається вірною чоловікові, вона не вірить його смерті і чекає його повернення. А для того, щоб захистити себе від настирливості молодих, Пенелопа заявляє їм, що вона тоді згодиться одружитись, коли скінчить ткання весільної одежі. І ось вона у день тче, а в ночі розплутує те, що наткала.

І навіть тоді, коли повернувся Одісей, вона довго вагається перш, ніж визнати його за свого чоловіка, бо не хоче нерозважливим кроком зрадити його.

Як видно з поем Гомера, висока родинна мораль зобов'язувала переважно жінок і менш зобов'язувала чоловіків. Одісей, що мав таку вірну дружину, сам не був вірним їй. Не стримували себе також ні Агамемнон і Ахіл, що розсварилися і мало не призвели до поразки грецького війська із-за полонянки Бризеїди.

Ще суворіша статева і родинна мораль була у римлян, про що, між іншим, свідчить приклад Лукреції, що заколола себе, щоб тільки не зрадити чоловіка. Приклад римлян показує, яке велике значення для суспільства й держави має здорова, побудована на міцних моральних засадах родина.

Міцна римська родина стала за основу міцної

римської держави. Любов до родини стала за основу високого патріотизму, пошана до батьків і старших — за основу дисципліни в громадському житті й у війську, вихована в родині працездатність — за основу працездатности в громадському й державному житті, родинна мораль — за основу громадської моралі.

Разом з розкладом римської родини починається й розклад населення і поступове падіння римської імперії. Від повного занепаду спасло її християнство. Воно також лягло в основу культурного розвитку в середні віки. Серед інтелігенції нових з'явів була поширена думка, що середньовіччя було добою темної реакції і обскурантизму. Такої думки і тепер дотримуються дехто з інтелігентів і навіть науковців. Така думка є в корені невірна. Треба взяти до уваги той стан, в якому перебували народи Європи (германці, кельти, слов'яни) в початку середніх віків. Це були варвари, люди некультурні, позбавлені будь-якої освіти. Християнство, що ширилось в середні віки серед цих народів, принесло їм освіту й цивілізацію. В цьому велика заслуга Церкви. Разом з освітою Церква насаджувала серед народів Європи і християнську мораль взагалі і статеvu та родинну мораль зокрема. Характерною рисою цієї моралі, якою вона виявилась в середні віки, була повна перевага духа над тілом, радощів духовних над радощами тілесними. Звідси аскетизм, велика кількість монастирів, що мали могутній вплив на населення. Середні віки дали не мало дійсних героїв духа: місіонерів, що, ризикуючи життям, йшли до варварів проповідувати науку Христову, святих подвижників, що відмовились від усіх радощів земних і стали зразком праведного життя для сучасників і наступних поколінь, державних мужів і воєнків, що жертвенно в ім'я Христа праювали для своїх народів.

Така моральна атмосфера середньовіччя не мог-

ла не вплинути на родинні й статеві відношення і навіть на саме почуття кохання. Воно набуло тепер таких форм, яких не знали попередні віки. Це т. зв. лицарське кохання. Лицар кохав свою „даму серця” чистою, ідеальною любов'ю, навіть не маючи на думці колись зійтись з нею. В ім'я дами серця лицар доконував чудеса хоробрости, змагався на турнірах. Образа чести дами серця була для нього особистою образою, і він захищав її зі зброєю в руках. І за все це єдиною нагодою лицаря була ласкава усмішка дами і дозвіл поцілувати її руки після повернення з походу або після турніру.

Нові віки, так би мовити, звели людину з неба на землю. Знизили вони і рівень кохання. Лицарська любов сходить зі сцени і навіть стає предметом сатири, як це ми бачимо в романі Сервантеса „Дон Кіхот”. З цього погляду звертає на себе увагу висміювання ідеалізації предмета кохання, що було характеристичним для типового лицаря. Дон Кіхот Ламанчський вибирає своєю дамою серця просту і примітивну селянку Дульцинею, яка сміється з нього, і в ім'я її доконує ряд суб'єктивно героїчних, а по суті смішних вчинків. Але в суспільстві все ж таки залишаються високі моральні погляди на любов, цінування в ній в першу чергу духових моментів. З цього погляду характеристична трагедія Шекспіра „Ромео і Джульєтта”, де зображене чисте, юнацьке кохання, що через вузький егоїзм старших кінчається трагічно для коханців. І взагалі нова література в першу чергу в особах літератураторів-клясиків в зображенні кохання стояла на засадах високої моралі: вона уникала бруталних оголених сцен кохання, позитивних героїв наділяла високими моральними рисами. Але поряд з цим за нових часів з'являється й брукова література, розрахована на розпалювання у читачів найнижчих інстинктів. Разом з тим занепадала статева і родинна мораль. Сумним прикладом цьо-

го може бути ССРСР. Але він не є винятковим. Коли в країнах Європи і Америки мораль не впала так низько, як в ССРСР, то все ж таки не можна сказати, що вона стоїть на високому рівні.

Основна причина цього — матеріалізація життя і світогляду. Залишається тепер розглянути, як розвивалась статева і родинна мораль і на якому рівні стоїть вона тепер в Україні.

В доісторичні часи, як це доводять найавторитетніші наші археологи; формою подружнього життя на Україні була моногамія, себто одноженство. Крім того, ті ж археологи доводять, що в українській родині велику роль мала жінка. Це відбито і в українському фолклорі, про що ми згадували в першій частині нашої книжки. Така форма родинного життя сприяла естетизації побуту, злагіднювала відношення в родині і суспільстві, ушляхотнювала статеві почуття і відношення, сприяла тому, що в них визначне місце посідають не фізіологічні, а духові елементи. Тому народня мораль в Україні стояла на сторожі міцної родини, заснованій на взаємній любові та вірності чоловіка й жінки. Про це свідчать, між іншим, старовинні весільні звичаї, що дійшли до нашого часу. Християнство піднесло ще на вищий рівень статеvu мораль українців. Високі риси її дуже яскраво відбиті в наших народних піснях. Українські пісні про кохання надзвичайно різноманітні за своїм змістом. У них відбиваються найрізноманітніші переживання: радість, ревності, нещасне кохання, туга за милим чи милою і т. інш. Але у всіх цих переживаннях перше місце посідає духова сторона, а моменти фізіологічні посідають місце другорядне або й зосім не згадуються. Тому в зображенні краси на перший план виступають очі й брови, в яких найбільше віддзеркалюються властивості душі.

Звертають на себе увагу порівняння, що трапляються в українських піснях про кохання і свідчать

про високий характер його. Так напр., дівчина порівнюється з ясною зорею, а парубок з місяцем. В українських піснях також зустрічається багато епітетів і метафор, що свідчать про глибину й ніжність почуття кохання: „голубонька сиза”, „орел сизокрилий”, „рибонька”, „квіточка” і т. інш.

Але що особливо слід підкреслити в українській пісні, це чистота почуття кохання. Українці, принаймні ті, що жили до революції по селах, зовсім не знали соромицьких пісень. Скромність і стриманість в коханні — це неодмінна риса справжньої української дівчини.

В пісні „Ой у полі нивка” співається, що про дівчину „слава на все село стала” за те, що вона на привітання незнайомого козака назвала його „серденьком”. З цим пов'язана вірність у коханні й родинному житті. Це любов не лише до могили, а й після могили.

Мила зозулею прилітає на могилу милого й проказує до нього:

„Подай, милий, подай, орле,
Та хоч праву руку.”

В пісні „Козака несуть” змальовуються похорони вбитого на війні козака. За ним іде його дівчина й „білі рученьки ломить”:

„Ой ломи, ломи білі рученьки
До єдиного пальця,
Бо не знайдеш ти, дівчинонько,
Над козака коханця.”

Зате українська пісня суворо засуджує зраду й джигунство. Вона не тільки не співчуває джигуну-ві, якого ведуть на кару, а навіть називає його ледащим і визнає кару за справедливу.

Свідомо своєї дівочої честі й гідности, дівчина виганяє зі своєї хати хлопця-баламуту, що хоче її закохати та й забути. Сестра намовляє брата покинути бідну дівчину сироту. На це той відповідає:

„Лучше мені гіркий полин їсти,
Ніж мені сироту з ума звести.”

На ґрунті скромности, стриманости й вірности створюється здорова родина і в першу чергу сердечні відношення між чоловіком і жінкою. А здорова родина є основою здорового державного життя і одною з найважливіших передумов нормально-го виховання молоді.

При большевиках статева мораль українського населення знизилась, тай не могла не знизитись. Але, не зважаючи на сильний тиск матеріалістично-атеїстичного большевизму, вона все ж таки залишилась на досить високому рівні, особливо серед селян. Це особливо виявилось під час німецької окупації. Не зважаючи на те, що наці нарід жив тоді у великих злиднях, наші дівчата не йшли на матеріяльні спокуси з боку німецьких вояків. Як видно, в силі залишилися старі, прекрасні традиції українського народу. Так само з великою гідністю тримали себе наші дівчата, коли, як остарбайтери, були вивезені в Німеччину. Витримати тут моральну чистоту було дуже трудно, і все ж таки більшість українок її витримали.

Так саме на порівняно високому рівні стоїть статева мораль серед українців і на еміграції. У всякому разі вона стоїть вище, ніж в інших національностей. А особливо показовим може бути порівняння українок з німкенями. Останні живуть у своїй батьківщині, в більшості випадків при родинах, матеріяльне становище їх незрівняно краще, ніж українців.

Крім того, ще так недавно серед німців була чинною т. зв. расова теорія, що боролась за чистоту німецької раси. І не зважаючи на все це, німкені ніби посміялись з цієї теорії. Яка сила німкенів зійшлась тепер з американськими солдатами арійської й негритянської раси.

Вертаймось тепер до наших модерних письмен-

ників і критиків. Дехто з них фактично заперечує християнську статеву мораль і проповідує аморальність, а людей, що дотримуються її гордовито називає примітивістами, просвітянами та інш. Таке ж ставлення їх і до українських письменників, що в своїх творах відбили традиційну статеву мораль українського народу. Так, напр., для Косача Прися із повісти Кащенко „Під Корсунем” є зразок примітивізму й відсталости. Його дивує й обурює, як в той час, коли він пише про „Цезаря степів” (так він називає Хмельницького) можна згадувати про якусь примітивну Прісю. Зате він виводить в „Чудесній балці”, як справжню героїню, жорстоку розпустницю, що співає большевицьких пісень і своїми або чужими руками садистично й без потреби вбиває людей.

Отже тепер попитаємо: хто справді примітивіст? Чи проста українська жінка, що дотримується традиційної моралі, чи пани домонтовичі або косачі? Або ще запитання: де справжній примітивізм, — чи в українських піснях про кохання, що ми їх наводили вище, чи в „Докторі Серафікусі”, „Чудесній балці” або „Божественній лжі”?

Беручи до уваги все сказане вище, ми без вагання заявляємо, що примітивістами є саме косачі, домонтовичі й костецькі. Тим часом, коли українська жінка, вірна національним традиціям, високо піднеслася над рівнем тварини, герої творів домонтовичів і косачів спустились нижче цього рівня, бо навіть спотворили природній інстинкт.

Приходим до висновку, що українську молодь треба виховувати в душі статевої чистоти і стриманости. Це зовсім не означає, щоб українська молодь складалась із аскетів. Аскетизм не є обов'язковий для християнина: справжнім аскетом може бути лише людина до цього покликана. Але кожний українець мусить бути моральним в душі укра-

їнської традиційної моралі, заснованій на засадах християнства. Це потрібне і для особи і для суспільства. Вище ми вказували на те, що статева розпуста приводить до розкладу родин, а розклад родин до розкладу держави. Отже, коли навіть могутні держави занепадали в наслідок розпусти населення, то тим більше не можна вибороти самостійної держави, коли нарід стоїть на низькому моральному рівні. Але статева стриманість і чистота в інтересах і окремої особи. Розпустник не може бути щасливим, не може мати тривких радощів. Справа не тільки в докорах сумління, яке все ж таки діє навіть у злочинців. Справа у внутрішніх переживаннях людини, що мають характер задоволення або незадоволення. Людина, що часто й легко сходиться й розходить з особами іншої статі, не може відчувати тих високих духових тривких радощів, що їх дає чисте кохання. Як тільки проходить статевий шал, розпустник відчуває розчарування, а то навіть і огиду до свого партнера чи партнерки, і шукає нових зближень, що кінчаються так же само, або навіть і гірше. Взагалі моральний бруд не може бути джерелом справжніх людських радощів.

Сама методика статевого виховання включає в себе багато труднощів. Треба пам'ятати, що статевий інстинкт дуже легко збуджується і то різними шляхами: через зовнішні відчуття, через уяву і чисто органічним шляхом в зв'язку з напоями, їжею і т. інш. Збудженню статевого інстинкту сприяють розмови на еротичні теми, малюнки, читання брукової літератури, кіно і т. інш. Тому перш за все треба дбати про здорове оточення молоді. Так в родині треба дбати про те, щоб молода людина з наймолодших років була свідком добрих, високоморальних відношень між батьками, зате вона не мусить бути свідком сексуальних сцен. Не треба також в приміщеннях, де живе молодь, три-

мати сумнівних з погляду моралі образків. А особливо треба стежити за тим, щоб до рук підлітка чи юнака не попадала брукова, розкладницька література типу романів Арцебашева або Домонтовича.

Навпаки, треба заохочувати юнацтво до читання високомистецької і разом з тим високоморальної літератури, яка в зображенні кохання уникає всього бруталного, а подає образи високої, справді людської любови з її радощами і горем. З цього погляду дуже корисні твори Шевченка, Франка, Квітки Основ'яненка, Лесі Українки, Олеся, Коцюбинського, Марка Вовчка і взагалі наших клясиків.

Велику профілактичну роль в галузі статевого виховання має упорядковий, гігієнічний образ життя, зокрема руханка. Оздоровлюючи тіло людини, вона разом з тим оздоровлює й дух її.

Велику й позитивну роль у статевому вихованні має систематична, регулярна праця. Лінивство часто буває грутом для моральної розпусти. У голову нічим не зайнятої людини легко приходять всякі нездорові думки, що потім переходять в дію. Навпаки, коли людина працює, її духовні й фізичні сили концентруються на чомусь корисному й потрібному, в душі тоді не залишається місця для нездорових і аморальних думок і образів.

А ще більше значення має ідейна праця, коли людина віддає свої сили боротьбі за якусь високу ідею. Тоді не тільки всі сили її концентруються в певному високо позитивному напрямку, а вона й не припустить, щоб якась аморальна думка опанувала її.

Але основою статевого, як і всякого іншого виховання молоді мусить бути релігія. В світлі її людина розуміє, що таке добро, а що зло.

Вона підносить дух людини, дає їй можливість і силу панувати над своїми пристрастями.

ВИХОВАННЯ ПОШАНИ ДО БАТЬКІВ І СТАРШИХ

В Святому Письмі пошана до батьків заповідається як одна з найбільших добродійностей. „Шануй батька твого і матір твою, і благо тобі буде, і довговічний ти будеш на землі”, — сказано в Біблії.

Пошана до батьків і старших визнавалась за високий обов'язок і нехристиянськими народами до Народження Христа і після нього. В поемі Гомера „Одісея” в особі Телемаха поданий зразок глибокої й міцної любови сина до батька. Такий же зразок жертвенної любови дочки до батька поданий в трагедії Софокла „Іфігенія в Тавриді”. Поведінка Іфігенії нагадує поведінку біблійного Ісаака. Подібно до того, як Ісаак не протестував, коли Авраам з наказу Божого хотів принести його в жертву, так саме й Іфігенія не протестувала, коли з наказу богів її батько Агаменон хотів принести її в жертву. І так саме, як вища сила зберегла життя Ісаакові, вона врятувала від смерті Іфігенію. Дуже високо розцінювали пошану до батьків і старших старовинні римляни. Ці чесноти заповідають і китайський мудрець і законодавець Конфуцій, перський мудрець Зороаст, індус Будда та інші. Навіть у примітивних народів пошана до батьків і старших визнається за неодмінний моральний обов'язок.

Високо ця чеснота стояла і в українського народу. Ще письменники княжих часів вимагали, щоб діти шанували батьків і старших. „Шануйте стару людину і батьків своїх”, — пише Лука Жидята. „Старших шануй як батьків, а молодших як братів”, — наставляє своїх дітей Володимир Мономах. Крім того, Володимир Мономах подає такі правила благопристойности: „При старих мовчать, мудрих слухать, старшим коритись”...

Пошана до батьків і глибока любов до них відбита і в українській народній пісні. В обрядових піснях подається величний образ Матері Божої, що є зразком земних матерів. Як заступниця миру християнського, Вона піклується про праведних і грішних. Вона просить Свого Сина:

„Ой дай, Сину, золоті ключі
Відімкнути рай і пекло,
Випустити грішні душі”.

Вона всіх випустила, тільки не випустила однієї душі за те, що вона батька й матір облаяла, не облаяла, а тільки подумала. Отже, навіть образливу думку про батьків український нарід визнає за великий непростимий гріх.

В особливо зворушливих рисах любов до батьків змальовується в одній весільній пісні, що її співає молода сирота, коли зі світилками ходить по селу й закликає гостей на весілля.

„Пливи, пливи, лебедоньку,
Тихо по воді,
Прибудь, прибудь, мій батеньку,
Тепера к мені.
Ой рад би я дитя мое,
Прибути к тобі, —
Насипано сиру землю
На груди мої.
Замкнулися ясні очі,
Ніженьки мої,
Не можу я, дитя мое,
Прибути к тобі”.

Любов дітей до матері підноситься іноді, особливо в розлуці, до обожнювання.

„Мати ж наша мати,
Та де ж нам тебе взяти?
Маляра найняти
Та матір змалювати.
Та поставлю матір

На божницю в хаті,
На божницю гляню
Та матір спом'яну”.

Пошана до батьків була глибоко закорінена і в побуті українського народу. Проживши в селі більше сорока років, я не пам'ятаю випадку брутального поводження дітей з батьками. Можливо, що такі випадки були, але це були винятки. У багатьох родинях, особливо козачих, був звичай цілувати у батьків руки. В присутності батьків діти стримувались у виразах. Характеристично, що, не зважаючи на довге співжиття з москалями, московська „матерщина” не прищепилась на Україні саме через пошану українців до батьків.

Большевики з самого початку свого панування на Україні намагалися розкласти родину і для цього в першу чергу підірвати авторитет батьків. В цей бік була спрямована і большевицька агітація. Ще в 1920 році Ленін в своїй відомій промові на 3-му з'їзді комсомолу провадив ту думку, що старше покоління вже віджило свій час, що воно пройняте старим буржуазним духом і в кращому випадкові здібне лише руйнувати старе; що майбутнє виключно в руках молоді, що саме вона збудує новий комуністичний лад. Промова Леніна стала ніби за дороговказ для партійних і громадських організацій ССРСР, для комсомольців і піонерів, для педагогів і учнів. Фактичне керівництво в багатьох школах перейшло до комсомольців і піонерів, вони навіть виключали вчителів, що ставили до учнів тверді вимоги і давали домашні завдання (див. щоденник Рахманової). Педагоги були тероризовані і в багатьох випадках випускали зі своїх рук керівництво учнями.

Поряд з тим в комсомольських і піонерських організаціях провадилась спеціальна пропаганда проти батьків і родинних традицій. Це призводило

до розкладу родини. Діти переставали слухати батьків і навіть пробували „перевиховувати” їх. Починалися сварки, що іноді переходили в побиття. Тоді діти зверталися до комсомольських і піонерських організацій, а іноді і до міліції. Справа іноді кінчалася тим, що батьків притягали до відповідальності і карали. Цим значною мірою пояснюється надзвичайне поширення в СРСР дитячої безпритульності. Ставали безпритульними не тільки сироти і діти бідних або „розкуркулених” батьків, а іноді й діти інтелігенції, навіть партійної.

А особливо посилювався розклад родини з 1928 року після промови Сталіна на VIII з'їзді комсомолу, а також в зв'язку з колективізацією сільського господарства, що почалась 1929 році. Сталін кинув гасло „критики й самокритики”, себто взаємних і, так би мовити, тотальних доносів. Доносництво стало великою советською добродійністю і громадським обов'язком. Зобов'язані були доносити і діти, навіть на своїх батьків. Мало того, донос на батьків роглядався як високе геройство. Так прославився на цілій СРСР, а тепер і за межі його, хлопець Павлік Морозов, який доніс на свого батька за те, що той в часи штучного організованого більшовиками голоду, сховав і не віддав державі декілька кілограмів зерна.

Зрозуміло, як нищівно така ленінська-сталінська політика відбивалася на родині взагалі і на молоді зокрема. Діти росли без належного батьківського догляду, без якихось твердих моральних засад, часто підпадали під аморальний вплив вулиці, а в комсомольських і піонерських організаціях їм прищиплювали рабську покірність перед Сталіном і комуністичною партією, ненависть до релігії і національних традицій. А від цього мусіла була багато терпіти школа. Діти, що зневажали своїх батьків, не могли з належною пошаною ста-

витись до вчителів. Звідси катастрофальне падіння шкільної дисципліни. Мені особисто, як керівнику педагогічної практики студентів, доводилося під час відвідування шкіл в Сталінграді спостерігати просто неймовірні випадки хуліганства учнів і образи ними вчителів. Часто нещасні вчительки, прийшовши на перерві з кляси в учительську, обливалися сльозами від гіркої образи. І не було на це ніякої ради, бо шкільна адміністрація також була безсила запобігти лихові. Але це не було лихом тільки для педагогів. Без дисципліни не може бути серйозного навчання в школі. Рівень його знижувався. Своєю чергою від цього терпіла і висока школа, а кінець-кінцем терпіла й держава, що потребувала висококваліфікованих фахівців. А корінь всього цього — розвал родини і повне падіння авторитету батьків. Кінець-кінцем цього не могли не зрозуміти і „вожді” комуністичної партії. В 1938 році на комсомольській конференції в Москві було оголошено гасло боротьби за шкільну дисципліну, за оздоровлення родини і піднесення авторитету батьків. Після другої світової війни робота в цьому напрямку все посилюється, особливо в РСФСР. Над цим працює велетенська академія педагогічних наук, педагогічна преса, школа, большевицькі молодечі організації. В советському журналі „Піонер” тепер можна зустріти статті й оповідання, де зворушливо розповідається про дітей, що з любов'ю і пошаною ставляться до своїх батьків... Так скінчився страшний, злочинний експеримент бандитів над родиною, дітьми і суспільством. Його не слід забувати, особливо нам українцям, бо наше майбутнє в руках нашої молоді. Не мусять забувати його і українські емігранти. На превеликий жаль, частина емігрантів (можливо невелика, але дуже активна і тому впливова) не вдумалась в наслідки цього експерименту і не винесла з нього належної

науки. Маю на увазі тих, що, пройшовши жахливу большевицьку школу навчання й життя, в своєму світогляді, способі думання, ставлення до людей, залишили в собі сліди большевицьких впливів, визнають їх за щось нормальне й позитивне і навіть з великим обуренням нападають на тих, що мають інший світогляд, дотримуються інших моральних засад.

Будучи виховані в душі непошани і навіть презирства до старших, вони цей дух принесли на еміграцію. Це помітно і в їх писаннях про молодь, і в їхній безпідставній самопевності і непошані до старих заслужених діячів української науки і взагалі до старшого покоління. Для них похилий вік це неодмінна ознака розумової слабости, безнадійної відсталости й консерватизму. Замість річевої критики поглядів науковців чи літераторів похилого віку, вони визнають за достаттне написати або сказати: „мохом поріс”. Такі й подібні їм погляди ці люди намагаються прищепити й українській молоді.

Ми глибоко переконані в тому, що прищеплення таких поглядів може принести велику шкоду українському народові. Тому, не обмежуючись аналізою жахливого большевицького експерименту, що може бути не для всіх переконливою, звернемось для доказу вірности наших думок до психології й історії. Чи дійсно всі люди приблизно після 50 років гублять свої психічні і в першу чергу розумові здібності. Історичні факти й спостереження доводять, що це зовсім не так. У більшости старих людей дійсно послаблюються фізичні сили. Що ж до сил психічних, зокрема розумових, то вони послаблюються лише у тих, хто мало працював розумово, або провадив ненормальний спосіб життя. Навпаки, у тих, що довгий час розумно і регулярно працювали в галузі науки, мистецтва або й на гро-

мадській роботі, розумові і взагалі психічні здібності не занепадають, а іноді навіть зростають в силі. Історичних фактів, що стверджують це, дуже багато. Сократ і Платон до глибокої старости цілком зберегли свої розумові сили. Платон прожив 80 років і до самої смерти писав свої геніяльні твори. Приблизно до таких років дожив Кант, людина фізично слаба, але розумом геній, і подібно до Платона працював до самої смерти. Те ж саме можна сказати про Ньютона, Спенсера, Дарвіна і багато інших.

Коли перевагою молодого людини є її ще невичерпана енергія, молодечий запал, то перевагою старшої людини є її життєвий досвід і більша унормованість її психіки. Тому свою енергію старша людина може використати краще, ніж людина молода, що не має ще достатнього досвіду. Звідси цілком природньо, що старша людина керує молоддю і має право на пошану від неї. Було б ненормально, коли б справа стояла інакше, коли б керівництво належало не старшим, а молодшим, як це було в СССР.

Це люди зрозуміли вже давним давно. Звідси пошана до батьків, якої вимагають всі існуючі на світі системи моралі, крім большевицької і то до 1938 року, є явище цілком природне й розумне. Тому в доісторичні часи керував плем'ям старший в роді, тому і в історичні часи до керівництва державою, особливо, коли воно було виборним, допускались тільки старші люди, а молодші підлягали їм і вчилися керівництва. Тому й найвища державна колегія, що вирішувала найважливіші справи в Римі, називалась сенатом, себто зібранням старших. Те ж саме ми спостерігаємо й тепер. Найавторитетніші державні мужі у всіх культурних країнах світу, як Труман, Ачісон, Черчіль, Етлі, Аденauer та інші — це все люди поважного віку. Чер-

чіль має вже 80 р., а хто може сказати, що його голова працює слабо?

Виховання пошани до батьків і старших треба починати з раннього дитинства. Першою умовою для цього є гідна поведінка самих батьків. Вони мають бути прикладом для своїх дітей. Крім того, велике значення має згода в родинному житті. Коли батьки сваряться між собою, діти перестають їх шанувати. Недаром славетна оперета „Наталка Полтавка” кінчається піснею:

„Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона”.

Негативний вплив на виховання має розходження батьків у своїх вимогах до дітей. Коли батько вимагає від них одного, а мати зовсім іншого, це вносить у поведінку дітей дезорганізацію і підриває авторитет батьків.

У вихованні дітей слід прагнути до того, щоб діти поважали не тільки своїх батьків, а взагалі старших. Тому батьки в присутності своїх дітей мають утримуватись від осуду своїх старших знайомих, а особливо від кепкування з них.

Але зразкова поведінка батьків — це одна з умов виховання в дітей пошани до батьків і старших. Були й є випадки, коли гідні всякої пошани батьки мали негідних дітей, що не шанували ні їх, ні взагалі старших людей. З другого боку, в минулому були випадки, коли діти шанували своїх батьків, навіть тоді, коли ті несправедливо ставились до них. Щоправда випадки невідповідності між поведінкою батьків і ставлення до них з боку дітей трапляються порівняно рідко, але й вони свідчать про те, що, крім поведінки батьків, на виховання в дітей пошани до старших впливають ще й інші чинники. Це в першу чергу система виховання

і оточення, в якому перебувають діти. Як ми зазначили в одному з попередніх розділів нашої праці, є дві протилежні системи виховання взагалі і родинного виховання зокрема. Перша — система авторитарна, що тримає дітей в страхі перед батьками і педагогами і широко застосовує карі, зокрема карі на тіло. Друга — система вільного виховання, заснована на засадах природовідповідальності. Вона дає дітям повну волю й заперечує справжнє керівництво ними з боку дорослих, обмежуючи ролю останніх до піклування про оточення, в якому діти могли б вільно розвиватись відповідно до своїх природних нахилів.

Хиби першої системи давно вже усвідомили педагоги Європи й Америки. Вона в більшості випадків виховує людей забитих, позбавлених ініціативи, а до того ще й озлоблених. Особливо вона не придатна в сучасних умовах, коли так потрібні люди ініціативні і рішучі.

Теорія вільного виховання в нові віки здобула собі немало послідовників, а головне, вона більшою чи меншою мірою вплинула на практику родинного і шкільного виховання майже у всьому світі. В багатьох родинах батьки не обмежують волі дітей, не вимагають від них слухняності. До цього ще слід додати, що складні умови сучасного життя, особливо в країнах з високорозвиненою індустрією, складаються так, що батьки не мають можливості слідкувати за своїми дітьми, і останні ростуть без належного догляду, будучи віддані на власну волю.

Не зупиняючись на критичній аналізі теорії вільного виховання, наведемо деякі факти, що свідчать про сумні наслідки такого виховання, коли діти здані на власну волю і не обмежуються в своїй поведінці належним керівництвом з боку дорослих. Газети все частіше й частіше приносять відомості

про зростання дитячої злочинності. А особливо характеристичний такий випадок, що трапився в одній американській школі. Учитель, прийшовши в класу, побачив, що підлога в ній дуже забруджена всяким папером і покидьками. Він відчитав учнів і поставив їм вимогу, щоб вони очистили підлогу. Ті довго сперечались і тільки тоді, коли учитель настирливо декілька разів повторив свою вимогу, учні з великою неохотою виконали його волю. Почалась лекція. І раптом, коли учитель писав на таблиці, в неї з великим тріском вдарив патрон. Схвильований учитель запитав, хто це зробив. Але учні не відповідали на його запитання. Коли після закінчення лекції вчитель виходив із класу, його супроводили декілька учнів.

„Я знаю, хто це зробив”, — сказав учитель. — „А я вас не боюсь”, — нахабно заявив один учень... І коли вчитель відвернувся, учень всадив йому в спину ножа, від чого учитель у скорому часі помер.

Отже ми приходимо до висновку, що як занадто суворе виховання, при якому авторитет батьків і старших підтримується переважно шляхом суворого кар, так і надання дітям повної волі, приводять до негативних наслідків. Тому природний шлях виховання лежить десь посередині. Думаємо, що не помилились, коли скажемо, що цей шлях знайшли наші письменники княжого періоду. Вони повчали ставитись з пошаною до батьків і старших. „Шануйте стару людину і батьків своїх”, — пише Лука Жидята. „Старших шануй, як батьків, а молодших, як братів”, — наставляє своїх дітей Володимир Мономах. Крім того, Володимир Мономах дає такі правила благопристойності: „При старших мовчать, мудрих слухать, старшим коритись, з рівними і меншими любов мати, без лукав-

ства розмовляти, більше думати, а не сипати словами”.

Але в творах письменників княжого періоду нема аж нічого подібного до того, про що пише „Домострой”. Головним засобом виховання було для них „поучення” і приклад, а не кара, тим більше не кара не тіло.

Порівняно м'який характер мало виховання і в масах нашого українського народу. І в той же час пошана до батьків і старших була одною з важливих вимог його. Проживши досить довгий час на селі, я дуже мало знаю випадків занадто суворого, а тим більше жорстокого поводження батьків з дітьми. І в той же час діти з пошаною ставились до батьків і старших. В мого тестя-священника було десятеро дітей. Він і його дружина дуже рідко карали їх навіть у молодшому віці. А проте в родині завжди був лад: діти з великою і щирою пошаною ставились до батьків, п'ятеро синів мого тестя одержали високу освіту, а чотири дочки — середню освіту і були добрими вчительками і зразковими дружинами.

Отже і в сучасному вихованню українських дітей треба йти середнім шляхом: уникати зайвої суворости і непотрібних кар і в той же час не покладатись цілком на природу, а розумно керувати дітьми, рахуючись з їхніми природними нахилами і здібностями. Це стосується до виховання взагалі і до виховання пошани до батьків і старших зокрема.

Починається воно з наймолодших років. Перш за все не слід малих дітей розбещувати. Треба задовольняти здорові потреби дитини, фізичні й духові, а не задовольняти вередувань. При цьому дуже важливим є дотримуватись певних норм та застосування в житті дітей певної дисципліни. Застосування її при умові твердості і послідовності

батьків зовсім не вимагає суворих кар, бо дитина поступово входить у певні норми поведінки, що стають її другою натурою. Крім того, ще з молодших років треба виховувати у дітей свідомість своїх обов'язків перед батьками. Піклуючись про них, задовольняючи їхні потреби, батьки мусять привчати дітей по мірі їхніх сил допомагати батькам. Так, напр., треба привчати дітей, щоб вони самі готували собі постіль перед сном і застеляли її після сну, дбали за чистотою приміщення, виконували доручення, що не вимагають напруження фізичних чи духових сил і т. ін. Коли дитина сама бере участь у праці, вона привчається шанувати працю батьків і поважати їх.

Крім того, треба з малих років привчати дітей молитись за батьків. Встаючи ранком і лягаючи спати увечорі, діти повинні вітати батьків. Так само після їдження вони мусять дякувати батькам. Колись у нашого народу був такий звичай, що діти, вітаючи чи дякуючи батькам, цілували їх в руку. Цей звичай вийшов тепер з моди, але не було б зайвим відновити його, бо, крім доброго, він нічого з собою не принсить.

Виховуючи пошану до батьків, треба разом з тим ще з молодих років виховувати взагалі пошану до старших людей. Зустрівшись з старшою людиною на вулиці, діти мусять перші чемно привітатися до неї. В приміщенні, в трамваї, залізничному вагоні діти мусять уступати старшим місце. Розмовляти з старшими треба чемно, не перебивати їхньої балачки, не вступати в суперечки і т. ін. Коли старша людина в наслідок старости потребує допомоги, діти мусять допомагати їй.

При вихованні пошани до батьків і старших велике значення має ставлення батьків до своїх вимог, які вони ставлять дітям. Вимоги мусять бути обдумані, доцільні і не перевищувати дитячих сил

і можливостей. Але, раз вимога поставлена, батьки мусять бути послідовними і твердими. Відмовлення від своїх вимог, всяке хитання батьків підриває в очах дітей батьківський авторитет.

В такому ж дусі мусить провадитись виховання і в школі. Перш за все велике значення в цьому має викладання Закону Божого. На годинах релігії діти не тільки вивчають заповіді Божі і в тому числі заповіт про пошану до батьків і старших, а й одержують пояснення цих заповітів на зразках з Святого Письма, Історії Церкви, Життя Святих. Багато з цього погляду може зрбити учитель історії, наводячи приклади з українського минулого та інших народів світу.

Школа також мусить навчати дітей культурної поведінки в суспільстві, зокрема поведінки з старшими людьми.

Дуже велике значення у шкільному вихованні має авторитет учителя. Підтримується він у першу чергу тактовною поведінкою самого вчителя, умінням підійти до дітей, що вимагає доброго знання дитячої психології, послідовності і твердості в своїх розумних і доцільних вимогах. Іноді з метою підтримання дисципліни в школі учитель змушений навіть застосувати кару. Але ця кара не мусить бути жорстокою, і, застосовуючи її, учитель мусить діяти так, щоб учень не подумав, що учителем керує почуття помсти, а не бажання добра вихованцеві. А головне те, що кару не можна застосовувати часто. Кара — це останній засіб у вихованні. Саме застосування кари свідчить про те, що у вихованні родинному чи шкільному припущено раніш якісь помилки, і їх доводиться виправляти шляхом більшого чи меншого насильства над дитиною.

Як взагалі у вихованні дітей, так і в вихованні пошани до батьків і старших має значення само-

стійне читання. Тому треба давати дітям літературу, яка, між іншим, сприяла б вихованню у них пошани до батьків і старших. На жаль, таких творів українська література має ще мало. Завдання нашого суспільства і наших письменників — вжити заходів, щоб їх було значно більше.

ВИХОВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНОСТИ Й ОРГАНІЗОВАНОСТИ

Відомо, що без дисципліни не може існувати військо, бо тоді воно обертається на анархічну озброєну банду, небезпечну для суспільства. Але дисципліна потрібна в усіх ділянках життя людини: в житті державно-політичному, в торгівлі, на підприємстві і т. інш. Не менше потрібна дисципліна і в житті особистому, де вона приймає форму самодисципліни.

Що таке дисципліна? — Це є організованість життя за певними принципами й правилами. Вона визначає в першу чергу ретельність у виконанні певних обов'язків і пляновість самого виконання. Дисциплінована людина в певний час стає до роботи і в певний призначений час припиняє її. В процесі праці вона застосовує ефективні методи, намагаючись досягти якнайкращих наслідків з найменшою затратою часу.

У війську, на виробництві, в громадських і державних установах людина працює не сама, а разом з іншими людьми. При цьому кожний із співучасників спільної праці виконує якусь її частину. Організованість такої праці полягає в тому, що кожний із працюючих точно знає свої обов'язки і також точно й своєчасно виконує їх. Невиконання або несвоєчасне виконання обов'язків одним із працюючих може шкідливо, а іноді навіть і ката-

строфально відбитись на праці цілої групи людей. Так, напр., невиконання або несумлінне виконання своїх обов'язків розвідником під час війни може привести до загибелі цілий військовий загін. Так само недогляд і недбальство робітника, що стоїть біля паровика або електричної машини на фабриці чи заводі, може спричинитись до катастрофи на цілому заводі. Зрозуміло, що така організована дія групи людей, чи то у війську, чи на виробництві, можлива лише за тією умовою, коли нею хтось керує. Тому в поняття дисциплінованості входить також підлягання дії окремого члена групи вибраному або призначеному керівництву. Найчіткіше це виявляється у війську, де існує сувора субординація чи ступеневість у підляганні керівникам, і кожний малий військовий відділ підлягає своєму командувачеві, а той своєю чергою, підлягає командувачеві більшого відділу. Виявом цієї субординації є також віддавання чести, стояння струнко перед командувачем і т. ін. В цивільній службі й на виробництвах таких виявів субординації нема, але вона суттю й тут залишається в силі, бо без цього на виробництві і в цивільних установах утворився б хаос.

Самодисципліна, себто організованість людини в своєму особистому житті й праці, теж вимагає певні субординації. Але це є субординація внутрішня. Вона базується, з одного боку, на свідомості власних обов'язків, а з другого — на свідомості ієрархії вартостей. Самодисциплінована людина — це є людина, що зуміла привести своє внутрішнє життя до певної гармонії, підкорити свою поведінку й переживання якійсь високій ідеї.

В педагогіці відрізняють дві форми дисципліни: свідому і несвідому, або внутрішню і зовнішню. Така різниця існує і в інших галузях діяльності людини: на виробництві, у війську, і т. ін. Свідома

дисципліна в основному спирається на усвідомлення людиною своїх обов'язків і розуміння доцільності тих правил, яким вона підкорює свою волю. При такій дисципліні воля людини залишається вільною, бо вона, підкорюючись наказам керівника, разом з тим підкорюється собі, себто своїй свідомості й сумлінню.

Несвідома або зовнішня дисципліна спирається на страх кари з невиконання обов'язків або на бажання одержати похвалу чи нагороду за виконання їх. Свідомість доцільності правил, що регулюють діяльність, тут не обов'язкова і не грає великої ролі. Мало того, керівники, що застосовують таку дисципліну, вимагають, щоб підлеглі їм люди виконували накази, не міркуючи про підстави й доцільність їх, а лише тому, що наказ дано. Отже при такій дисципліні людина обертається на покірне знаряддя в руках керівника. Зразком дисциплінованості при такій дисципліні визнається такий вчинок підлеглої людини, коли вона не думаючи, без усякого вагання, виконує якийсь безглуздий наказ. Широко таку дисципліну застосовували в російському війську, особливо за часів Миколи I. З метою зламати волю підлеглих при такій дисципліні широко застосовуються кари, що часто бувають дуже жорстокими. Так, за Миколи I. солдатів за невиконання військових приписів проганяли „сквозь строй” (крізь ряди), при чому били їх великими палицями, в наслідок чого солдати часто вмирили. Тому цар Микола I. увійшов в історію з ім'ям Палкіна (палка-палиця).

Що така дисципліна ламає, а іноді й нищить людську особистість, це не може викликати жодних заперечень; але чи забезпечує вона добрі наслідки діяльності окремої людини або збірності людей? — Численні факти доводять, що наслідки такої дисципліни є скороминучі й ненадійні. Це треба

сказати навіть про військову дисципліну, де точність і швидкість у виконанні наказів і безумовне підкорення волі командувача часто мають вирішальне значення. Військо, що йде в бій, не знаючи, за що воно воює, лише тому, що за невиконання наказу чекає сувора кара, не надійне. При найменшому захитанні влади командувачів воно стає анархічним. Тим менший ефект дає механічна, зовнішня дисципліна на виробництві, а особливо на громадській роботі, де іноді буває тяжко перевірити конкретні наслідки праці.

Значно кращі й певніші наслідки дає дисципліна свідома. Фактично вона об'єднується з самодисципліною і спирається на неї. Тому при ній буває непотрібною така пильна й постійна контроля, як при дисципліні несвідомій. Мало того, контроля має тут зовсім інший характер, ніж при дисципліні несвідомій. Завдання її полягає головним чином не в тому, щоб примусити робітника чи вояка виконувати свої обов'язки, а в тому, щоб відповідними вказівками допомогти йому краще ці обов'язки виконати. Тому при свідомій дисципліні робітники можуть з успіхом працювати навіть при послабленій контролі, а вояки можуть хоробро битись навіть тоді, коли їхнього командувача вбито.

Отже виховання української молоді мусить базуватись на свідомій дисципліні, органічно поєднаній з самодисципліною.

Не будемо закривати очей на те, що виховання дисциплінованості й організованості молоді на закладах свідомої дисципліни — справа дуже трудна і вимагає від педагога не тільки наполегливості, але й глибокого розуміння душі молодої людини й високої педагогічної техніки. Цим і пояснюється той сумний факт, що і педагоги й керівники на виробництві широко застосовують карі, інакше ка-

жучи, діють через застрашування. Так простіше й легше і не вимагає довгих роздумувань.

Ми мусимо відмовитись від цього „легкого” шляху, а йти шляхом хоч і трудним, зате надійним. В аспекті цих тверджень розглянемо, як треба виховувати дисциплінованість і організованість в різні періоди життя людини.

Зрозуміло, що в ранньому дитинстві свідомо дисципліна в стислому розумінні неможлива, бо дитина не має розвиненої свідомости, на яку вона мала б спиратися в своїй поведінці. Тому в цей період можлива лише підготовка до свідомої дисципліни. Основне завдання цього періоду в галузі виховання дисциплінованости полягає в тому, щоб увести життя дитини в певні норми, не насилуючи її.

Для цього в першу чергу треба, щоб було доцільно унормованим оточення, в якому живе дитина. Це перш за все стосується приміщення. Коли в приміщенні підтримується чистота, коли в ньому регулярно очищується повітря, і речі стоять на своєму місці і в певному порядку, — дитина з самого малечку звикає до цього, порядок і чистота стають ніби органічною потребою її. Життя дорослих, що оточують дитину, також мусить бути унормованим: в певний час вставання, праця, спочинок, вживання їжі і перед тим молитва, дотримування свят та святочних звичаїв і т. ін. Нарешті, треба, щоб було унормованим і особисте життя дитини. Це означає, що дитина в певні години має харчуватись, приймати купіль, бути на свіжому повітрі і т. ін. Така регулярність життя входить, так би мовити, в кров дитини, і в подальшому ні дорослим, ні самій дитині не доводиться робити значних зусиль, щоб унормовувати зовнішні моменти її поведінки.

В дошкільному періоді виховання дисциплінова-

ности набуває складнішого характеру. Тепер уже у дитини починає розвиватись свідомість, на яку виховник має все більш і більш спиратись. Крім того, в цей період у дитини розвивається й зміцнюється м'язева система, що дає їй можливість виконувати деякі дії. Тут уже можливе в якійсь мірі самообслуговування, в процесі якого зміцнюється воля дитини й набувається організованість в поведінці. Велику помилку припускають родичі, особливо матері, коли роблять для дитини все, навіть те, що вона сама без шкоди для свого здоров'я могла б зробити для себе. Дитина тоді не розбещується і, коли виростає, то бувають потрібні великі зусилля, щоб привчити її до порядку. Отже потрібно домагатись того, щоб дитина в дошкільний період сама одягалась, прибирала свою постіль, стежила за тим, щоб у неї в порядку були її іграшки і т. ін. Старші дошкільники мусять допомагати дорослим у наведенні певного порядку в домі, подавати посуд на стіл, спрятувати його, іноді допомагати мити посуд, допомагати в підтриманні чистоти в приміщенні. В дошкільному періоді велику виховну роль взагалі і у вихованні дисциплінованості мають дитячі гри. Особливо це стосується до ігор групових. Вище ми писали, що дисципліна потрібна при спільній праці. Якраз така спільність дії і має місце в процесі групової гри. Тут кожне з дітей виконує певну роль і привчається діяти організовано разом зі своїми товаришами. Крім того, дитина привчається коритись наказам керівника і таким чином підкорювати свої дії певним правилам. Уже тут є елемент свідомої дисципліни, поскільки дитина, будучи зацікавлена грою, розуміє доцільність правил гри і керівництва в ній.

Але в дошкільний період уже можливий безпосередній вплив на свідомість дитини. Тому було б

бажано, щоб дорослі, ставлячи перед дітьми певні вимоги, з'ясовували доцільність останніх. Це не мусить мати характеру нудних нотацій, які діти одним ухом слухають, а в друге випускають.

Треба вміти знайти дорогу до душі дитини, звернути її почуття, послатись на живий конкретний приклад. Доцільні в таких випадках казки, які діти з таким задоволенням слухають.

А проте бувають обставини, коли дитинна мусить виконати якийсь наказ, доцільність якого вона не може зрозуміти, або дорослий не має часу з'ясувати цю доцільність, а наказ вимагає негайної дії. В таких випадках доводиться робити відхилення від засад свідомої дисципліни, бо в душі дитини вона не має відповідного ґрунту. Але виховник має пам'ятати, що такі відхилення не мусять бути частими, бо це означало б відмовлення від принципів свідомої дисципліни.

Крім того, треба давати наказ в такій формі і таким тоном, щоб не спровокувати дитини на невиконання його, після чого дорослий мусів би застосувати кару, себто насильство.

Виховна роля родини не припиняється і в шкільному віці дитини, а проте тут головну роль має школа. Це стосується також і виховання у дітей дисциплінованости. Як і в попередні періоди розвитку дитини, тут велику роль має оточення. Щоб виховати учня організованим, сама школа мусить бути добре організована. В ній мусить бути чистота й порядок, все життя її мусить проходити за певним розписом. Сам розпис треба складати так, щоб він відповідав вимогам гігієни розумової праці. Розпис, складений на певний відтинок часу, не слід часто міняти, бо це порушує порядок шкільного життя.

У вихованні дітей велике значення має поведінка педагогів. Вони перші повинні подавати учням

зразки дисциплінованости: своєчасно приходити на лекції і так же своєчасно закінчувати їх, своєчасно перевіряти писані роботи учнів, бути витриманими й коректними у стосунках з учнями, стежити за своїм зовнішнім виглядом, щоб, з одного боку, не дати приводу для обвинувачення в неохайності, а з другого, не здаватись смішним модником — чепуруном. Для виховання дисциплінованости учнів велике значення має поведінка учителя під час лекції. Перша вимога від учителя — з'являться на лекцію, добре до неї підготувавшись. Це означає, що учитель заздалегідь мусить сам ґрунтовно засвоїти й всебічно продумати зміст лекції, використовуючи відповідні підсібники. Щоб лекція була цікавою, він мусить добрати відповідний ілюстраційний матеріял, а коли треба проробити в класі якісь досліди, учитель сам наперед мусить зробити їх і при цьому перевірити інструменти та інші наочні підсібники, що їх має використати на лекції. Така попередня перевірка і огляд їх потрібні тому, що всяка невдача в ілюстраціях і демонстраціях в ході самої лекції завжди спричиняється до порушення клясної дисципліни. Крім того, учитель наперед мусить добре продумати і навіть записати плян лекції. Останній мусить бути складений так, щоб найпродуктивніше була використувана лекційна година і зміст лекції з найбільшим розумінням був засвоєний учнями.

Під час самої лекції учитель має дбати про те, щоб на належному рівні тримати увагу учнів. Цьому сприяє змістовність лекції, вміння пов'язати її зміст зі знаннями, раніш набутими учнями так, щоб нове й невідоме подавалось на ґрунті старого й відомого. Лекція мусить бути живою й цікавою, а для цього вона має бути по можливості зв'язана з сучасністю і давати споживу не тільки думці учнів, а й зачіпати їхні почуття. Іноді для ожив-

лення лекції учитель може розповісти якийсь дотепний анекдот. Але цим не слід зловживати. Лекція є серйозна справа, і не слід обергати її в якийсь жарт, бо тоді учні загубили б пашану до вчителя й самого навчання, а без цього не можлива й шкільна дисципліна.

Не мале значення щодо підтримання уваги й дисципліни учнів під час лекції мають і зовнішні властивості мови вчителя. Він має промовляти чітко, ясно, досить голосно, але ніколи не переходячи в крик, бо це може робити його смішним в очах учнів, особливо, коли лекція провадиться в невеликому приміщенні.

Велике виховне значення має перевірка домашньої праці учнів. Виконуючи домашні завдання, учні привчаються до регулярної праці, у них виробляється навичка плянувати свій час, переборювати інертність і т. інш. Така перевірка звичайно провадиться учителем під час лекційних годин. Але в багатьох випадках саме тут трапляється порушення учнями дисципліни. Найчастіше воно трапляється в двох випадках: коли учитель перевіряє виконання домашнього завдання викликаючи учня до катедри, і коли він перевіряє писані роботи учнів кожного зокрема. В першому випадкові учитель може всю увагу зосередити на відповіді одного учня, так би мовити, забувши про цілу класу. У другому випадкові він може зосередитись виключно на письмовій праці учня. І в першому і другому випадкові учні, залишившись без праці і без догляду, починають між собою розмовляти, а деякі й бешкетувати. Тому слід взяти за правило: на лекції час мусить бути ущільнений, кожна хвилину учні мусять працювати. Це має велике дисциплінуюче значення, привчаючи учнів не марнувати час, призначений для праці. Тому під час перевірки учителем виконання учнями домашніх

завдань мусить працювати вся кляса. Коли відповідає якийсь учень, за його відповіддю стежать його товариші, бо кожную хвилину учитель може пропонувати-одному з них продовжувати відповідь. Це стосується й до перевірки письмових праць. Перевіряючи одну з них, учитель мусить притягати до перевірки і всіх останніх учнів, перепитуючи їх, як вони розв'язали те чи інше завдання. Для підтримання уваги учнів корисно частіше застосовувати такий спосіб перевірки, коли учитель ставить запитання цілій клясі, а потім запитує одного з учнів. Останні учні мусять уважно стежити за відповідями свого товариша і на випадок потреби за пропозицією учителя виправляти або доповнювати їх.

Дисциплінованість учнів виховується навіть під час перерв між лекціями. Учні тепер відпочивають від занять, розважаються, але все це вони мусять робити культурно, не виходячи за межі чемности й пристойности. Тому за поведінкою учнів під час перерв мусить бути догляд, але догляд розумний, позбавлений настирливости й зайвого педантизму. Педагог, що доглядає за учнями, мусить пам'ятати, що це молодь, якій з природи властива жвавість і деяка імпульсивність. Тому він не мусить занадто обмежувати учнів в грах і забавах. Він стежить тільки за тим, щоб учні не припускали якоїсь непристойности або брутальности, зупиняє сварки між ними і т. інш.

Дисциплінованість і організованість учнів виховується також під час урочистих сходин, святочних академій, шкільних походів, екскурсій, групових прогулянок і т. інш. Основна вимога до них — це добра організованість. Все зарані мусить бути обдумане, навіть у дрібницях. Неврахування якогось одного, здавалось би, неістотного моменту, може спричинитись до дезорганізації всієї справи.

Для прикладу візьмемо екскурсію учнів, приміром, в Київ, для вивчення пам'яток української старовини. Припустім, що керівник екскурсії добре підготувався до неї з погляду чисто навчального: сам наперед простудіював історію Києва, зазнайомився з описами київських церков, музеїв, вивчив мапу Києва і т. ін. Але, готуючись до екскурсії, він не подумав про те, де будуть учні ночувати, де і як будуть харчуватись, і тому не попередив про екскурсію адміністрацію екскурсійної бази. Тут може трапитись таке. Приїздять учні до Києва, до екскурсійної бази, а їм заявляють, що всі місця на базі зайняті, і прийняти екскурсантів не можна. Треба уявити собі, яке розчарування, і яку дезорганізацію внесе це серед учнів, і як буде підірваний авторитет педагога, керівника екскурсії. Навіть тоді, коли б йому пощастило вийти з прикрого становища, і то така екскурсія, принаймі з погляду виховного, мала б не позитивні, а негативні наслідки.

В школах часто організуються художні вечірки й ранки, а іноді й розваги з іграми і танками. Вони теж можуть бути використані з метою виховати в учнів організованість, вміння тримати себе в суспільстві, чемність у поведженні. Тут теж потрібне керівництво з боку педагогів: попередні поради, тактовний нагляд за учнями.

Але для того, щоб шкільні зібрання, урочистості, академії, екскурсії, походи та вечірки виховували в учнів дисциплінованість і організованість, треба, щоб вони самі брали в них активну участь і то не тільки в ролі виконавців, а і в ролі організаторів.

Дотримуючись засад свідомої дисципліни, слід прагнути до того, щоб учні дотримувались певних норм в своєму життю й поведінці не механічно, а свідомо, не тому, щоб уникнути якихось неприємностей і отримати високу оцінку за поведінку, а

тому, що ці норми усвідомлені учнями як розумні й доцільні.

Отже з перших же днів перебування учнів в школі їх треба ознайомлювати з виробленими вже зарані правилами шкільної поведінки. Це ознайомлення не мусить бути формальним, воно не повинно обмежуватись тим, що педагог прочитає правила і роздасть їх в писаній або надрукованій формі. Треба, щоб педагог з'ясував доцільність кожного правила, довів його до свідомости учнів. Не слід з самого початку знайомити учнів зі всім шкільним правильником, а робити це поступово, враховуючи вік учнів та їхній розвиток.

ВИХОВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНОСТИ Й ОРГАНІЗОВАНОСТИ В МОЛОДЕЧИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Виховання української молоді в молодечих організаціях де в чому подібне, а де в чому і відрізняється від виховання шкільного. Як в школах, так і в молодечих організаціях виховання має характер суцільного процесу, себто воно охоплює особистість молодої людини в цілому: її мислення, почуття і волю. Інакше кажучи, і в школі, і в молодечих організаціях молодь набуває знань і розвиває свої розумові здібності, і там, і там стоїть завдання виховати у молоді високі почуття, зміцнити волю й виробити характер. І там і там виховується у молоді дисциплінованість і організованість.

Але є і різниця у виховній роботі школи і молодечих організацій. В останніх більшу роль має самостійна праця молоді, її активність та ініціатива. Отже те, що сказано вище про виховання молоді в процесі шкільного навчання, під час шкільних академій, урочистостей, екскурсій і т. інш.,

стосується й до молодечих організацій, але в дещо зміненому вигляді.

Почнемо з процесу набування молоддю знаннів. Основною формою його в школі є лекція з виробленою вже віками методикою. Навіть при найбільшій самодіяльності учнів основним живим джерелом знань для учнів є учитель, що подає учням знання в формі лекції (в старших клясах), розповіді, бесіди, через організацію дослідів і т. інші.

В молодечих організаціях основною формою навчання є спеціальні сходи, на яких розглядається той чи інший матеріал. На таких сходах може виступити з лекцією якась старша людина, приміром, професор високої школи. Але це є виняток. Як правило, на сходах виступають з доповідями члени молодечої організації, після чого відбувається обговорення доповіді.

Отже, залишаючи на боці зміст вишкільного матеріалу, що студіюється під час молодечих сходів, зупинимось на організаційному моменті їх. Інакше кажучи, розглянемо, як треба організувати сходи, щоб вони дали найкращі наслідки у вихованні дисциплінованості молоді.

Перша вимога до таких сходів, щоб вони відбувалися за певною ретельно виготованою програмою. Розбудовують її керівники молодечої організації, але при цьому користаються з консультацій досвідчених фахівців, що мають репутацію добрих знавців свого фаху, українських патріотів, розуміють психологію молоді та її потреби. В програмах мусять бути визначені не тільки назви тем для доповідей, а й підтеми, що їх мають висвітлювати доповідачі. Бажано також, щоб в програмах хоч коротко була висвітлена актуальність теми і той аспект, в якому треба тему розглядати і на що при розгляді теми слід звернути особливу увагу.

Крім того, до кожної теми треба дібрати відпо-

відну літературу, ураховуючи її наукові й виховні вартості. Такі програми мусять мати керівники молодечих груп, але з ними мусять бути ознайомлені і всі члени гуртків, бо це є одна з умов, що забезпечує активність молоді у вишкільній праці і свідоме ставлення до неї.

За деякий час перед доповідю мусять бути оголошена тема її, визначний доповідач, вказана література, і точно визначний термін самої доповіді. Готується до неї не тільки доповідач, а і всі члени гуртка. Інакше вони не зможуть солідно виступати під час обговорення доповіді.

Готуючись до доповіді, доповідач мусять не тільки простудіювати й засвоїти відповідний матеріал, а скласти конспект самої доповіді, виготовити відповідні ілюстрації: дібрати малюнки, мапи, діаграми і т. інш. Все це оживить доповідь і зробить її цікавішою для слухачів. Доповідач не мусять бути самовпевненим, і тому було б не зайвим, коли б він перед доповідю на самоті виголосив її, звертаючи увагу не тільки на зміст її, а й на саму форму виголошування, вимову, інтонації і т. ін.

Під час доповіді члени гуртка неодмінно мусять записувати зміст її. Це потрібно з двох причин. По перше, записування мобілізує увагу слухачів, а по друге, тільки таким шляхом можна зберегти в свідомості зміст доповіді не тільки в основних рисах, а й певні деталі її. Запис не мусять наближатися до стенограми. Записувати треба основне, пропускаючи другорядне. Техніка такого записування дається не зразу, треба вміти не тільки схопити думки доповідача, а й відрізнити в них основне й другорядне, а потім зафіксувати в короткій формі, не перекручуючи думки доповідача. Тому запис доповіді має значення у вихованні розумових здібностей молодой людини. Після закінчення доповіді, як звичайно, йдуть запитання слухачів з ме-

тою з'ясувати і уточнити те, що слухачам здавалося неясним і неточним. А після цього йдуть дискусії. Керівник гуртка має вимагати від членів його, щоб виступали по змозі ґрунтовно, наперед продумавши свої виступи. Заключне слово, як звичайно, належить доповідачеві, але після нього може виступити й керівник гуртка, особливо, коли потрібні зауваження з приводу самої доповіді й дискусій.

На сходинах гуртків відбувається також перевірка знань молоді. До неї також молодь мусить готуватись зі всією ретельністю.

Нарешті, на сходинах відбуваються справи з метою засвоєння й зміцнення певних технічних навичок, як володіння певними струментами, креслення й читання мап, виготовання діаграм і т. ін. Все це теж вимагає чіткої плянованости й ретельної підготовки.

Як в школі, так і в молодечих організаціях доцільно організувати різні екскурсії з метою вивчення нашого минулого, ознайомлення з промисловістю, екскурсії до музеїв і т. ін.

Зрозуміло, що такі екскурсії можна організувати лише тоді, коли всі члени молодечого гуртка або більшість їх вільні від обов'язкової праці. Але не слід пропускати нагоди до організації таких екскурсій з погляду на їх велике освітнє й виховне значення. Активна участь в них молоді мусить бути якнайбільша. Гурток в повному складі обмірковує завдання екскурсії, плян її і т. ін. Ще перед тим, як вирушити в екскурсію, треба чітко розподілити обов'язки поміж екскурсантами і підготувати все потрібне, щоб екскурсія дала якнайкращі наслідки.

Під час самої екскурсії керівник мусить стежити за тим, щоб кожний екскурсант виконував свої обов'язки, щоб провадилися записи спостережень,

робились зариси, збирались, коли це потрібно, матеріяли, що можуть піти до музею місцевої чи центральної організації молоді. Само собою зрозуміло, що молодь, сама керуючись вказівками свого провідника, мусить подбати про задоволення своїх матеріяльних потреб. Бажано, щоб після повернення з екскурсії молодь організовувала збори з метою обговорення ходу екскурсії та її наслідків. На зборах слід обговорити поведінку й працю під час екскурсії як цілої групи, так і окремих членів її. Це має велике освітнє й виховне значення. Коли молодь видає свій журнал, доцільно вмістити в ньому докладний звіт про екскурсію.

Літом пластуни й сумівці часто проводять вільний час в таборах серед природи. Умови таборового життя дають багато можливостей для виховання у молоді дисциплінованості й організованості. Перш за все має виховне значення самий розпорядок таборового життя за певним чітко розробленим пляном. Вставання в певний час, спільна молитва, зарядкова гімнастика, в певний час снідання, обід і вечеря, — все це організує юнака й виробляє у нього здорові навички. Крім того, таборове життя дає багато можливостей до ігор і різноманітного спорту, в процесі чого юнак привчається діяти координовано зі своїми товаришами, підлягати керівництву, поводитись чемно з товаришами і т. інш.

В таборах можлива організація й військового вишколу молоді, підчас якого молодь поступово привчається і до військової дисципліни.

Велике виховне значення мають також святочні академії й походи, що їх часто організує молодь. Вони сприяють об'єднанню молоді, запалюють її спільними почуттями патріотизму і разом з тим виховують здібність діяти організовано.

В сучасних умовах особливо велике виховне зна-

чення мають демонстрації, що їх улаштовує наша молодь на всіх континентах світу з метою протесту проти большевицького насильства. Такі демонстрації вже відіграли й будуть відігравати велику політичну роль, мобілізуючи проти большевиків широкий світ і відкриваючи йому очі на жах большевицького терору. Але такі демонстрації мають не меншу роль і щодо виховання нашої молоді. Помило того, що вони підносять любов молоді до Батьківщини і ненависть до ворогів її, — вони дисциплінують молодь, привчають її діяти організовано. Підчас таких демонстрацій українська молодь ясно усвідомлює, що на неї спрямовані очі чужинців; що від того, як вона поводить себе, залежить опінія чужинців не тільки про саму молодь, а й про цілу Україну; що це своєю чергою має значення для успіху наших визвольних змагань. Усвідомлюючи все це, молодь мусить прикласти всіх зусиль, щоб демонстрації у всіх своїх моментах проходили з найбільшою пляновістю і організованістю.

ВИХОВАННЯ ОРГАНІЗОВАНОСТИ І ДИСЦИПЛІНОВАНОСТИ В ПРОЦЕСІ САМОСТІЙНОЇ ПРАЦІ

Вище ми зазначили, що свідома дисципліна кінцець-кінцем спирається на самодисципліну, себто на розуміння людиною своїх обов'язків і свідоме виконання їх в ім'я певної ідеї. Така свідомість виховується у молоді в школі і молодечих організаціях, але вона не може підвестись до високого рівня без праці людини над собою. Звідси — велике виховне значення самостійної праці молоді. Перш за все вона застосовується і застосовувалась в школах навіть при найпримітивніших методах навчально-виховної роботи в них. З давніх часів заведено, що педагоги дають учням домашні завдан-

ня: засвоїти матеріял, поданий учителем в класі, розв'язати математичні задачі, виконати письмові роботи. Здебільша учителі, даючи учням такі завдання, не дають їм порад, як технічно виконувати ті завдання, як плянувати свій час, як чергувати працю зі спочинком і т. інш. Тому учні працюють над домашніми завданнями нераціонально, і через це самостійна праця їх не дає тих наслідків освітніх і виховних, що могли б бути при правильній постановці справи. Так, напр., учні при засвоєнні заданого учбового матеріялу неправильно використовують пам'ять, в наслідок чого затрачають багато зайвого часу, втомлюються і в багатьох випадках слабо засвоюють матеріял. Те ж саме треба сказати про самостійні роботи учнів. Не одержавши точних вказівок, як до цих робіт треба приступати і як їх виконувати, учні витрачають на них багато часу без добрих наслідків від цього. Нарешті, відсутність побудованих на засадах педагогічної психології порад щодо організації самостійної праці в цілому, розподілу часу і т. інш. шкідливо впливає на працю учнів. Багато з них знеохочуються до навчання, ставляться до нього як до якогось неприємного тягара, а це не може не відбитись негативно на успіхах учнів у навчанні. Теж саме треба сказати про наслідки такої самостійної праці з погляду виховання волі й характеру, зокрема з погляду виховання дисципліни й організованости. Про те, щоб така праця виховувала в учнів організованість, не може бути й мови. Навпаки, вона дезорганізовує їх і виробляє у них поверховість, нераціональні навички в методах праці, а іноді й нечесність у відношенні до неї, бо, учні, не розв'язавши якогось шкільного завдання, іноді подають учителю чужу працю, як свою, й таким чином обманюють його.

З огляду на це треба звернути велику увагу на організацію самостійної праці учнів. Основна мета

цього в тому, щоб виховати в учнів любов до праці, свідомість відповідальности за неї, чесність у виконанні її та допомогти учням оволодіти раціональними методами праці, себто уміння розумно планувати свій час і найефективніше використовувати свої сили.

Для цього в першу чергу треба усталити, скільки часу має працювати учень над виконанням шкільних завдань. Тут треба виходити з тих міркувань, щоб учні дійсно працювали, а з другого боку, не були переобтяжені працею. Зрозуміло, що при цьому треба враховувати вік учнів. Учні першої класи народньої школи мусять самостійно працювати над домашніми завданнями приблизно 30-45 хв. щоденно, учні 4-ої класи приблизно годину, а учні останньої класи середньої школи приблизно 2-2 1/2 год.

Крім того, мусять бути погодженість між окремими вчителями щодо навантаження учнів завданнями з окремих дисциплін, щоб не було так, що один учитель дає учням великі й трудні завдання, а другий дає занадто мало. Зрозуміло, що при цьому слід урахувати особливості кожної дисципліни.

Крім того, школа повинна дати учням вказівки, як вони мусять розподіляти свій час після повернення зі школи. Тут треба урахувати потребу учня в перебуванні на свіжому повітрі і чергування праці й спочинку.

Отже розподіл позашкільного часу приблизно може бути такий: повернення зі школи й обід, дві години гуляння на свіжому повітрі, далі йде праця над т. зв. домашніми завданнями, при чому учень спочатку виконує завдання трудніші, що вимагають більшого напруження розумових сил, а потім легші, як, напр., списування з книжок. Після кожних 45 хвилин праці учень мусять спочивати. Після

виконання шкільних завдань від може зайнятися якоюсь довільною працею або корисною розвагою: прочитати якусь книжку, зайнятися конструюванням якогось приладдя або машин, зайнятися малюванням і т. інш. Не менше, як за годину до сну, треба залишити всяку працю, бо збудження нервової системи шкідливо відбивається на сні. Натомість треба умитися, почистити зуби, приготувати постіль і перед самим сном помолитися. Спати молодші учні мусять 10-9 год. старші 9-8 год. Літом термін для сну може бути трохи менший. Доцільно, щоб учень перед тим, як іти в школу, протягом короткого часу згадав навчальний матеріал, засвоєний на передодні.

Даючи учням завдання для самостійної праці, учитель разом з тим мусить дати їм і відповідні методичні поради, як ці завдання виконувати.

Тут слід, між іншим, якнайретельніше використати досягнення психології щодо інтелектуальних процесів: логічного мислення, пам'яті різних типів (логічна, механічна, зорова, слухова), процесів засвоєння й забування і т. інш., а також процесів уваги.

Велике виховне значення має своєчасна й регулярна перевірка виконання учнями домашніх завдань. Недбальство учителя щодо такої перевірки дезорганізує учнів: вони самі стають недбалими у відношенні до своїх обов'язків. Перевіряючи виконання учнями домашніх завдань, учитель разом з тим перевіряє, чи додержувались учні його порад щодо самостійної праці. Велику увагу учитель мусить звернути на те, щоб учні працювали дійсно самостійно, не списували один у одного завдань, не подавали працю, написаних дорослими, і т. інш. Для того, щоб самостійна праця учнів давала кращі наслідки, доцільно від часу до часу скликати батьків та інформувати їх про значення самостійної праці та методи організації її.

Те, що було сказане про організацію самостійної праці учнів, частково стосується і до організації самостійної праці молоді, що входить в молодечі організації. Сумівці, як і школярі, мусять привчати себе до регулярного особистого життя, керуючись при цьому гігієнічними порадами. Як і школярі, вони мусять застосувати якнайдоцільніші методи праці.

Але у самому процесі вироблення раціональних навичок сумівці мусять бути більш самостійними, ніж школярі. Над сумівцями не може бути такого пильного догляду, вони не можуть так широко користуватися порадами і вказівками, як школярі. Тому вони мусять виявляти найбільше ініціативи, щоб найкраще опанувати техніку суто розумової чи технічної праці. Для цього слід в першу чергу пильно доглядатись до кращих майстрів того чи того фаху і розумно запозичати у них доцільні прийоми праці, радитись з досвідченими інструкторами та інш. Багато корисного для себе може взяти молодь із спеціальної літератури, особливо з літератури психотехнічної, що досягла високого розвитку в США.

Зокрема, дуже потрібно для сумівців виробити в себе доцільні навички праці над книжкою. Основне тут — запис прочитаного. Читання без запису є в багатьох випадках — марна трата часу. Люди читають тисячі книжок, а в пам'яті їх залишається може сота частина прочитаного. Особливо це треба сказати про читання наукової і науково-популярної літератури.

Але не всякий запис є доцільним. Треба перш за все навчитись вибирати книжки для читання, бо між ними є вартісні й невартісні. За порадою, що самі читати, слід звертатися до авторитетних фахівців з різних галузей науки, а також до спеціальних друкованих порадників. До речі, керівники

СУМ-у мусять подбати про те, щоб такі поради були надруковані й розіслані по сумівських осередках.

Щодо записування змісту прочитаних книжок, то тут слід керуватись такими правилами.

1. Треба точно зазначити ім'я і прізвище автора книжки, назву її, сторінки, зміст яких записується, рік і місце видання книжки.

2. Приступати до записування змісту окремих розділів книжки тільки тоді, коли цей зміст стане вповні зрозумілим.

3. Наукові й науково-популярні книжки слід читати зі словником чужинних слів, а не обмежуватись лише приблизним розумінням тексту книжки, бо це розвиває поверховість мислення. Доцільно чужинні слова записувати в спеціальний зошит, щоб потім від часу до часу повторювати їх.

4. При читанні книжок з географії слід користатись мапами. Треба також уважно розглядати вміщені в книзі малюнки, діаграми, схеми т. інш.

5. Записувати треба основне. А для того, щоб відрізнити його від другорядного, потрібна практика.

6. Записувати треба своїми словами, але особливо характерні вирази автора, а також визначення наукових понять слід записувати буквально, точно зазначаючи сторінку книжки, з якої списаний вираз.

7. Буквальні виписки з книжок, або цитати, можна, робити на окремих картках, точно зазначаючи ім'я і прізвище автора, назву книжки, сторінку, звідки взяті цитати, рік і місце видання книжки. Цитати слід записувати на спеціальних картках одного розміру з твердого паперу.

8. Зошити з конспектами прочитаних книжок і картки з цитатами слід тримати в певному порядку, так щоб вони не загубились і щоб їх на випадок потреби зразу ж можна було б знаходити. Картки

з цитатами найкраще тримати в спеціальних шухлядах, подібних до тих, які вживаються в бібліотеках.

Сумівцям, що присвятили себе розумовій праці або часто виступають з доповідями, можна рекомендувати записувати в спеціальні зошити свої спостереження і вартісні власні думки, що виникають при читанні книжок, при обдумуванні якоїсь теми або підчас прогулянки. Записувати їх треба по змозі в скорому часі після того, як вони виникали, бо все оригінальне швидко забувається. Тому деякі вчені й письменники не лінувались навіть записувати їх вночі, встаючи з ліжка.

КАРИ Й НАГОРОДИ

Уявлення про дисципліну у багатьох сполучається з уявленням про карі й нагороди. В українській літературній мові замість терміна дисципліна вживається слово „карність”.

Звідси можна зробити висновок, що без кар і нагород неможлива сама дисципліна.

Протилежної думки про це дотримується відомий фізіолог і педагог Лесгафт, про якого ми згадували в першій частині нашої праці.

В своїй книжці „Шкільні типи” Лесгафт розглядає карі й нагороди як неприродні, додаткові, а тому й шкідливі засоби впливу на вихованця. На його думку, зловживання карами виховує т. зв. змісно-зобитий тип людини, а зловживання нагородами тип чеснолюбний. (Див. першу частину нашої книжки).

Міркування Лесгафта мають під собою певні підстави. Коли дитину, підлітка чи юнака часто карають, а тим більше, коли карають несправедливо, вони озлоблюються, проймаються ненавистю й недовірством до своїх виховників, замикаються в собі,

недовірливо ставляться взагалі до людей, у них переважає сумний настрій і витворюється песимістичний світогляд.

Так само шкідливо впливає і зловживання нагородами. Воно сприяє тому, що вихованець стає безпринциповим. Він учиться й працює не з цікавості до знання чи праці, не в ім'я якоїсь ідеї, що сама собою здається йому високою й обов'язковою, а тому, що за науку чи працю він чекає собі на якусь нагороду в формі подарунку, високої оцінки, похвали і т. інш. Спочатку такі люди задовольняються малим, а потім вимоги їх стають все більшими й більшими. Покладатись на них ніяк не можна.

Кари й нагороди характеристичні для т. зв. зовнішньої або несвідомої дисципліни, про яку ми згадували вище. Там же ми доводили, що така дисципліна не дає добрих наслідків, бо вона суперечить природі людини, зокрема свідомості особистої свободи. Тому ідеально поставлене виховання виключає кари, як антипедагогічні засоби впливу на виховання. Вживаючи кари, педагог тим самим виявляє своє безсилля як виховника.

Але ідеал — це та мета, до якої ми йдемо. Крім того, виховникам часто доводиться мати справу з вихованцями, що більше чи менше зіпсовані попередніми умовами життя і мають нездорові нахили. Коли цим нахилам не протидіяти, вони будуть розвиватись далі на шкоду особі й суспільству. Протидія може бути педагогічною в формі впливу на свідомість, організації відповідного оточення і т. інш. Такий вплив розрахований на довший час. А проте бувають випадки, коли доводиться діяти швидко й рішуче, припиняють негайно шкідливу дію вихованця, бо без цього вона може спричинитися до великої шкоди. В таких випадках доводиться вживати кари, себто непедагогічного зовнішнього впливу.

Тут треба з двох злих вчинків взяти менший. Та-

ка ситуація може траплятися найчастіше у військовому житті, де невиконання вояком своїх обов'язків може довести до катастрофи. Але вона можлива і в школі, і в родинному житті. Отже при сучасних умовах суспільного й родинного життя і при сучасному стані техніки виховання кар іноді неможливо уникнути. Але, застосовуючи їх, треба пам'ятати таке:

1. Кари є по суті, антипедагогічний засіб впливу і тому їх можна застосувати в крайніх випадках, коли нема іншого виходу. Навпаки, треба так виховувати дітей, підлітків і юнаків, щоб кари були зовсім непотрібні. З цією метою слід ще з дитячих років виховувати свідомість своїх обов'язків, подавати дітям добрий приклад, організувати життя родини, школи, молодечої організації так, щоб, з одного боку, у вихованців вироблялася дисциплінованість, а з другого, щоб не було приводів до порушення дисципліни.

2. Кара не мусить мати характеру помсти, а вживатись як скрайній засіб виправлення вихованця. Тому, караючи вихованця, педагог не мусить занадто губити рівноваги і влади над собою, бо це тільки знижує його гідність.

3. Треба зовсім уникати кари на тіло, бо вона вбиває свідомість людської гідности, виробляє рабські настрої, а іноді й шкодить здоров'ю вихованця. Людина, що її в родині чи школі часто били, стає сама жорстокою й брутальною.

4. Кара має відповідати вчинкові вихованця. Не слід суворо карати за незначний вчинок.

5. Караючи слід дбати про те, щоб якнайменше знижувалась особиста гідність вихованця. Тому такі кари, як догана за порівняно незначні порушення дисципліни, слід робити на одинці з вихованцем. Лише за значні провини, що можуть деморалізувати цілу групу вихованців, треба робити догани при наявності групи.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	5
Виховання і самовиховання	9
Свобода волі, як філософічно-педагогічна проблема	18
Індетермінізм	24
Педагогічні висновки	41
Соціалізм і індивідуалізм в світлі християн- ства	42
Оцінка соціалістичних систем	51
Індивідуалізм	63
Критика індивідуалізму	71
Проблема особи і суспільства в світлі хри- стіянства	77
Основна мета української молоді	87
Бажані риси волі і характеру української молоді	99
Чинники виховання молоді	107
Методи виховання окремих рис і волі ха- рактеру. Виховання релігійности	118
Виховання любови до Батьківщини	128
Стихийна і свідома любов до Батьківщини	131
Здоровий патріотизм і шовінізм	135
Інтернаціоналізм і націоналізм	137
Процес виховання патріотизму	144
Виховання чесноти і принциповости	178
Виховання мужности і героїзму	188
Виховання героїзму	196
Виховання життєрадісности і бадьорости	205
Виховання статевої чистоти і стриманости	218
Виховання пошани до батьків і старших	233
Виховання дисциплінованости й організа- ности	246
Виховання дисциплінованости й організа- ности в молодечих організаціях	257
Виховання організованости і дисциплінова- ности в процесі самостійної праці	262
Кари й нагороди	268

КНИЖКИ ДО НАБУТТЯ В СУМ-і:

«СУМ НА ЧУЖИНІ» — Альбом в твердій оправі . . .	£2:5:9
«ЗАПОВІТ ШЕВЧЕНКА» — Д. Донцов	-/6
«АВАНГАРД» — видання минулих років (книжковий формат) за 1 примірник	1/6
«В ДЕВ'ЯТИМ КРУЗІ» — О. Воропай	1/6
«ВИХОВАННЯ ЛЮБОВИ ДО БАТЬКІВЩИНИ» — Г. Ващенко	1/6
«НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ» — М. Ломацький . . .	1/6
„THE NINTH CIRCLE“ — О. Воропай	2/-
«ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ НА ПІДСОБІТСЬКІЙ УКРАЇНІ»	2/-
«ТУГА ЗА ГЕРОЇЧНИМ» — Д. Донцов	3/4
«УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС...» — Г. Ващенко	3/4
„KOMMUNISM THE ENEMY OF MANKIND“ — О. Kalynyk	5/-
«ВИХОВАННЯ ВОЛІ І ХАРАКТЕРУ» — Г. Ващенко . . .	6/-
«ТІЛОВИХОВАННЯ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ВСІ І ХА- РАКТЕРУ» — Г. Ващенко	1/6
ВЕЛИКИЙ ГЕРЬ УКРАЇНИ — в кольорах	1/-
ПОШТІВКИ — серія I — гетьмани	3
ПОШТІВКИ — визначні постаті України	-/3

На всі видання при замовленні більшої кількості даємо 15%
опусту.

Замовлення надсилати на адресу:

SUM, 49 Linden Gardens, London, W. 2, England

В-во: „AVANGARD“, München 8, Zepelinstr. 67, Germany